

HALMOS KÁROLY

Az arany emberei

Jókai Mór *Az arany ember* című regénye gazdasági kritikai nézőpontból

HALMOS KÁROLY

Az arany emberei

Jókai Mór *Az arany ember* című regénye
gazdasági kritikai nézőpontból

reciti
Budapest
2024

A kötet megjelenését a „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” MTA Lendület Kutatócsoport, valamint a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete támogatta

Gertler Viktor: *Az aranyember*. Hunnia Filmstúdió, 1962 (digitális felújítás: 2012). 18:06. Forrás: Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 963 672 023 0

Kiadja a Reciti,
HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

TARTALOM

ELŐJÁRÓBAN	9
A GAZDASÁGTÖRTÉNE SZÉPIRODALOM	13
REGÉNYIRODALOM ÉS TÁRSADALOM, ILLETVE GAZDASÁGTÖRTÉNET VISZONYÁRÓL	19
ARANYMOSÁS – AZ ARANYEMBER ELEMZÉSE	23
A közönség	24
A kimondott és a nem kimondandó	28
Értékmérő és értelmezés	31
Az olvasatról	33
Kitérő: A Lloydok	35
Történetírói és regényírói idő	37
A REGÉNY MINT VÁLLALKOZÓI TÜKÖR? AZ ÜZLETI ÉLET MEGJELENÍTÉSE A REGÉNYBEN	40
A regényíró kapcsolata az üzlet valóságával	40
Az olvasó beavatása	42
A szállítóeszköz, a regény cselekménybonyolításának fontos eszköze	43
Kitérő: Borbála és Timéa	44

Kitérő: mennyit érhet a hajó, vagyis mennyire volt gazdag tulajdonosa?	45
A szállítmány és értéke	48
A szállítás (logisztika) és a kereskedelem	52
AZ ÁRUFORGALOM SZEREPLŐI ÉS REGÉNYBÉLI	
MEGTESTESÍTŐIK	58
Üzlet és üzem	58
A Csorbadzsi – Brazovics kötés	60
Csorbadzsi	60
Brazovics	65
Viszonyítás és viszony	71
Brazovics Athanáz és id. Krisztyán	73
Kitérő: Pancsova	75
A Brazovics-kapcsolat természete	76
Bellováry és id. Krisztyán	77
Kacsuka – Timár	81
Kacsuka	81
A felülről néző felülnézetben	84
Timár Mihály	86
A kincs, ami van ... vagy nincs? Va(gyo)n-e, ami létezik?	90
Timár vagyoni és társadalmi helyzetének változása	93
Kitérő: Vagyon és rang és Trefort Ágoston	94
Kitérő: Silbermann, a bérlete és kridája	96
A moral economy visszaállítása és az erkölcsös hatalom	99
Timár és ifj. Krisztyán	104
Ifj. Krisztyán	104
Közös vonások, kapcsolatok	106
ÖSSZEHASONLÍTÁSI SZEMPONTOK	
Rendi állás	110
Kitérő: Ki a magyar nemes?	112
Vállalkozói habitusok	114

Bennfentesség, irányadás, üzleti tisztesség, lépték	116
Kitérő: Smith, Ricardo és a kérdés: jó-e mérsékelt nyereség	118
Kockázatók és érdekeltek. A stake-holder-kérdés	120
Szervezet és piac	123
Kitérő: Dux Adolf a regény üzletvitel-ábrázolásáról	124
Piaci helyzet	127
A magyar liszt Brazíliában és az értelmezés hatalma	128
Kitérő: Jókai és Lónyay vitája	131
 KÖVETKEZTETÉSEK	 138
 FÜGGELÉK	 143
Biztosítottság és regényesség	143
Megjegyzések a dokumentumhoz	148
Melléklet	150
 BIBLIOGRÁFIA	 155

ELÖLJÁRÓBAN

E kötet nagyra nőtt lábjegyzetet képez a Tamás Mátéval közösen írott, a hadsereg-élelmezésről szóló kismonográfiához, és segédletet kíván nyújtani Jókai Mór *Az arany ember* című regényének olvasásához. Erre a lábjegyzetre, érzésem szerint, azért van szükség, mert a regény olyan nyílt szöveg univerzum, amely esetenként érintkezik az olvasó által élt valósággal, esetenként elszakad tőle. Akár így, akár úgy, hivatkozik ennek a valóságnak az elemeire vagy szervező elveire (többek között a mértékegységek, léptékek által), illetve épít arra, amit a közönség nem tud, de szeretne tudni.

A munka előtörténetéhez hozzátartozik, hogy évtizedekkel ezelőtt doktori értekezésemben már foglalkoztam a hadsereg-élelmezés kérdésével: a hadiszállítás, hadseregellátás (*Versorgung, contracting*) általában a hadsereg működtetéséhez szükséges eszközök rendelkezésre állását jelenti; ennek egyik, talán legfontosabb része a hadsereg-élelmezés (*Verpflegung, provisioning*). Egyes 19–20. századi nagyvállalkozók pályafutását igyekeztem ezen a módon jobban megérteni, részben a már létező szakirodalom, részben pedig egy kiselejtett iratanyag mutatókönyveinek vizsgálata alapján.¹ Tamás Máté, aki jóval később egy helytörténeti esetet kezdett feldolgozni, nevezetesen a Nagykanizsán tevékenykedett

1 HALMOS Károly, *A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században.* (Előszó a függelékhez), doktori értekezés, kézirat (Budapest: ELTE BTK Történelem Doktori Program, Társadalom- és Művelődéstörténeti Alprogram, 2000).

Lackenbacher kereskedőcsalád történetét, szintén szembesült az hadseregellátás (ezen belül különösen is az élelmezés) sajátos világával és az intézményi közgazdaságtan fura tételeivel.

Kézenfekvő volt, hogy összerakjuk tudásunkat, s megkíséreljük szélesebb vetületben bemutatni a 18. és 19. század fordulójának hadsereg-élelmezés történetét. Lehetőleg harag és elfogultság nélkül, és főként alulnézetből, vagyis sok-sok egyes ember ténykedése (és nem a kevesek cselekvése) alapján.² Nem gondoltuk azt, hogy a történések sok-sok résztvevőjének ne lett volna valami célja, de azt sem, hogy e célok valamely nagy terv részei lettek volna. Sőt, egyre inkább arra jutottunk, hogy a nagy terveket kitűző egyéni cselekedetek mindig kénytelenek alkalmazkodni sok-sok egyéb résztvevő ténykedéséhez. Ennyiben lehet szó munkánkban intézményi megközelítésről.

A hadsereg-élelmezés a bizonytalanság és a szükséghelyzetek világa. Egy háború jóval korábban elkezdődik, mintsem az első puskalövés eldőrdülne, s jóval az utolsó puskalövés után fejeződik be. A háborús helyzet (de már a felkészülés is) „eltéríti” a piacokat. Ez kezdetben mestereséges föllendülést jelent, hiszen pótlólagos keresletet támaszt, például élelmiszerkészletek felhalmozására. Maguk a harci cselekmények részben feszültséget, részben bizonytalanságot okoznak. A beszerzési árak emelkednének, de közben a felvásárló nem fogadja el a saját maga támasztotta pótlólagos kereslet árnnövelő hatását és a „szokásos” árat kínálja a beszerezni kívánt termékekért.

Mindenesetre van egy biztos pont: a katonáknak enniük kell. Ezt a világot, vagyis a szükséghelyzetek logisztikáját (hiszen a hadseregellátás erről szól) igyekeztünk megérteni az írásosság különböző formái alapján.³ Az egyik ilyen forma a szépirodalom, a második az emlékirat, a har-

2 Vö. Friedrich August HAYEK, „Emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye”, in Friedrich August HAYEK, *Piac és szabadság*, 292–301 (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995).

3 A témakörben már megjelent írásaink: HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról”, *Korall* 89 (2022): 23–44; HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „A hadsereg, a kereskedő és a szerződés. A hadseregellátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg Monarchiában”, in *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022: Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*, szerk. DEMETER Gábor, KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 273–315 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István

madik a tudományos művek világa, végül pedig mindazon iratok köre, amelyeket a kor adminisztratív ténykedése termelt ki magából.

A szépirodalmi forma szabad. Vele szemben legfőljebb a belső illeszkedés (koherencia) igénye támasztható (például ne mehessen be valaki kétszer egy szobába, anélkül, hogy közben egyszer kijött volna). Itt Jókai Mórt idézhetem: „nem követelem a regényíró számára azt a jogot, hogy a históriaíróval versenyezzen, másodsor nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotását alárendelni tartozzék. A múzsák között egyedül Clío az, aki nem »szent«.”⁴

A második forma, az emlékirat igényt tart a külső hitelességre (amely retorikai formában valósul meg, a szerző és az olvasó paktumaként).⁵ Ám a valóság, amelyre támaszkodik, a múlt elképzelt valósága, nem a jelen „megélt” világa. Ez utóbbihoz csak (Gustav Droysen *Historikája* alapján) a jelenben rendhagyónak talált dolgok alapján van ki pányvázva. A hitelességet tehát nem a jelenvalónknak való megfelelés (korrespondencia), hanem az emlékező tekintélye biztosítja. Illusztrációképpen az említett kismonográfiában emlékirat szerzőjének végrendeletéhez fordulok: „[...] szükségesnek és emberséges ember kötelességének tartom, hogy az, kinek directus successori és gyermekei nintsenek, a szerzett keszményiról még életiben rendelkezéseket tegyen.”⁶

Alapítvány, 2023); HALMOS Károly és TAMÁS Máté, „Együttműködés, uralom, hatalom. A kooperáció mint erkölcsi probléma”, in *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2023: Városi gazdálkodás – Üzleti kooperáció*, szerk. KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 133–161 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2023). A készülő kismonográfia: HALMOS Károly és TAMÁS Máté, *A katona, a kereskedő, a tisztviselő és az egér. Hadsergellátás és mikrotörténet: a regénytől az aktáig*, kézirat.

4 JÓKAI Mór, *Egy az isten* (Budapest: Akadémiai, 1877/1970): 2:363.

5 Vö. Philippe LEJEUNE, „Az önéletírói paktumról”, in Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, ford. VARGA Róbert, 17–46 (Budapest: L'Harmattan, 2003).

6 VÖRÖS Ignác, „Végrendelete”, in FARÁDI VÖRÖS Ignác, *Visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*, szerk. MADZSAR Imre, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újkortörténetének forrásai. Emlékiratok*, 179–186 (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927), 179. „Az itt közölt önéletrajzi visszaemlékezések eredetileg nem voltak a nyilvánosságnak szánva. Mellékletét alkották farádi Vörös Ignác 1819 március 17-én kelt végrendeletének, me-

A harmadik fajta irodalom, a tudományos, elvileg az igazság minden követelményének meg kíván felelni. Korrespondens kíván lenni, koherens és prediktív.⁷ A történeti munkák viszont nem képesek a tudományosság e szigorú követelményeit teljesíteni, jóllehet képesek arra, hogy a különböző megközelítéseket összekapcsolják és segítsenek őket egymás (és a közönség) javára értelmezni.

Mindezek alatt vagy mögött, támasztékként ott vannak az iratok. A tudománynak kötelező kötődni hozzájuk, az emlékiratnak és a szép-irodalomnak tanácsos.

*

Mielőtt témámba, egy szépirodalmi mű gazdasági elemzésébe belevágok, köszönetet mondok azoknak, akik nélkül ez az írás nem születhetett volna meg. Fábri Annának, akinek hatására elkezdett érdekelni szépirodalom és történetírás viszonya. Balogh János Mátyásnak, aki felhívta figyelmemet a technológiai kérdések fontosságára. Hites Sándornak, aki meghívott kutatócsapatába. Köszönet mindazoknak, akik a dolgozat különböző állapotaiban időt szántak elolvasására és véleményük közlésére: a Lendület-csapatnak, az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéke munkatársainak, a Történettudományi Doktori iskola Társadalom- és Gazdaságtörténeti programja oktatóinak és hallgatóinak, a Vállalkozástörténeti Kutatócsoportnak (reménykedvén, hogy e kutatói közösség újrakezesheti működését), a BTK–TÁTK Professzionizáció-történeti Kutatócsoportjának, a Történeti Kollégium közösségének. Nem feledkezhetem meg érdeklődő barátaimról. A kézirat Szabó-Reznek Eszter és Szilágyi N. Zsuzsa kezén lett könyv. Köszönöm. Külön köszönet Máté Katalinnak türelméért és azért, amit tőle az üzleti élet megértése tekintetében tanulhattam. Boldog volnék, ha a kész műről is hallhatnám véleményét.

lyet néhány kiegészítő okirattal együtt e kötet végén talál az olvasó. Könnyű felismerni, hogy a visszaemlékezések bevezető soraiban a végrendelet hangulata folytatódik.” MADZSAR Imre, „Bevezetés”, in FARÁDI VÖRÖS, *Visszaemlékezései...*, VII.

7 Sós Vilmos, *Modern igazságelméletek. filozófiai-logikai elemzés* (Budapest: Gondolat, 1978). Megjegyzendő, az előrejelzési követelményt a társadalomtudományok nehezen teljesítik, viszont gyakran nem riadnak vissza a beavatkozástól, a megállapított szabályszerűségekből adódó következtetések bekövetkezésének sürgetésétől.

A GAZDASÁGTÖRTÉNÉSZ ÉS A SZÉPIRODALOM

A következőkben röviden összefoglalom indítékaimat és módszertani elképzeléseimet, két kérdés alapján. Mi visz egy gazdaságtörténészt arra, hogy regényekkel foglalkozék? Miért lehetnek az irodalomtörténetíró számára érdekesek a gazdaságtörténeti munkák?

Az előbb már idéztem Jókait, aki szerint történetírásnak és a szépirodalomnak nincsen köze egymáshoz. E megállapításnak ugyanakkor az volt a célja, hogy kimentse magát, miért fűzött az *Egy az Istenhez* tárgyi jegyzeteket:

regényemnek tárgya annyira ismeretlen a jelen közönség előtt, s a korszak eseményei, melyben az játszik, annyira határosak már a meséssel, hogy némi igazolással tartozom az elbeszélés valószínűségének. – Azért hoztam fel tehát csupán az igazoló adatokat; mert éreztem, hogy regényemnek erkölcsi iránya halomra dönthető lenne, ha csak egyet is azok közül a végzetes fordulatok közül, mint az igazzal ellenkezőt lehetne bemutatni.¹

Eszerint nem áll meg a békés egymás mellett élés tézise. A regény hatni kíván közönségére, amelynek még korabeli tagjairól is túlzás volna azt mondani, hogy a szerző számára ott és akkor *jelen* voltak. Azonban bizonyosan léteztek, hiszen meg is szólítottak.

¹ JÓKAI, *Egy az isten*, 2:363.

Jókai *Az arany ember*hez nem illesztett jegyzeteket,² de ennek a regénynek is van ismeretterjesztő szándéka. Az ismeretterjesztő mű célja szerint kapcsolatot teremt a beavatottak tudása és a köznapi emberek kíváncsisága között. Teszi ezt a leleplezés eszközével. Elhiteti közönségével, hogy amit a beavatottak (a tudók) a maguk titkos nyelvén egymásnak elmondanak, az előadható köznyelven is.³ *Az arany ember*ben a beavatandó olvasó elméleti bevezetést kap a pénzszerzés rejtett módjaiba. A tananyag egy része éppen a hadsereg-élelmezésről szól.

Wilhelm von Humboldt szerint a történetírónak bár az a feladata, hogy a megtörténtekeket ábrázolja, ám feladata teljesítését nehezíti, hogy előadásának eszköze, a nyelv sem nem semleges, sem nem pontos.⁴ Ebben az értelemben a gazdaságtörténész sem kerülheti meg, hogy legalább hozzávetőleges elképzelést alkosson arról, milyen nyelvezetet használnak a történetmondók (legyenek szépírók vagy történészek), hogy elérjék közönségüket.

Jókai egzisztenciáját szépírói működésére alapozta. Igazodnia kellett közönségéhez, még ha ezt számára esetleg kiadója közvetítette is. Miként egy vállalat belső szervezetéből következtethetünk a piacára, akként várhatjuk, hogy egy keresett szerző történetei mentén képet kapunk arról, milyen képe volt a 19. század utolsó harmada olvasóközönségének a háborúk, hadszínterek díszletek mögötti cselekményeiről. Természetesen

- 2 Az utóhangból annyit tudhatunk, hogy annak, ti. „az »Arany ember« regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, a társalkodónője, a tiszt korábbi kedvese és annak az anyja között” lezajlott történetnek a szereplőit Jókai nagyanyai ági rokona, Szűcs Lajosné mind ismerte (az „alakok és helyzetek mind megvoltak valósággal.”). (JÓKAI MÓR, *Az arany ember*, 2 köt., szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, Jókai Mór Összes Művei. Regények 24 (Budapest: Akadémiai, 1964), 2:294). A felsorolásból a regény főhőse hiányzik!
- 3 Azonban, ha máskor nem, akkor az életünk részévé vált járványos időkben a célközönség, az istenadta célközönség észrevehette, ha akarta, hogy a dolgok nem teljesen úgy vannak, amiként azt az ismertterjesztők láttatni szeretnék. A beavatottak nem voltak képesek megegyezni, mit üzennek a kintieknek.
- 4 A nyelv „a csordultig telt lélekből buzogván elő, gyakran nélkülözi az olyan kifejezéseket, melyek minden mellékjelentéstől mentesek”. Wilhelm von HUMBOLDT, „A történetíró föladatáról”, in *Történetelmélet 2.*, szerk. GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, 10–21 (Budapest: Osiris, 2006), 10.

nem azt kívánom mondani, hogy a közönség azt és úgy tudta, amit és amiként Jókai elbeszített neki. Valószínűleg sokat számít az is, amit nem mondott el, például mert úgy vélte, annak elbeszélése már untatná olvasóját (akár részletezve, akár úgy, hogy reagáltatta, eltöprengtette hőseit).⁵

A neves gazdaságtörténész, Joel Mokyr különbséget tesz újítások között aszerint, hogy azok makro- vagy mikroszinten következnek be – makroszint például az elektromosság hasznosíthatóságának a felfedezése; mikroszint a villanyvasaló, a fűnyírógép és mikrohullámú sütő kifejlesztése).⁶ Átfordítva mindezt témánk viszonyaira, a tények (a vilamos meghajtású eszközök) könnyebben változnak, mint az elbeszélési módok (az elektromosság hasznosíthatósága). Ráadásul az elbeszélési módokat is lehet részletezve és elnagyoltan alkalmazni. Az elbeszélés válogat a tények között; némelyiket könnyen magába fogadja, másokat nehezebben.⁷ Másrészt a részletezés, az aprólékosság, a bonyolultság mértéke fordítottan arányos a közönség szélességével. Lehetséges, hogy a szépírók jobban fogalmazzák meg azt, amit a tudósok jobban tudnak. Thomas Mann állítja, hogy ő ragadta meg elsőként azt a gondolatot, amelyet aztán Max Weber kifejtett *A protestáns etikában*. A befogadás efféle összefüggései alól a gazdaságtörténész sem bújhat ki. Ha figyelmesen olvassa a szépirodalmat, sikeresebben írhatja meg saját közlendőjét.

Arra nézve, hogy (az eddigiek visszáját tekintve) vajon a gazdaságtörténet segítheti-e az irodalomtudományi kutatásokat, idegen tollakkal kell ékeskednem. Tamás Gábor biztosítástörténeti témájú doktori értekezésének egyik tudományos újdonsága, hogy nemzet fogalmát lehozza a szimbolikus történelem, az ünnepek világából és a mindennapi élet keretei között teszi megfoghatóvá. Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság történetének feltárása során derít fényt arra, miként képes egy vállalkozás a nemzeti érzésre épülő személyi hálózatot a biztosítási üz-

5 Vö. E. BÁRTFAI László, *A hallgatás alakzatai: Pontok, vonalak, síkidomok*, 55–57 [Pragmatikai burok] (Budapest: Semmelweis, 2023).

6 Joel MOKYR, *A gazdagság gépezete. Technológiai kreativitás és gazdasági haladás* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004).

7 Bár J. A. G. Pocock nem elbeszéléstről, hanem szótárról beszél, a hasonlóság feltűnő.

letszerzés szolgálatába állítani.⁸ Ha tehát valaki egy-egy szépirodalmi alkotás előképeit vagy forrásait keresi, akkor a korabeli biztosítási és bírósági anyagokban is érdemes kutatnia.

Egy másik, átfogóbb kapcsolódási pont a kibontakozó kapitalizmus jellegzetességének kezelése. Szokás úgy gondolkodni a kapitalizmusról, hogy az társadalmi osztályokat hozott létre, ám a tőkés rend kérdését akkor (és azóta is) a felekezeti társadalmak és megtestesítőik, a különböző keresztény egyházak, illetve a keresztény és a zsidó kultúrában élők közötti viszonyként ragadták meg (a nemzetiségi viszonyok is gyakran felekezeti viszonyok lecsapódásai). Mindebben a regényirodalomnak is szerepe volt. A közvélemény időről időre változik avval kapcsolatban, mit illik kimondani és mit nem. Ezért érdemes ügyelni arra, amiről egy-egy szöveg csak áttételesen szól.

Az arany ember ilyen értelemben is áthallásosan kezdődik. A beszédes török nevet viselő oszmán alattvaló, Ali Csorbadzsi, az uralmi rendszer szolgálatában, valójában a birodalmi léthez asszimilálódott görög keresztény, eredeti nevén Euthym Trikalisz. Már a két név is feszültséget teremt. A török név a militáris függőség képzetét hívja elő, miközben a görög névhez bőség és hangulati kiegyensúlyozottság társul.⁹ A beszélő nevekkal rendelkező regényalak vagyónát ingóságban és különösen ékszerben tartotta. Elég a birodalmakat és felekezeteket kicserélni, s máris egy Jud Süss parafrázissal állnánk szemben (ha Lion Feuchtwanger nem

8 TAMÁS Gábor Zoltán, *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története. 1857–1949. A hosszú távú sikeresség feltételei a biztosítási piacon*, doktori értekezés, kézirat (Budapest: ELTE BTK TDI, 2022), 105–125. Nemzet alatt a rendi-jogi keretek múltával megjelenő tudattartalmat (a sorsközösség és összetartozás érzését) és az ezzel a tudattartalommal azonosuló egységek közösségét értve. A biztosító megalakulásakor, 1857-ben ezek még eleven érzések. A közösségi politikai érzelmek jelentőséget csak alátámasztja, az, miszerint „nem tüzet, vizet, jeget akarnak önök biztosítani, hanem egészen mást. De majd a kormány is biztosítja magát önök ellen.» Uo., 90.

9 Csorbadzsi 'levesosztó': katonai tiszttség az Oszmán Birodalomban A Trikalisz szóalak aszociációs mezeje előhívja a nagyon jó termőföldű nyugat-thesszáliai Trikalát, az utónévként álló Euthym jelentése orvosi kifejezésként 'átlagos, normális hangulatú'. További megjegyzések a következő fejezetben olvashatók.

jóval később írta volna meg művét).¹⁰ Hasonló áthallásokkal játszik el Thomas Mann is *A Buddenbrook ház* című regényében.¹¹

A gazdaságtörténet ott lép be a képbe, hogy mindezen művek esetében vagyonokról és azok kezeléséről van szó. Ezek megértéséhez a közgazdák azzal tudnak hozzájárulni, hogy rámutatnak a regényben ábrázolt vagyonszituációk sajátosságaira, többek közt (mint majd *Az arany ember* esetében is) arra, hogy a konfliktusok hátterében az államhoz (legyen az központi, vagy csak municipális kormányzat) való viszony húzódik meg.

Ennek egyik szembeszökő példáját, vagyis Timár Mihály kapcsolatát a hadsereg-élelmezéshez itt csak röviden említem meg, mivel részletes kifejtése majd a hadsereg-élelmezésről szóló könyvben lesz olvasható.¹²

Az arany ember történetének kulcspontja, amikor Kacsuka Imre, a megcsömörlött hadmérnök átadja tudását az anyagi értelemben is egzisztenciális válságba jutott Timár Mihálynak. A Timár és Kacsuka közötti párbeszéd ugyanakkor egy hosszabb történetbe ágyazódik. Timár már túl van a beavatáson, a békebeli hadsereg-élelmezés terén végrehajtott első sikeres vállalkozásán, amikor a Silbermann-féle bérlet átvételekor találkozik egyrészt az üzlet hátterével (ma ezt az üzletfelek számára nem látható részt back-office-nak nevezik), másrészt ennek az üzletágnak régi formájával, amely a parasztok közvetlen adóztatásán alapul. Ez az utólag kirajzolódó háttere a Timár és Kacsuka közötti alknak.

A balatoni rianás mellett ez az alku az olvasók fejében legjobban megragadó epizód. Ezért érdemes kibontani, mi is történhetett a regényben ábrázolt idő (1830 tája) résztvevői és mi a regény 1870-es évek eleji elbeszélője szerint. Erkölcsi kérdésekről van szó. Másrtekinthettek megvesztegetésnek korábban és később. Az üzleti tisztesség határai változnak. Két kor üzleti szokásrendje áll szemben egymással. Az elbeszélő saját kora erkölce alapján értékeli a regény idejének magyarországi szokásrendjét, de nem szól arról, mi is okozza a különbséget.

10 Lion FEUCHTWANGER, *Jud Süß*, ford. TANDORI Dezső (Budapest: Európa, 1990 [1925]).

11 Vö. HALMOS Károly, *Családi kapitalizmus*, Habsburg Történeti Monográfiák 4 (Budapest: Új Mandátum, 2008), 33–43.

12 HALMOS és TAMÁS, *A katona, a kereskedő...*

Itt kaphat szerepet az intézményi közgazdaságtan és az a gazdaságtörténeti megközelítésmód, amelyik nem felejtkezik meg arról, hogy különbség van a racionális (a cél elérése érdekében alkalmazkodó és számító) viselkedés mibenlétében aszerint, hogy milyen sűrűek a tranzakciók, illetve mekkorák a tranzakciós költségek. A hadsereg ellátása nem egyszerű piaci kapcsolatrendszeren alapul. Komoly szerepe van benne az üzletet finanszírozó közhatalomnak, tényleges hadi helyzetben a hirtelen változó körülményeknek, a pillanatnyi, az ismétlődés „veszélyével” nem fenyegető döntési helyzeteknek. Ezen és más okok miatt a hadseregellátás valósága nagyon messze eshet a köznapi élet erkölcsi szabályaitól. Ezekről a kérdésekről a hadsereg-ellátással foglalkozó könyv fog részletesen szólni. Legyen elég itt annyit elmondani, hogy a korabeli termelékenységi viszonyok mellett egy tíznapos hadgyakorlat tízezer katonáját ötezer négyzetkilométer negyvenezer parasztháztartása tartotta, és ekkor nem vettük figyelembe a szállítási és kommunikációs viszonyokból adódó bonyodalmakat (hirtelen keresletnövekedés miatti áremelkedés, időleges tárolás, vagyonvédelem, elosztás megszervezése). A rendkívüli körülmények miatt nagy szerepe volt a személyes bizalmi viszonyoknak, amik a kívülállók számára nepotizmusként, korrupcióként tűnhettek föl.

REGÉNYIRODALOM ÉS TÁRSADALOM, ILLETVE GAZDASÁGTÖRTÉNET VISZONYÁRÓL

Költészet és történetírás viszonyát Arisztotelész aszimmetrikusnak tartotta, s a költészetet magasabb rendűnek látta, mint az egyeditől elrugaszkodni nem bíró történetírást.¹ Másként szólva, a „mű (légyen a legyszerűbb szerkezetű is) a rutinvilághoz képest labirintus. Az olvasó csak sztereotípiákkal felvértezve vághat neki a felfedezésnek, hisz a régi elemekből eredeti módon építkező új szöveg mindig meglévő sztereotípiákat mozgósít”.² Wilhelm von Humboldt – túl a nyelv már említett kérdésén különbséget a fantázia és képzelet viszonyában látta. A fantázia szabadon csaponghat, a képzelet korlátozva van, feladata a források inkoherenciájának ellensúlyozása, a forrásokból kihámozható tények történeté formálása.³

1 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, 9. 1451a 36–8.

2 KAMARÁS István, „Dialógus a befogadóval”, in *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére*, szerk. GARACZI Imre és HUDRA Árpád, 137–146 (Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2017), 139.

3 A „képzelet a tapasztalatnak és a valóság kifürkészésének van alárendelve, e különbség minden veszélyt kiküszöböl. Ebbéli alárendelt helyzetében a képzelet nem működik tiszta fantáziaként, s ezért helyesebb a megsejtés képességének és az összekapcsolás adományának neveznünk” (HUMBOLDT, „A történetíró földatáról”, 11.) „A műalkotás legfőbb jellegzetessége [...] abban áll, hogy nyilvánvalóvá teszi az alakoknak a tényleges jelenségben elhomályosult belső igazságát.” (Uo., 14.) „Az elem, amelyben a történelem mozog, a valóság iránti érzék: ebben foglaltatik az időben való létezés érzése, valamint a megelőző és kísérő okoktól való függőségé, [...]” (Uo., 12–13.)

A forrásokban foglalt elbeszélő tények és a külső valóságra alapozott ténymegállapítások kérdése akkor lett különösen jelentős, amikor az olvasók széles tömegei jelentek meg az olvasás piacán. Az olvasóközönség egyre nagyobb hányadát nők tették ki, akiknek a számára – lévén akkoriban kevésbé mobilak – a regények nem csak esztétikai élményt, hanem közművelődési ismeretforrást is jelenthettek. Ettől kezdve merülhetett föl az ismeretelméleti kérdés, hogy vajon a regények (aztán később a filmek) hordoznak-e tudnivalót a külvilágra vonatkozóan. A realizmus irányzata megkísérelt e kérdésre igenlően válaszolni. Egy regény érdeme állhat abban, hogy úgy írja le például egy távoli nép táncait, hogy az megfelel a valóságnak. A realista igénybejelentés ugyanakkor a tudást tekintve körkörös érvelésre vezet.⁴

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a regényeknek ne lehetne szerepe és haszna a társadalomtörténeti kutatásokban. Kiváló források, de nem arra, amiről szólnak, hanem másra és másképp.⁵ A regényirodalom forrásként szolgálhat, két előfeltétellel. Az egyik, hogy a regények nem tárgyuk, hanem befogadó közegük által szolgálhatnak forrásként. A másik, hogy a regények világokat teremtenek olvasóik fejében.⁶

Más szóval, nem az tudható meg a regényből, milyen volt ama kor, amelyikről regél, hanem az, vajon milyen volt az a befogadó szellemi közege, amelyik a regény iránt érdeklődést mutatott. Ez utóbbit azonban

- 4 Hogy szépirodalmat nem célravezető ilyesmire felhasználni, azt Illyés Gyulának a *Puszták népe* című irodalmi szociográfiája esetére alkalmazva Szilágyi Miklós mutatja meg; SZILÁGYI Miklós, „A *Puszták népe* társadalomnéprajzi nézőpontból”, in SZILÁGYI Miklós, *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom. Néprajzi tanulmányok*, 28–38 (Budapest: Kalligram, 2018 [1998]).
- 5 A mire s mikéntre is vannak már iskolapéldák: vö. FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben* (Budapest: Skiz, 1991); KESZEG Vilmos, „Egy fiktív közösség néprajzi bemutatása”, in KESZEG Vilmos, *A szépirodalom mint terep. Antropológiai tanulmányok*, 239–313 (Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2023); JULIANE BRANDT, „Az unitárius – nemes vadember, polgár és hazafi. Megfigyelések Jókai Mór *Egy az Isten* című regénye kapcsán” *Keresztény Magvető* 116, 3. sz. (2010): 290–312.
- 6 Vö. HALMOS Károly, „Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan”, in *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, 399–408 (Budapest: Kortárs, 2005).

csak bizonyos, nem mindig teljesülő föltételek között lehet megtudni. Meg kell keresni a piackutatás és a szellemtörténet közös vonásait. Mindkettőben fontos annak tisztázása, mi is a hasonló egy regényben és egy sültkolbászban. A marketing azt mondja, az árus nem terméket, hanem élményt ad el. A regény tekintetében a könyv nem megjelenési formaként, hanem élményt közvetíteni képes tárgyként számít.

A tárgyra azonban szükség van (legalábbis a legutóbbi időkhöz), és itt kezdődik az ökonómia szerepe. A regényírónak meg kell akarnia élnie művészetéből, figyelnie kell közönsége igényeit, de nem kell szolgálai módon kiszolgálnia. Az olvasó és közönsége közötti „szemcsere” üzemszerű formája a regény. A kiadó a szerzőt márkaként építi fel. Ez azt jelenti, hogy a szerző nem szólhat minden közönséghez. Meg kell találni a megfelelő olvasói „szegmenst” a létszám és a fizetőképesség függvényében. A „márkát” („áruvédjegyet”) fenn kell tartani, a kieső közönség helyett újakat kell toborozni. Ám az új közönség érdekében általában nem szabad a régit elengedni.⁷ Mindezt szem előtt tartva, az áruból (legyen az akár kolbász, akár könyv) következtethetünk vevőjére.⁸

A regények által közvetített világokkal az olvasók azonosulhatnak, vagy éppen el is rémülhetnek tőlük. Akár így, akár úgy, megélik őket és érdeklődésük révén az adott világok hosszabb rövidebb időre beépülnek szellemükbe, akár további életükbe.⁹ Nagyon fontos része ennek a kitételnek, hogy az olvasók-befogadók elméjébe ezek a regényekből kioltvasott világok nem beoltatnak (az influenza-oltási kampányok mintájára), hanem egyenként – nem egyszerre és nem együvé – betelepülnek, mint a virágmagvak – az egyik föld termékenyebb, a másik kevésbé, az egyik-

7 Ez az a tényező, amelyikben az informatika kora radikálisan különbözik a régiektől. A számítógépek világában a kapacitások bővülése és a költségek hanyatlása olyan gyors, hogy egy cégnek az elérhető új felhasználókat még akkor is érdemes volna megnyernie, ha ennek fejében az összes régiről le kellene mondania.

8 A marketing és a történetírás viszonya erőtlen. Lásd erről NAGY Bálint, „A marketingről – historiográfiai aspektusból”, *Kút* 9, 1. sz. (2010): 84–93, különösen 90–93.

9 Érdekes gondolatmenet erről: BARANCSUK János, „Akarat és képzet. Schopenhaueri áthallások a kapitalizmus mibenlétéről”, *Tudásmenedzsment* 21, 1. különsz. (2020): 186–198.

ben a talaj ásványi anyagai ilyen színárnyalatot idéznek elő, a másikban olyat. Ez a tudás személyes, élményszerű része.

A jelentős olvasótábor lehetőséget kínál arra, hogy a befogadók – akár közvetítők (folyóiratok, újságok) révén – eszmét cseréljenek élményükről, kialakult véleményükről. Ennek során kialakul a tudás egy újabb szintje. E másodlagos és megosztott tudás a szellemi közlekedés útjain, csatornáin keresztül terjed. Az egyesek ezt a másodlagos tudásukat kivetítik közösségükre. Függetlenül attól, vajon ők mit tudnak (hisznek szilárdan) világukról, tudják azt is (vagy vélekednek valamiként arról), hogy a többiek mit tudnak. Az olvasott írók olvasott művei ilyen szerepet játszanak. Ezért volt a Biblia a modernitásig a politikai gondolkodás kulcsa.¹⁰ S ezért voltak a hazai középosztály számára sokáig mértékadók a Jókai-regények.

A következőkben ennek a minta- és mértékadó funkciónak fontos szerepe lesz. Ami, többek között, *Az arany ember* olvasói elé tárul, az az élet egyik kevésbé ismert szelete – a hadsereg-élelmezés világa. Kevésbé ismert, bizonyos körülmények között szélsőséges, de éppen ezért nagyon fontos élethelyzet. Mint minden élethelyzetet, ezt is akkor tudjuk bemutatni, ha körül tudjuk írni, ha tudjuk más dolgokhoz viszonyítani. Ehhez a viszonyításhoz van szükség a regény mintát kínáló szerepére. Ha a regény tartalmát megfelelően rekonstruáljuk, megsejthetünk valamit abból, hogy mi járt a hajdani olvasók fejében, s hogy miként is láthatták ezt az életszférát, amelyikkel közvetlenül már aligha találkozhattak, de amelyikről a sajtóban megannyi botrány során eleget olvashattak.

Ehhez szükség lesz arra, hogy feltárjuk, mitől jut eszünkbe a kisült kolbász fogyasztása során a sütődei sercegés, a regény olvasása közben az ígért rácsodálkozási lehetőség.

10 Széles körnek szánt egyszerű üzenetek esetén a mai napig.

ARANYMOSÁS – AZ ARANYEMBER ELEMZÉSE

Jókai Mór *Az arany ember*ének története egyre kevésbé közismert.¹ Van-
nak olyan rétegei, részletei, amelyekre még iskolai kötelező olvasmány-
ként sem kellett figyelni, de amelyek a korabeli olvasónak sokkal magá-
tól értetődőbbek voltak, mint a maiaknak.

A regényt Jókai 1871-ben írta meg, rövid idő alatt.² 1872-ben adta köz-
re a maga szerkesztette *A Hon* című folyóiratban magyarul és a *Pester*
*Lloyd*ban németül. A magyar változat tíztucatnyi, nem teljesen egymás
utáni részletben jelent meg. Az éves folyam 1. számában tette közzé a
szerkesztő az első részletet, de csak a 219-ikben az utolsót, ám ez a 219.
szám már az év 265. napján látott világot. A német fordítás az év má-
sodik felében, jóval feszesebb ritmusban, *Ein Goldmensch* címmel jelent
meg. (A regény magyar címében a névelő határozott, míg a német vál-
tozatban határozatlan. A magyar cím Timár történetének egyediségét
sugallja, a német a vagonosodás egyik tipikus lehetőségét.) A újságbé-

1 Jókai „maga később legkedvesebb könyvének valódi romantikus regényét, Az arany embert
mondotta; hozzá hasonló azonban egész természetben alig akad” (NÉMETH G. Béla, „Életkép-
forma és regény”, *Irodalomtörténet* 57(7), 3. sz. (1975): 501–520.) Szilasi áttekintésében említ
egy állásfoglalást, miszerint „a kritika elsősorban az Új földesúrt és a Sárga rózsát preferálja,
az olvasók kedvence pedig az *Arany ember*, a *Nábob*, a *Kőszívű ember fia* és a *Mire megvénü-
lünk*”, és egy másikat, amelyik „Jókai fénykorát 1855 és 1875 közé teszi [...]”. (SZILASI László,
„Sejtések. A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája”, *Irodalom-
történeti Közlemények* 97, 5–6. sz. (1993): 621–649, 626, 627.)

2 JÓKAI, *Az arany...*, 1:328.

li, folytatásos közlés okán művek általában véve gyorsabban és nagyobb példányszámban jutottak el az olvasókhöz, mint kötetben. Hogy ez adatszerűen mit jelent, nem tudjuk, de útba igazít, hogy a kötetbe szerkesztett művek tizenkét–tizenháromezer példányban keltek el.

A közönség

A regény gazdasági olvasatához több tekintetben is meg kell teremteni a kapcsolatot a gazdasági és az irodalmi nézőpont között. Az első ilyen vetület az olvasóközönség szerepe az irodalmi alkotás értelmezésében. Ebben a kérdésben jó támaszunk lehet J. A. Schumpeter, aki a gazdasági fejlődés kapcsán azt mérlegeli, vajon ki a végső szereplő a gazdálkodás körfolyamatában:

feltevésünk szerint valójában senki sem irányítja a termelési eszközöket és a termelési folyamatokat, illetve tulajdonképpen a fogyasztó irányítja őket. Az üzleti vállalatok vezetői csak azt hajtják végre, amit az igények vagy a kereslet írnak elő számukra, és ezt az ugyancsak adott termelési eszközökkel és eljárásokkal teszik. A gazdasági alanyok csak annyiban befolyásolják a dolgokat, amennyiben fogyasztók, amennyiben keresletet támasztanak. Ebben az értelemben minden egyén részt vesz a termelés irányításában: nemcsak az, akire a vállalatvezetés feladata hárul, hanem mindenki, így a szűk értelemben vett munkás is. A termelés személyes irányításáról más értelemben nem lehet szó.³

Schumpeter megállapításai, modellként (Webernél: ideáltípusként) kezelve őket, a 19. századi kiadói viszonyokat is segíthetnek megérteni.

3 Joseph A. SCHUMPETER, *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*, ford. BAUER Tamás (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980 [1926]), 62. A „fogyasztó” értelemszerűen a fogyasztóközönség mint kollektívum *pars pro toto* megtestesítője.

A fogyasztók, jelen esetben az olvasók tömege hat a termék (irodalmi mű vagy egyéb fogyasztási cikk) keletkezésére.

Jókai még „pályája elején pontosan felmérte, mely olvasórétegek vannak számukra megfelelő lapok híján”, illetve egy „idő után már a sajtótermékekben való megjelenéshez igazította művei formáját.”⁴ Arról, hogy a folytatásos közlés mint közlési forma miként hatott a regény szerkezetére, nem kevesen írtak.⁵ A lényeg számunkra annyi, hogy a közreadás módja (részletekben, két nyelven) segítette a regény ismertté válását. Az ismertség pedig hozzájárulhatott ahhoz, hogy a regényben érintett erkölcsi, érzelmi kérdések a közönség számára tárgyalható alakot ölthessenek. Ugyanakkor a párhuzamos német megjelenés érthetővé teszi, hogy a regény színvonalának nem kellett a megfelelő színvonalú magyar nyelvű közönség föltehetően szűkebb vásárlóképességéhez alkalmazkodnia.

Arra, hogy mekkora lehetett a regényt olvasó közönség, két részben válaszolhatunk. Mikszáth Kálmán Jókai-életrajza szerint „öt-hatezer könyvvásárló, aki az országban volt”, vette Jókai könyveit is.⁶ A folyóiratokat illetően vannak számszerű, bár nem azonos idejű adatok.⁷ Ezért csak azokat a tényezőket vehetjük számba, amelyek behatárolhatják a szóba jöhető értékeket. A korban két trend érvényesült. Az egyik az olcsónivaló olcsóbbodása, a másik az olvasóközönség bővülése. Az előbbit illetően gyökeres fordulatot kiváltó rotációs eljárás csak az 1870-es évek

4 RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „A sajtó szerepe Jókai Mór életművében”, in *Egy underground történet. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére*, szerk. SZÉCSÉNYI Mihály, 121–133 (Budapest: Gondolat, 2024), 122, 123.

5 JÓKAI, *Az arany...*, 1:308–313. A szakirodalomból az általam ismert legátfogóbb: NÉMETH G. Béla, „Életképforma...”; a legfrissebbek: HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei* (Budapest: Ráció, 2014); HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig* (Budapest: Akadémiai, 2022). Tanulságos RÓZSAFALVI, „A sajtó szerepe...”.

6 MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora*. 2 köt., Mikszáth Kálmán Összes Művei 18–19 (Budapest: Akadémiai, 1905–1906 [1960]), 2:118.

7 A példányszámok 1863 és 1867 közötti alakulására lásd DEÁK Ágnes, *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867* (Budapest: Osiris, 2018), 93–98, 314–323.

második felében jelent meg Magyarországon.⁸ A papír anyagával már elkezdtek gazdálkodni és új alapanyagokat vezettek be. A terjesztés alapvetően a vasúthálózat fejlődésétől függött; a terjesztést – a rezsiköltségek csökkentése érdekében – a nagyforgalmú, nagy laksűrűségű helyeken érdemes kezdeni.

Az olvasóközönség méretére nézve az írni-olvasni tudás mértéke igazítható útba. Mivel a népiskolai oktatás bevezetésétől (1868) számítva még nem telhetett el elég idő, „a XIX. század közepén nem a legiparosodottabb városaink analfabétizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kultúrcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzik Budát és Pestet.”⁹ Az írni-olvasni tudók számának növekedése a népesség növekedéséből is fakadt, de ez nem jelentett szükségképpen aránynövekedést is. Az „analfabéták 1910. évi átlagát már az 1840–1860. évi generáció is megközelítette” és ezt az előnyét még fél évszázaddal később is megtartotta.¹⁰ A kötelező népiskolai oktatás bevezetésének első hazai eredményei az irodalom fogyasztása terén csak az 1868. évi törvény után tízegynéhány évvel mutatkozhattak meg.

Mielőtt a közönség szociális megoszlására adatokat hoznánk, érdemes ideiktatni egy, *Az arany ember* megjelenését egy évtizeddel megelőző kíváncsalmat arról, kiknek is kellene „társadalmi regényt” olvasniuk:

Valódi műveltség csak ott létezik, hol annak apostolai szétszórva a honban működnek; hazánkban, a mint Mocsáry Lajos jeles írónk nem rég megjelent munkájában oly szépen fejtegette, az öntudatot s műveltséget felkaroló falun élő családok mindegyike, egy-egy társadalmi műveltséget s különösen nemzetiségünket szelíden terjesztő teleggé vált, vagy legalább azzá kell hogy váljék. [...] Az egyes családok s azok tagjai, különösen a nők, mi egészen illőbb s fenségesebb állásba jutnak, ha az őket

8 BALOGH János Máttyás, „A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)”, *Korall* 14, 54. sz. (2013): 43–62, 47.

9 DÁNYI Dezső, „Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon”, *Demográfia* 7, 4 sz. (1964): 310–312, 310.

10 Uo., 311.

körülövedző események, nem egyedül egy szépen felépített városi terem többnyire üres pletykáiból merítik eredetüket, hanem a tűzhelyeiket környező, s azokat átható fensőbb érzelmek ecsetelte helyi hazai viszonyok menete által táplálkozva eredményeznek sikeres jellemzést, érdekes helyzeteket s csoportosulást, végre pedig következetes megoldást.¹¹

Visszatérve Dányi adataihoz: a hat éven felüli alfabetizáltak arányát 1869-ben kb. a népesség egy harmadára, úgy három és fél millió főre tartja. Az idősor közepére (1910) két adata is van. Az egyik a régi, a másik az új országterületre vonatkozik (a régi területen alfabetizáltak ~12m fő, ami 2/3-ad rész, az új területre vetített adat: ~5m fő, ami 4/5 rész). A magyar és német nyelv használata inkább a mai területre összpontosult. Tudjuk, hogy az alfabetizációban nagyon lemaradt felekezetek inkább a peremterületeken éltek. Tudjuk azt is, hogy közöttük az írni-olvasni tudás térnyerése gyorsabb volt, mint a későbbi országterületen. Adódik tehát, hogy a felekezeti eltérésnél is többet számított a regionális.

Mindezek alapján megkockáztathatjuk, hogy a hajdani ország közepén az olvasni tudók száma az 1870-es évek elején négy, négy és fél millió lehetett. Budapesten az arányok még jobbak lehettek. Fontos még ezen kívül, hogy bár a nők alfabetizáltsága általában elmaradt a férfiakétól, ott, ahol a férfiak alfabetizáltabbak voltak, ott a nők e téren mért hátránya is kisebbnek mutatkozott.¹² Máshonnan tudható, hogy az olvasni tudóknak az írni-olvasni tudókhöz mért aránya a nők között nagyobb volt, mint a férfiak között. Raymond Williams szerint a brit olvasóközönség az 1860-as években a nem napi rendszerességgel sajtófogyasztók között 12–20% lehetett.¹³ A hazai népesség olvasóközönsége ennél talán egy nagyságrenddel lehetett kisebb.

11 PODMANICZKY Frigyes, „A társadalmi regényről, s különösen a magyar társadalmi regény feladatáról”, *Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye* 2, 1. sz. (1861–1862): 64–86, 85–86.

12 DÁNYI. „Az írás-olvasás...”, 311–312.

13 Raymond WILLIAMS, *The Long Revolution* (Harmondsworth: Pelican–Chatto & Windus, 1961), 188–194.

A kimondott és a nem kimondandó

Az eddigiek a közönség külsődleges felvázolására tettek kísérletet. Az elbeszélőnek azonban nem csak közönsége magukban olvasó egyedeihez kell szólnia, hanem tekintetbe kell venni az őt és közönségét összekapcsoló közvéleményt (ami, újra hangsúlyozandó, nem az egyedek véleményének közös része, hanem az, amiről az egyedek azt gondolják, hogy mindenki más „úgy tudja”). A közvélemény „felettes mi”-je szabályozza, miként lehet megszólítani a közönség „alantas én”-jét. Két példát hozok erre: az első a regény egyik mellékszereplőjének, id. Krisztyán Tódornak a jellemzése, a másik az ázott gabona körüli ügy életanyagának és regénybeli szerepeltetésének kérdése.

Id. Krisztyán alakjában feltűnő, hogy az a zsidó üzletemberekre vonatkozó közhelyes megállapításokat tartalmaz (kávéházban ül, csak kereskedőtársaival beszélget, vagyona mobil). Ez eszünkbe juttathatja a pályáját a regény történelmi ideje után nem sokkal kezdő forradalmár Karl Marx egyik korai művét, a *Zur Judenfrage (A zsidókérdéshez)* című 1844-ben megjelent dolgozatot. (Bár a műnek magának nem volt komoly visszahangja, alapgondolatai Marx és Engels később megjelent művén [*A szent család*] keresztül hathattak, illetve megjelent francia fordítása 1850-ben, tehát legalább szubkulturális szinten ismert lehetett.) A műben Marx elválasztja a zsidóságot mint különböző szerepjellemzők halmozát az etnikailag értett zsidóktól és az előbbieket a tőkésék (felekezettüktől független) jellemzőjévé teszi. Fölvethető, vajon Jókai nem evvel a gondolattal játszott-e el, csak nem osztály, hanem „kultúrfaji” alapon.¹⁴ Az ilyen előítéletcserére jóval későbbi példa *A Buddenbrook házban* szereplő Hagenström család. Thomas Mann eredetileg Kohnnak nevezte volna őket és a család testi leírásában meghagyta a közhelyes zsidó je-

14 A „kultúrfaji” kifejezés tehermentesíteni kívánja a ma szinte jelentés nélkülivé vált „etnikai” terminust. A hazai népiségtörténeti kísérletekben a kultúrfaji jellegzetességek az emberi kultúrának azon részére utalnak, amelyek nem tudatosak. Ilyenek általában a mindennapi élet tevékenységei, amíg nem „ütköznek” egy másik (pl. szomszédos) szokásrenddel, Példa lehet az anyanyelv használata, amely csak az iskolában tudatosodik (s egyben szabványosodik is).

gyeket. A történetírásban is előfordul ez a retorikai trükk: Szekfű Gyula *Három nemzedék* című röpiratában a zsidók történelmi szerepe kapcsán a negatív megjegyzéseket alig észrevehetően adja mások (idézett szerzők) szájába.¹⁵

Jókai a kritikai kiadás szerint a hadseregellátásról szóló információi tekintetében használta a *Der neue Pitaval* című folytatásos bűnügyi összeállításnak az Eynatten tábornagy elleni perről szóló fejezetét.¹⁶ Mivel kivonatolta az ügyről szóló írást, aligha kerülhette el a figyelmét, hogy a kötet szerkesztője az előszóban – azután, hogy fokozott tárgyyszerűséget ígért olvasóinak – átalányban fogalmazott, miszerint „a szerencsétlent (ti. Eynattent) okos, gátlástalan zsidók, ravaszul kihasználván minden körülményt, hogy a hálójukba csalogassák, csapdába csalták.”¹⁷ Jókai erre a kitételre nem tett semmi megjegyzést, viszont a jegyzeteiben úgy fogalmazott, miszerint a „távolabb eső bűnrészesek menekültek.”¹⁸

Az eredetiben ez két tény összevonása: egyrészt Jung és Basevi (vagyis Eynatten üzletfelei) menekülőre fogták és nem kerültek bíróság elé, a távolabbi résztvevőket felmentették.¹⁹ Jókai ugyanakkor nem említi meg, hogy az Eynattent behálózó zsidó üzletemberek más zsidó üzletembereket (a Schossbergereket) ütöttek el az üzlettől (ezt a Pitaval ügyleírása sem észrevételezi). Szemben a Pitaval beállításával Jókai számára nem valamiféle zsidó morál mutatkozik meg a történetben, ugyanakkor

15 HALMOS, *Családi kapitalizmus*, 34; SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (Budapest: Élet, 1920), 141–146, 218. Vö. HALMOS Károly, „Prófétálások. Kettős beszéd Szekfű Gyula Három nemzedékében”, *Korall* 19, 72. sz. (2018): 181–204.

16 Anton Vollert, „Vorwort”, in *Der neue Pitaval. Eine Sammlung der interessantesten Kriminalgeschichten aller Länder aus älterer und neuerer Zeit*, Fünfunddreißigster Theil, Dritte Folge, Erster Theil, V–IX (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1864); „Der Proceß gegen den kaiserlich königlichen Feldmarschallieutenant Geheimrath Freiherrn August von Eynatten und den Bankdirector Franz Richter. (Wien. Misbrauch der Amtsgewalt, Bestechung und Betrug.) 1859–1860”, in *Der neue Pitaval...*, 1–102.

17 Uo., VIII.

18 JÓKAI Mór, *Egy az isten*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai, 1970), 2:315.

19 „Jung und Basevi, die flüchtig geworden waren, konnten [...] nicht vor Gericht gestellt werden, die entfernten Theilnehmer aber wurden [...] freigesprochen” („Der Proceß...”, 10). Jungot és Basevit a Pitaval másutt hol zsidónak, hol izraelitának minősíti.

érdekes, hogy ezt az üzleti morált mégis etnikai köntösben mutatja be. A „keresztény” üzleti morálját „zsidó” sztereotípiákkal megjelenítő Jókai egy máshonnan is ismert elbeszélői fogás alkalmazója.

Nyilván önmagában érdektelen, vajon ki lehetett egy-egy irodalmi alak előképe. Az azonban már érdekes, miként építkezett ezekből az elemekből Jókai. A függelékben közlök egy ügyet, amelyben üzleti érdekek alapján különböző emberek vallási-etnikai hovatartozására tesznek utalást.

Az egyik későbbi nagy biztosítási társaság terjeszkedése és reklámhadjárata kapcsán a versenytársak nevében egy biztosítási szakíró, Rózsaági Antal megjegyzést tesz egy nagy biztosítótársaság (Első Magyar Általános Biztosító Társulat) vezetője, Lévy Henrik zsidó származására. Jókai barátja, Fényes Elek statisztikus, üzleti okból adódó sértettsége okán már általában is zsidókról, a közöttük tapasztalható összetartásról beszél. Egy másik, a függelékben szereplő esetben nem is kellett utalni az ügyben szereplők zsidó mivoltára, mivel a szereplő neve a közvélekedés számára eleve „zsidós” volt. Jókai ezt az elemet nem használta ki. Mivel, föltevésem szerint, „közönségtudatos” író volt, mérlegelhetette, hogy érdemes-e említeni a felekezeti etnikum kérdését. Az előző esetben említett példák alapján valószínűsíthető, hogy „igény lett volna rá”, az antiszemita felhangnak is lett volna közönsége.

Jókai azonban nem kívánt ennek kimondására építeni. Jó oka lehetett, hogy nem követte barátját, Fényes Eleket elfogultságában. Valószínűleg sejtette, hogy olvasói táborát csak megosztotta s ezáltal csökkentette volna, ha belemegy a minősítésbe.²⁰ Ez a tény segít alulról behatárolni az olvasóközönseget. Még évtizedekkel később is szépen kimutatható egy eseményről szóló beszámolómban, hogy a sajtóbeli réteg-

20 Hasonló megfontolás állhat amögött is, hogy Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúkban* csak áttételesen utal egyes szereplők zsidóságára. Vö. HELLER Ágnes, „Zsidótlánítás a magyar zsidó irodalomban”, *Szombat*, 2010. dec. 23., hozzáférés: 2024.11.13, <https://www.szombat.org/politika/4111-zsidotlanitas-a-magyar-zsido-irodalomban>.

zetség egyik mutatója az, mennyire játszanak rá a származási előítéletekre.²¹ A szépírónak ugyanakkor rendelkezésére álltak más eszközök is.

Értékmérő és értelmezés

Az *arany ember* megjelenésekor és később is népszerű volt. Márai Sándor visszaemlékezéseit idézem:

[É]vekig vajúdtam, amíg rászántam magam a „Kőszívű ember fiai”-nak, vagy a „Magyar nábob”-nak értékesítésére, s igazán csak a szükség parancsoló szava kényszerített reá, meg Grossmann úrnak, az ódondásznak szigora, aki nagyszerűen kiismerte magát Jókai regényeinek napi árfolyamai között, melyek meglehetősen változtak. Az egyes remekművek, mint „Az új földesúr”, vagy „Aranyember”, s főként a „Lélekidomár”, mint időtálló, fémjelzett értékek díszeltek Grossmann úr árfolyam-listáján, s minden időben megadta érettük az ötven krajcárt; „Rab Ráby”-ért nem adott többet három hatosnál, a „Politikai divatok”-at két hatosra becsülte, s a „Dekameron”-ért nem adott semmit.²²

Itt nem Márai vívódása, hanem a kereslet és kínálat között közvetítő antikvárius ítélete a fontos. Az idézet a tágabb szöveggörnyezet alapján az első világháború elejét írja le. Ebben az időben a fizetőeszköz a korona (és váltópénze, a fillér) volt. A korona bevezetésekor (1892) ötven krajcárt ért. Gondolnók, az 1900-ban született Márai fillért értett krajcár alatt.

-
- 21 GAÁL György, „A dános rablógyilkosság – és ami mögötte van”, *Médiakutató* 8, 3. sz. (2007): 7–25; BAKÓ Béla, „Nemzetföltás, kereszténység, antiszemizmus. – A „kulturális kód” az 1. világháború előtti szombathelyi keresztény sajtóban”, *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1. sz. (2007): 62–71. (Utóbbihoz tudni érdemes, hogy a Katolikus Néppárt a többiek által még meg nem szólított népréteget céltzott meg.)
- 22 MÁRAI Sándor, „Egy polgár vallomása 2.”, *Nyugat* 27, 2. sz. (1934): 76–86, 85. Azzal a föltevés-sel élek, hogy ilyen távon a könyv állagértéke (papír) már nem játszott szerepet az érték meghatározásában. Köszönet Simonkay Mártonnak az észrevételért.

De ez a szöveg egészét tekintve ellenmondásra vezet. Ha az „Aranyember” a legdrágábbban, ötven krajcárért adott Jókai művek között volt, akkor a *Rab Ráby* három hatosnyi árának ennél kevesebbnek kellett lennie. A hatos megnevezés a régi 1859-ig használatos hatvan krajcáros forint tized része.²³ Ez a tized rész értelmében öröklődött tovább, s lett a tíz krajcáros megnevezése. Ellenben a korona bevezetésekor, a krajcár–fillér váltásnál, a kifejezés az értéket őrizte meg, s lett a húsz fillérnyi pénzérték neve. Az idézetben említett hatosok a korona rendszerben húsz fillérnek feleltek meg. Értelemszerűen a három hatos hatvan, a két hatos negyven fillért ért.

Ha Márai tévesztett volna, akkor az antikvárius *Az arany embert* olcsóbban adta volna, mint a kevesebbre tartott *Rab Rábyt*. Ehelyett inkább arról a művelődéstörténetileg is érdekes tényről lehet szó, hogy az ódondász még Márai kamaszkorában, tehát a világháború előtti években is a forint–krajcár rendszerben gondolkodott. Tulajdoníthatjuk ezt annak, hogy a könyvkereskedő öreg volt, de a jelenség inkább az „útfügges” nevű közgazdasági szabályszerűség megnyilvánulása lehetett, vagyis amikor egyedi döntések egyszer s mindenkorra lezárnak más fejlődési lehetőségeket.²⁴ Ha az antikvárius boltja már régóta üzemelt, akkor a valutaváltáskor (1 forint = 2 korona), mindent át kellett volna áraznia. Ha volt (miként az antikváriumoknak lenni szokott) törzsközönsége, akkor ez fölösleges munka lett volna. Elég nagy törzsközönség esetében az újonnan jelentkező vásárlóknak kellett alkalmazkodniuk a bevett árjegyzési szokásokhoz. Hozzátehetjük, hogy a készlet sem föltétlenül cserélődött, mert az olvasók jó része az antikváriumot kölcsönkönyvtárként használta, ahol az olvasás díja a könyv eladási és vételi árának különbözete volt.

23 „Hatos”, in: Bárczi Géza és Országh László (szerk), *A magyar nyelv értelmező szótára 3.: H–Kh* (Budapest: Akadémiai, 1960), 163.

24 Lásd erről Paul A. DAVID, „A QWERTY története”, ford. LASTOFKA János, *Café Babel*, 52. sz. (2006): 35–42; Paul A. DAVID, „Klió és a QWERTY közgazdaságtana”, ford. BEZSENYI Tamás és GOMBÁSI Andrea, *Replika*, 74. sz. (2011): 159–167.

Az 1913. évi – értékéből már évente érzékelhetően veszítő – korona kb. kétezerháromszáz mai forintot jelenthetett.²⁵ Tehát a kassai antikvárius az „Aranyember”-t kb. 2300, a „Rab Ráby”-t kb. 1300, a „Politikai divatok”-at kb. 900 mai forintért adta.²⁶

Az olvasatról

A regényt a hadsereg-élelmezés szempontja felől értelmezem majd. Ez nem azt jelenti, hogy a műből kiszűröm a többé vagy kevésbé 'hadsereg', 'háború', 'ellátás', 'szállítás' értelmű szavakat, hanem azt, hogy igyekszem fölfigyelni mindenre, ami így vagy úgy segíthet e kérdéskör értelmezésében. Nem várom a regénytől, hogy a „valóságot ábrázolja”, s nem célom „hazugságon” vagy „tévedésen kapni”. A történelmi valóság csak lehetséges segédeszköz a regény megértésében.²⁷

25 Danyi Pál, „Magyar pénzürtékindeks – árák és devizák alapján 1754-től”, *Ártörténet.hu*. Pénz- és ártörténeti szakportál, 2023. márc. 22., hozzáférés: 2024.11.12, <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>.

26 *Az arany ember* használtkönyvpiaci átlagára a világhálón 2024.03.25-én 21:15-kor elérhető 112 áradat alapján 1300 forint. Ezek nem mind bolti árák. A kiszállítási díjat 750–1000 forint közé becsülve a hajdani antikvárius áraitól nem messze álló árakat kapunk.

27 Ha az olvasó tájékozódni kíván mit is mondanak a regény idejének megfeleltethető történelmi időszakról a történelem kutatói, akkor a régebbi művek közül Gyömrei Sándor és még inkább Ungár László írása, a közelmúltbélielkből Bácskai Vera könyve ajánlható. Mivel a regényben a tárgy kora és a tárgyalás kora kölcsönhatásban vannak, a 19. század további részének vállalkozástörténete tekintetében Kövér György munkáit, a malomiparéban Klement Judit könyvét, a hitelélet vonatkozásában Somorjai Szabolcs disszertációját és Szilágyi Adrienn könyvét érdemes kézbe venni. BÁCSKAI Vera, *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten* (Budapest: Magvető, 1989); GYÖMREI Sándor, „Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság”, in *Tanulmányok Budapest Múltjából n.*, 199–239 (Budapest: Akadémiai, 1956); UNGÁR László: „Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához.” *Századok* 76, 7–8. sz. (1942): 306–328.; KÖVÉR György, „A pesti kereskedő-bankár ezüstkora, 1847–1873”, in KÖVÉR György, *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*, 111–172 (Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2012); KLEMENT Judit, *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében* (Budapest: ELTE Eötvös, 2012); SOMORJAI Szabolcs, *Híteltörténet a be-és kitéblázási jegyzőkönyvek*

A regénynek bevett olvasata esztétikai-moralizáló.²⁸ A következőkben egy, a szereplők érzéseit is tárgyiasító áttekintéssel próbálkozom. A regény apró utalásait is kihasználva kísérelem meg a művet az anyagi és dologi összefüggések segítségével megragadni. A regény szereplőinek és motívumaiknak a feltárása meglepően sok helyet igényel. Ám, ha ezt a feladatot nem végezzük el, csak oda jutunk, mint például a *Fekete gyémántok* egy évtizedekkel ezelőtti gazdasági elemzése, ahol a szoros olvasat hiányában a tanulmány az általánosságok szintjén maradt.²⁹ A regény motívumainak összehasonlító elemzésére vállalkozott Kádár Judit, de éppen az üzleti részletek tekintetében a regény szövegének pontatlan, illetve csak mai olvasatára támaszkodik, nem volt kíváncsi arra, hogy a szöveg apró részletei a regény megjelenésekor mit jelenthettek.³⁰ Példaadóbb Fried István tanulmánya,³¹ a leginkább szemléletformáló pedig Fábri Anna *Jókai-Magyarországa* volt számomra.³² E mű adta az ötletet hajdan, hogy megkíséreljem szabatosan megfogalmazni, mikor, miként tekinthető egy szépirodalmi mű társadalomtörténeti forrásnak.

Fontos megközelítésünk szempontjából Dux Adolf korabeli, nem melleleg a hazai német nyelvű sajtóban megjelent, a kritikai kiadásban

alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest–Pilis–Solt vármegye példáján keresztül, doktori értekezés, kézirat (Budapest: ELTE BTK, 2016); SZILÁGYI Adrienn, *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében* (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018). A historiográfia egy szletének áttekintése HALMOS Károly, „Az új város és az ó-világ vége”, in *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*, szerk. KÖVÉR György, 23–44 (Budapest: ELTE Eötvös, 2023). További olvasmányok az ő műveik irodalomjegyzékeiben találhatóak.

28 Erre jó példa: LENGYEL Dénes, *Jókai Mór* (Budapest: Gondolat, 1970⁷), 111–119.

29 SZEBÉNYI Géza, „Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése”, *Irodalomtörténet* 42, 1. sz. (1954): 24–60.

30 KÁDÁR Judit, „Jókai Mór: Az arany ember”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 4. sz. (1992): 414–439.

31 FRIED István, „Gyémánt maradt, ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór *Fekete gyémántok* című regénye körül”, *Irodalomtörténet* 89 (39), 1. sz. (2008): 3–24.

32 FÁBRI, *Jókai-Magyarországa...*

is hosszasan idézett cikke.³³ Dux írása is csak korának gyermeke – érde-
mes tehát elhelyezni az egykori sajtótérképen.

Kitérő: A Lloydok

„A külföldi, főleg bécsi és a magyarországi német nyelvű sajtótermékek két-
szer-háromszor voltak kelendőbbek a magyar nyelvűeknél. 1875-ben kétmillió
magyar nyelvű politikai lappéldány, míg a német nyelvűekből öt és félmillió
jutott el az előfizetőkhez. A vezető német lap a kormány félhivatalos orgánu-
ma, a *Pester Lloyd* (1854–1945) volt”, melynek „példányszáma az 1870-es évek-
re elérte a 11-12 ezret”. Balogh ezen megállapítása mellett idéz egy 1870-ből
származó véleményt is, miszerint a lap a kormány támogatását élvezte volna.³⁴
Ez abban az évben igaz is lehetett, mert akkor a *Pester Lloyd* vezércikkírója az a
Halász Imre volt, aki előtte Lónyay Menyhért pénzügyminiszter mellett töltött
be fogalmazói tiszteletet. A lapban „Jókaitól 1868 és 1875 között kilenc regény je-
lent meg igényes, autorizált fordításban.”³⁵

„Rövid ideig életképesnek bizonyult a belőle kivált konzervatívabb, de lé-
nyegében azonos szerzőgárdával dolgozó Ungarischer Lloyd.”³⁶ A szakításnak
akkor lehetett értelme, ha a számításba vett olvasókör alfabetizáltabb és fi-
zetőképesebb, mint azé a lapé, ahonnan kiváltak. Valószínűleg nem ez volt a
helyzet. Balogh másutt felelevenít egy párbeszédet, amelyben Halász Imre –
immáron a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetőjeként – arra biztatja Kohen
Ignác Izidort, hogy bankja, a Franko-Magyar a *Pester Lloyd*ddal szemben szerez-
zen magának sajtónyilvánosságot. Ennek a tervnek a részeként szerezte meg a
bank az *Ungarischer Lloyd*dot. A bank nem élte túl az 1873. évi válságot, és idővel

33 DUX Adolf, „Der Gold-Mensch. Roman von Moriz Jókai”, *Ungarischer Lloyd*, 1873. jan. 25., 1–3.

34 BALOGH János Máttyás, „A Lloyd-mechanizmus...”, 47.

35 UJVÁRI Hedvig, „Több mint interdiszciplína? A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról”,
Magyar Könyvszemle 131, 1. sz. (2015): 15–23, 19.

36 Uo. További a Lloydok körüli mizériákról lásd UJVÁRI Hedvig, „Lloydtól Lloydig. Az Un-
garischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében”, *Magyar
Könyvszemle* 128, 3. sz. (2012): 319–333, különösen 326, 331–332.

a lap is megszűnt. Nem sikerült megközelíteni a *Pester Lloyd* olvasottságát és az *Ungarischer Lloyd* költségei is nagyobbak lehettek, mint a *Pesteré*, mert, ha minden igaz, olvasói 70%-át vidéki terjesztéssel kellett elérnie.³⁷

*

Dux Adolf emlegetett írása az *Ungarischer Lloyd*ban jelent meg – jelentős cikként egy marginális sajtótermékben. Szerzője a rövidéletű *Pester Geschäftsblatt* című kereskedelmi lap szerkesztőjeként az üzleti élet szokásait tekintve jóval tájékozottabb lehetett az olvasók nagy többségénél.³⁸ Észrevételeit a megfelelő helyeken hasznosítani fogom. Jelenleg azon megállapítása fontos számomra, hogy a regény, jóllehet egy olyan lapban jelent meg, amelyik támogatta az üzleti élet érdekeit, nem az üzletileg járatos közönség számára íródott.

Ha követném Gyáni Gábor Lukács Jánost követő terminológiai javaslatát, akkor azt mondhatnám, hogy Jókai nem a közvéleményt, hanem a néphangulatot kívánta befolyásolni.³⁹ Ebben az írásban inkább a közvélekedés kifejezést fogjom alkalmazni, mert úgy vélem, nincs határozott mezsgye a közvélemény és a néphangulat között, illetve hazánkban a 19. században még a (politikai értelemben vett) nép is nagyon szűk körű volt (6–7%). Harmadrészt pedig a köztudat különböző formái között meglévő különbségek ellenére számunkra az a fontos, hogy a köztudat nem sok egyed összesített tudása, hanem az egyednek a közössége tudására vonatkozó tudása.⁴⁰

37 BALOGH János Máttyás, „Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában”, *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92, 72–74, 85.

38 UJVÁRI, „Több mint interdiszciplina...”, 18, 19.

39 GYÁNI Gábor, „Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából”, *Médiakutató* 7, 1. sz. (2006): 57–64, 61. A közvélemény ebben az értelmezésben a („nagy-”)politikai életben résztvevő közösség véleménye, míg a néphangulat a közvéleménynek a („nagy-”)politikával nem foglalkozó nép körébe lecsorgó, érzelmileg átélhető, „rajongható” változata.

40 CSONTOS László, „Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról.(Előszó a magyar kiadáshoz)”, in CSONTOS László, *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*, 19–25 (Budapest: Osiris, 1999 [1986]).

Történetírói és regényírói idő

A kritikai kiadás jegyzetei alapján a történet a történelmi időskálára vetítve⁴¹ 1830 körül, tehát két év tőrészel számolva valamikor 1828 és 1832 között kezdődött, amikor az Oszmán Birodalom komoly vereségeket és veszteségeket szenvedett el,⁴² és 9–10 év múlva, tehát legkorábban 1837-ben, legfőljebb 1842-ben fejeződött be.⁴³ Hozzá kell tenni, a regénybéli török birodalomban játszódó események a történelmi időskálán már az 1830-as években játszódtak le.⁴⁴ A regény történéseinek ideje a regényíró egyik legtöbbször megelevenített időszaka, a reformkor, a megírás ideje az egyik legtermékenyebb időszaka, az 1870-es évek. A regény terét illetően: a regényíró szülővárosa, Komárom (holtversenyben) a második városok versenyében.⁴⁵

A történet abban az időben játszódik, amikor „még nem jártak a Dunán gőzhajók” és a folyam egyik oldala török–szerb terület volt, a másik magyar. A hajózást illetően érdemes észben tartani Széchenyi István 1836-ban tett megjegyzését: „Ha varázs szó által Dunánkon egyszerre 50 gőzös támad vala, akkor, nem tagadom, sok máru holnapra elveszti kenyerét; de 1830nak őszében kezdvén pályáját, két egész évig csak egyetlen egy evező habjain, 's most 6 év leforgása után Bécsről Orsováig csak 3

41 A regény ideje és a kritikai történetírás írás ideje fogalmilag megkülönböztetendő, de nem ritkán egymásra is vetíthető (körülbelül akként, ahogy ma a régi térképeket „georeferálják”). A megkülönböztetést a továbbiakban értelemszerűnek tekintem és nem fogom elismételni.

42 Az orosz birodalommal folytatott háborúban az orosz fél a Fekete-tenger mentén mind keleti, mind nyugati irányban jelentősen előrenyomult. A Porta 1829-ben elismerte Görögország és Szerbia függetlenségét, a román tartományokat keresztény helytartóság alá helyezte. 1832-ben a Birodalom kisázsiai és afrikai végén Egyiptom függetlenedett, valamint uralma alá került Szíria is.

43 Megjegyzendő, a Jupiter és egy (minden bizonnyal a Biela-) üstökös Timár megfigyelte találkozása a történelmi időben 1846-ban történt meg, vö. VERESS Zoltán, *Jókai természettudomány* (Bukarest: Kriterion, 1976), 32–33.

44 JÓKAI, *Az arany...*, 1:426, 1:428.

45 FÁBRI, *Jókai-Magyarország...*, 20–21.

gőzös jár [...].⁴⁶ A Habsburg Birodalom 1830-ban kizárólagos jogot szerzett a (török)Al-Duna hajózására. A Dunagőzhajózási Társaság (DGT, német rövidítése: DDSG) a Dunát gyakorlatilag 1830-tól hajózta rendszeresen.⁴⁷

A határokat illetően: a regény szövege alapján a kezdet ideje a szerb függetlenség elismerése előtti időre szűkíthető, mivel a pestis elleni védekezés kapcsán Jókai a Dunától távoli városokat (Brussza, Pera, Syra) említ, ahol, ha megjelenik a kór, akkor a „török–szerb” parton is minden pestisesnek nyilvánítatik.⁴⁸ Ugyanakkor a szerb függetlenség elismerése nem azonnali aktus volt. A szultán vonakodva, 1829. szeptember 29. és 1830. augusztus 3. között több hatt-i sarif-ban (‘magas írás’, szultáni rendelet) ismerte el a Szerbiai Hercegséget.⁴⁹

Az 1830. évi történetkezdés tekintetében bizonytalanságot okoz, amit a regény elbeszélője szerint özvegy Bellováryné Teréz mond el Timár Mihálynak első találkozásukkor, az évszakot tekintve valamelyik év őszén.⁵⁰ A konfliktus, amelyről beszámol, tizenkét évvel a találkozás előtt történt. Maga a Teréza sorsát befolyásoló esemény az 1816. évi in-

46 SZÉCHENYI István, „Néhány szó a Duna-hajózás körül”, *Társalkodó*, 1836. aug. 13., 257–260, 258. Gátajel szerint az első gőzhajót csak 1831-ben bocsátották vízre, a Duna ausztriai – miként fogalmaz: középső – szakaszán. (GÁTAJEL Luminița, „1829. Megalapítják a Dunagőzhajózási Társaságot”, in *Magyarország globális története. A kezdetektől 1868-ig*, szerk. LACZÓ Ferenc, VADAS András és VARGA Bálint, 443–446 (Budapest: Corvina, 2023), 443.) Magam a Duna magyarországi részét a középső szakasz legalábbis részének, ha nem egészének tekintem.

47 CSIKVÁRI Jákó, *A közlekedési eszközök. A vasutak, posták, távirtdák és a gőzhajózás története*, 2 köt. (Budapest: Franklin, 1882–1883), 2:210; ÁBRAHÁM Barna, BALOGH Ádám, BÍRÓ László, DEMETER Gábor, PENKA PEYKOVSKA, SCHREK Katalin és SOKSEVITS Dénes, *Balkán-kronológia I. Birodalmak szorításában, 1700–1878*, szerk. DEMETER Gábor, A Magyar–Bolgár Történetész Vegyes Bizottság Kiadványai 6 (Budapest–Szófia: Institut za Istoricheski Izsledvaniya, BAN–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020), 93–97.

48 JÓKAI, *Az arany...*, 111. Vö. FÁBRI, *Jókai-Magyarország...*, 25.

49 A kérdés további bonyodalma tisztázza: TINKU Balázs, „Gőzhajóval a Dunán Bécsből Konstantinápolyig. Az első évtized utazóinak úti lehetőségei (I. rész)”, *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* 1 (2018): 12–37; TINKU Balázs, „Gőzhajóval a Dunán Bécsből Konstantinápolyig. Az első évtized utazóinak úti élménye (II. rész)”, *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* 2 (2019): 9–44.

50 Noémi megkínálja Timárékat „az ölében hozott [ti. frissen szedett – H. K.] gyümölcscsel. Szép piros csíkos bergamotte-körte volt az.” JÓKAI, *Az arany...*, 1:66. A bergamotte körte télálló fajta, ma nálunk október közepén, a cselekmény helyén, a mai országhatártól jócskán délebbre

ség,⁵¹ pontosabban az azt követő elszámolási vita ideje (ami a vegetációs idő vége felé időszerű). Az asszony által felidézett esemény legkorábban 1816 és 1817 fordulója körül történhetett; tekintetbe véve a korabeli hírközlési sebességet, inkább később. Mindebből kezdésre legkorábban 1829 ősze adódnék. Az év tekintetében a perdöntő azonban Kacsuka Imre megnyilatkozása lehet, miszerint „a múlt évben őfensége Ferdinánd trónörökös meglátogatott bennünket [...]” Az idézett kijelentés még a cselekmény kezdetén hangzik el. V. Ferdinánd 1829-től vehetett részt az Államtanács ülésein és 1830-ban koronázták királlyá, így a látogatás éve 1829 lehetett.⁵²

nyilván korábban érik. Mindez többé kevésbé megfelel annak, hogy a kormányos, Fabula János szerint szeptember 29-ét írják. JÓKAI, *Az arany...*, 1:17.

51 Oka az indonéziai Tambora vulkán 1815. április 5-vel kezdődött kitörése volt. Az esemény hatásairól lásd VADAS András, „1816. Beköszönt a »nyár nélküli év«. A Tambora vulkán kitörésének globális és lokális hatásai”, in *Magyarország globális története...*, 439–442.

52 JÓKAI, *Az arany...*, 1:142. A kritikai kiadás V. Ferdinánd magyar királlyá koronázását 1835-re teszi (uo., 1:426), ám ebben az évben osztrák császárrá koronázták.

A REGÉNY MINT VÁLLALKOZÓI TÜKÖR? AZ ÜZLETI ÉLET MEGJELENÍTÉSE A REGÉNYBEN

A regényíró kapcsolata az üzlet valóságával

A barátság alapja, szokás mondani, a pontos elszámolás. Az üzleti kapcsolatok általában tartósak, ezért a szentencia többé-kevésbé rájuk is alkalmazható. A pontosság azonban nem csak a pontos fizetésre, hanem általában a pontos teljesítésre is vonatkozik. A regény elemzésében vissza-visszatér a mértékek pontatlansága. Ez nem csak a regény sajátossága, hanem Jókai Mórnak magának sem lehetett erőssége (vagy legalábbis a nyilvánosság előtt úgy kísérelt meg mutatkozni, mintha nem lenne az).¹

Egyszer Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pírított rá ebben a tekintetben Jókaira, amikor az őt a parlamentben interpellálta: „Minden kereskedőnek, de minden pénzügyembernek első kötelessége, ha bizonyos számítást tesz, vagy számítást idéz, egyforma alapokon számítani és a számítást idézni [...]” Jókai a képviselőházban is inkább érzelmileg, mint tárgyilagosan érvelt. A magát „egy pénzhez nem értő ember”-nek

1 A mértékek tekintetében a Habsburg Birodalom átmeneti korszakában jelent meg a regény. Hazánkban a regény megjelenése után két évvel, 1874-ben hozatott törvény a méterrendszer bevezetéséről. Ugyanerről az osztrák örökös tartományokban már 1871-ben döntöttek. Ez utóbbi évben vette át újonnan alakult Német Birodalom a porosz területeken már 1868-ban bevezetett decimális rendszert. Bár a haladás más lépéseinek van, ennek az átmenetnek semmi nyoma a regényben. A következőkben a mértékegységek és valuták (értékmegtestesítők) sokfélesége miatt a kifejtést igénylő esetekben külön-külön adom meg a szükséges összehasonlítások eredményeit. Az ismétléseket igyekeztem elkerülni.

tartó² regényíró interpellációjára (melynek lényege az volt, hogy minden romlásnak indult) adott válaszában Lónyay kétségbe vonta, hogy az ipar *általában* veszteséget termelne és hogy a kamatláb 20%-on állna. Kétségteljesen hozzátette: „nála (ti. Jókainál) [...] oly mély a hit panaceájának varázshatalmáról, azonban eddig még távolról sem jellemezte eszméjének gyakorlati kiviteli módjait, sőt főbb elveit sem [...]”³

Jókai viszontválaszában visszavonulót fújt:

„azon választókerületnek, mely képviselésével megbízott, polgárai nagyobbbrészt az iparúzó és kereskedelmi osztályhoz tartoznak; azokkal naponkint kell érintkezniem, azok panaszait, óhajtásait, észrevételeit meghallgatnom, hogy azokat az illető helyen tolmácsoljam”. Illetve: „Azért ne vegye fölszólalásomat a t. ház a regényíró arrogantiájának, ki talán megunva a Helikont, egy nagy lépéssel a börse Olympjára akar lépni; ne is keressen benne semmi önérdeket, nekem beteg vállalatokkal viszonyom nincs, s mind azon nagy és kicsiny cégekkel, melyek most szédelegnek, sőt le is feküdtek, sem baráti, sem elvbaráti összeköttetésem nincsenek; de vegye fölszólalásomat a t. ház a képviselő kötelesség teljesítésének, ki azon becsületes, jóakarátú polgároknak óhajtásait, nézeteit tolmácsolja, a kiktől a megbízást elfogadta.”⁴

Jókainak, mint az idézett sorokból is kitetszik, választói révén is viszonylag közeli értesülései lehettek az üzleti életéről. Ellenérzéseinek egy része nem magának az üzletnek a természetéből, hanem a politikai célú költekezés pénzügyi fedezésének nehézségeiből származhatott. 1869-ben Horn Ede oldalán részt vett a választási kampányban, de pártfogoltja vezítette. Jókai az anyagi veszteségeket szívességi váltó elfogadásával kívánta áthidalni, majd viszonzási alapon többet is aláírt vagy kibocsá-

2 *Képviselőházi Napló*, 1869. nov. 08., 222. A *Képviselőházi Naplót* a közzétett elektronikus változat alapján idézem. A hosszú hangzókat a mai helyesírásnak megfelelően átírtam, a cz-eket c-vel helyettesítettem.

3 Uo., 216, 217.

4 Uo., 222.

tott.⁵ A felelőtlen kezességvállalások végrehajtásig fajultak. A válságból állítólag *Az arany ember* megírása jelentett menedéket. Így volt-e vagy sem, nehéz volna tudni. A Jókai barátai, Eötvös Károly és Mikszáth Kálmán által adott leírások üzleti tekintetben pontatlanok.⁶ Az azonban tény, hogy az író szerepel az 1869-ben csődbe ment Paulovits Imre nevű váltócsaló köz- és váltóügyvéd ügyfelei között.⁷ A körülmények azt sejtetik, hogy Jókai (református) és felesége (katolikus) kölcsönt kérhettek az evangélikus közösség egyes tagjaitól, amit aztán töröltetni kértek.

Az olvasó beavatása

A regény egészére nézve megelõlegezhetõ, hogy Jókai rájátszott olvasói üzletellenes érzelmeire. Ezt azért érdemes leszõgezni, mert a hazai közvélekedés visszatérõ eleme, hogy csak egy késõbbi esemény, az 1873. évi válság volt az, ami szembe fordította a hazai közönséget a kapitalizmus hazai változatával.⁸

Jókait a róla szóló irodalom úgy állítja be, mint aki nem volt üzletember. Ez a beállítás a mûvészrõl alkotott romantikus fölfogásnak felel meg, s mint majd késõbb látni fogjuk, nem teljesen igaz.

Az arany ember vállalkozástörténeti szempontból felfogható az üzleti élet titokzatosságára vonatkozó példatárként is. Ennek bemutatásához sorra kell venni az üzlet lebonyolításával kapcsolatos leírásokat. Ezek informatívak és segítenek megérteni a korabeli forgalmi, kereskedelmi viszonyokat.

5 JÓKAI, *Az arany...*, 1:330. A váltó jogilag értékpapírrá minõsített adósi kötelezvény. A szívességi váltó esetén az adósság megfizetésének várománysa kézizálog nélkül fogadja el a fizetési ígéretet.

6 Uo., 1:326–327.

7 PAULOVITS Imre, „Csõdpere”, Budapesti Fõvárosi Levéltár, 1869, 1343.j. III.21. (295. d.), 1531. Jókay Mór és Róza törlési ügy Daray Imre ellen. Kliensnyilvántartás 1531. tétel, 665. %B [olv.: 665. számú irat, B melléklet]. Daray Imrét Zelenka Pál több helyütt is említi adakozóként. ZELENKA Pál, szerk., *A Magyarhoni Egyet. Ev. Egyházi Gyámintézet múltja és jelene* (Miskolc: Forster Rezsõ, 1885).

8 SZABÓ Miklós, „Polgárosodás és politikai fejlõdés a Monarchiában”, *Világosság* 20, 4. sz. (1979): 224–228, 225.

A szállítóeszköz, a regény cselekménybonyolításának fontos eszköze

Egy tíz-tizenkétezer mérős tölgyfa hajó; mint látszik, egészen megterhelve, mert kétoldalt párkányain végigsöpör a hullám.

Az öblös jármű egészen feketére van festve; hanem az eleje ezüstszínű, s magasra felnyúló csigafejű ormányban végződik, mely szép fényes bádoggal van kiverve. A tetőzet háztető alakú, kétoldalt lefelé vezető keskeny lépcsőkkel s fenn egy lapos járdával, mely egyik kormánytól a másikig vezet. Az ormány felőli része a tetőnek végződik a kettős kabineten, mely két szobácból áll, jobbra-balra nyíló ajtókkal. A harmadik oldala a kabinetnek két-két zöldre festett redőnyű ablakot mutat, s e két ablak közötti téren látható a mártírhálalt szenvedett Szent Borbála szűzi alakja életnagyságban lefestve; rózsaszínű köntösben, világoskék palástban s delipiros főtakaróval, körös-körül arany alapon, kezében fehér liliom.

Azon a kis téren pedig, ami a kabinet és a hajó orrát elfoglaló vastag kötéltekercesek között fennmaradt, van egy két láb széles és öt láb hosszú zöldre festett deszkaláda, abban fekete föld, s ez teleültetve a legszebb dupla szekfűkkel, teljes ibolyákkal. A képet és a kis kertet vasrács fedi három láb magasan, s e rács tele van aggatva mezeivirág-koszorúkkal, közepén gömbölyű piros üvegben ég egy mécses, s a mellé van feltűzve egy csomó rozmarin és szentelt fűzbarka.

A hajó első részére fel van emelve az árboc, s annak a derékkam-pójára van kifeszítve az alattság, a háromhüvelyknyi vastag hajókötél, melynél fogva a parton hetvenkét ló igyekszik a nehéz járművet víz ellenében vontatni. Más időben felényi is elég lett volna itt, s a felső Dunán tizenkét ló is elhúzza, de itt és a szél ellen küzdve a hetvenkettőnek is sok biztatás kell.⁹

9 JÓKAI, *Az arany...*, 1:12–13. Szent Borbálára lásd JAKUSCH Gabriella, „Szent Borbála kultusza egykor és ma”, *Kút* 7, 4. sz. (2008): 18–29, 18–20; TÓTH János, „Szent Borbála hagyománya”, in *Természettudományi Közlöny* 148, 1. sz. (2017): 35–37.

A leírt hajófajta, melynek a Szent Borbála egyede volt, a legelterjedtebb nevén bőgőshajónak hívott jármű.

Kitérő: Borbála és Timéa

A szent kultusza keleti eredetű lehet, a regényben leírt képe (életnagyságú, ruházata keleties színekben tarkállik és háttere, ikonokra emlékeztetően, aranyozva van) is erre utalhat. A szent magyar neve (Borbála) a Barbara elmagyarosodott alakja. Nem túlzás, ha a „szent barbár nőt” a regény egyik hősnőjére, Timéára értjük – „úgy szólt (ti. Timár) Noémi előtt Timéáról, mint egy szentről”.¹⁰ A kultusz szerint Borbála atya gazdag pogány ember volt, egyetlen „gyermeké, Borbála kítűnt rendkívüli szépségével és éles elméjével”,¹¹ valamint érdeklődött a kereszténység iránt (miként Timéa is).¹² A névadás – mint a regényben megannyiszor – kaján. Az atyára és leányára vonatkozó tények a kultuszban a keresztény hit mártírjának történetéhez tartoznak, míg a regényben a kereszténységgel mint tételes vallással szembeni kétség kifejezésének eszközei.¹³

*

A *Néprajzi lexikon* szerint a 19. század közepén több ezer darab szolgálta a forgalmat és egy hatvan méter hosszú példány 60–80 hold (középtérken bő negyven hektár) jó föld árának felelhetett meg.¹⁴ Értékét illetően a regényben két szám hangzik el. Brazovics tízezer forintra tartja, míg Timár szerint „Önnek a hajója ugyan csak hatezer forintot ér, s teljes ér-

10 JÓKAI, *Az arany...*, 2:242–243.

11 TÓTH János, „Szent Borbála...”, 35.

12 JÓKAI, *Az arany...*, 1:201.

13 Uo., 1:237–243.

14 K. KOVÁCS László, „Tetejes hajó, bőgős hajó, búzáshajó”, in *Magyar néprajzi lexikon*, főszerk. ORTUTAY Gyula, 5 köt., 5:278–279 (Budapest: Akadémiai, 1982).

tékeig biztosítva volt a trieszti biztosító társulatnál. Ön nem károsult”.¹⁵ (Nem derül ki, vajon ezüst- vagy váltóforintban gondolkodnak-e a szereplők.) Figyelemre méltó Timárnak a trieszti biztosítóra utaló megjegyzése. Az 1807-ben (tehát a napóleoni háborúk miatt megélenkült gabonaforgalom idején) alapított Császári-királyi Szabadítékos Rév-Komáromi Biztosító Társaság volt a folyami szállítás egyik fő biztosítója. Elgondolható, hogy Brazovics hajói a regény kezdete előtti évtizedben még ennél a biztosítónál lehettek biztosítva. Ráadásul Brazovicsról – éppen a regénybéli leírás alapján – nagyon is elképzelhetjük, hogy tulajdonrésze is volt a társulatban. Egy komáromi, aki a Triesztinél biztosít...

A magyarázatot a biztosításügy történész-szakértői kínálják:

A boldog békeidők az 1820-as évek közepén értek véget, amikor megjelent a konkurencia: a frissen alapított első trieszti társaság, az Azienda. Az olaszok számos újdonságot hoztak a piacra: téli felár mellett egész évben biztosítottak, nem korlátozták a kockázatvállalás felső határát, és bevezették az önrészt. A döntő érvet persze az jelentette, hogy közel 50 százalékkal olcsóbbak voltak, mint a komáromiak, így azoknak rendre csökkenteniük kellett a tarifájukon. Komáromtól Bécsig egy tölgyfa hajó díjtétele 1807-ben még 2 forint 15 krajcár volt, míg 1840-ben már csupán 40 krajcár.¹⁶

Kitérő: mennyit érhet a hajó, vagyis mennyire volt gazdag tulajdonosa?

A *Néprajzi lexikon* egy hasonló hajó értékét földben fejezi ki és 60–80 hold jó földre taksálja. A regénybéli pénzben kifejezett árral összevetve holdankénti 75–100 forintos földár adódik. A hold lehet magyar (1200 négyszögöles) vagy kataszteri (1600 n.öl/kat. h) hold. Mai földmértékben számolva a magyar hold

¹⁵ JÓKAI, *Az arany...*, 1:130.

¹⁶ HORVÁTH Gyula és TAMÁS Gábor, „A révkomáromi bátorságosító levele”, *Biztosítás és Kockázat* 3, 2. sz. (2018): 98–99, 99. A biztosításügynek a korabeli jelentőségéről a regénybéli és néhány valós vizes gabona ügy kapcsán a Függelékben lesz szó.

durván kétötöd, a kataszteri kb. háromötöd hektár. Gyanús lehet, hogy a föld-nagyság adatok pont olyan arányban állnak, mint a kétféle hold nagysága. Ma-gyarán, lehet, hogy a szócikkben a földnagyságok nem a tól-ig értékek, hanem a kétféle holdban vett mérőszámok. Ha ezt az egyszerűsítést elfogadjuk, akkor a kétféle hold, illetve a tól-ig holdankénti földár középértékével számolva 176 korabeli forint a *hektáronkénti* ár. Ha a korabeli ezüst- (konvenciók vagy pen-gő-) forintban számolunk, akkor ez mai forintban hektáronkénti kb. egymillió, ha váltóforintban, akkor kb. négyszázezer mai forintos földérték. Továbbra is egyszerűsítéssel élve, a hajó földben mért ellenértéke úgy harmincöt hektár. A hajó értéke tehát a regénybéli adatok alapján tehát nagyon durván becsülve 14–35 millió mai forint között lehetett.

A tényleges földár-adatok szórványosak és tekintetbe kell venni, hogy a korabeli rendi jogi viszonyok között nincs is olyan, hogy „a föld” ára. Ugyan-akkor a birtokforgalom a harmincas évektől – a korábbi évtizedekhez képest – megugrott, tehát remélhetjük, hogy az adatok nem teljesen egyediek.¹⁷ Ev-vel együtt is Tolna megyei birtokosok adatai alapján¹⁸ a fajlagos bérleti díjak (kb. 3%) és a holdankénti földárak (4,5 frt/magyar hold [1200 négyszögöl]) egy-másra vetítésével az 1830-as évekbeli, kedvező fekvésű (Tolna vm, Nemeskér, Tétény) birtokok fajlagos tőkésített értéke kb. holdanként 150 frt (345 frt/ha) volt. (A fajlagos tőkésített érték a birtok fajlagos értékének [frt/hold] és a bér-leti díj birtok értékéhez mért arányának [frt/frt] a hányadosa [frt/hold].) Ez mai valutára átszámítva kb. kétmillió Ft.

Ha a pénzértékek váltóforintban volnának denominálva, akkor az eddig közölt akkori értékek durván kétötödével kell számolni, tehát holdanként 60, hektáronként szűk 170 ezüstforintnak felelt volna meg. Ebben az esetben a mai forintra átszámított hektáronkénti érték csak nyolcszázezer forint volna. (A 2022. évi tényleges átlagos szántóföldár valamivel kétmillió forint fölött

- 17 KAPOSÍ Zoltán, *Uradalmak, földbirtokosok és birtokforgalom a Dél-Dunántúlon a 19. század-ban*, Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 14 (Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2019), 17.
- 18 GLÓSZ József, „Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Kandidátusi értekezés”, in *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, szerk. VADAS Ferenc, 3–151 (Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1991), 71–73.

volt. Ezen belül Tolna vm.: 2,7mFt; Győr–Moson–Sopron vm.: 2,3mFt; Tétény település kapcsán Pest és Fejér átlagával számolva: 2,1mFt.¹⁹)

Azt várhatnók, hogy regény ideje és történelmi jelenünk között a népesség óriási növekedésével és a földállomány ehhez képest stagnálásnak mondható bővülésével, a föld árának erősen növekednie kellett. Tehát az elmélet alapján inkább váltóforint lehetett a valuta. Mindez, hangsúlyozom, gondolat-kísérlet, melynek célja a regényben közölt értékek megfoghatóvá tétele.

*

A hazai folyami hajók választékát a Dunagőzhajózási Társaság listázta ki *Almanach*jában,²⁰ de csak fél évszázaddal a regény kezdetének ideje után. Ebben a katalógusban a Győr és Pancsova között közlekedő legnagyobb hajók hossza is csak alulról közelíti a hatvan métert. A leghosszabb („Razinen, gedeckt”) viszont nem tölgyfából készült. Az eltérés magyarázata az lehet, hogy a „hajóépítés legfontosabb nyersanyaga a tölgyfa és fenyőfa. Régebben többnyire tölgyfából építettek, de [...] [a] 19. század végén a tölgyfa hajókat főlvtották a tótfenyőből, vörösfenyőből készített hajótestek, de a hajó egyes részeit itt is keményfából (tölgyből vagy akácból) kellett készíteni.”²¹

Ha megkíséreljük mai metrikus alakban kifejezni a regényben közölt méreteket, akkor a következők adódnak. Az űrtartalmat illetően a po-

19 „A szántó ára és földbérleti díja vármegye és régió szerint [forint/hektár]”, *Központi Statisztikai Hivatal*, hozzáférés: 2024.11.21, https://www.ksh.hu/stadat_files/mez/hu/mezo069.html. Jelen esetben és a továbbiakban a „forint” különböző jelentései miatt igyekszem a jól megkülönböztethető rövidítéseket használni. A „frt” a Korona-érték bevezetése előtti, a „Ft” az 1946 utáni forintot jelöli.

20 Jozef DROŽIŇSKI, szerk., *Almanach für die Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffarts-Gesellschaft*, Neue Folge (Wien: Jozef Drožinški, 1884), 48–55.

21 JUHÁSZ Antal, „Fafeldolgozás”, in *Magyar néprajz*, 8 köt., főszerk. PALÁDI Kovács Attila, 3:412–463, különösen „Hajóácsmesterség”, 3:447–455 (Budapest: Akadémiai, 1991), 450; továbbá GRÁFIK Imre, „Vízi közlekedés és szállítás”, in *Magyar néprajz...*, 2:974–1020. A fenyők korabeli leírására lásd TSÖTÖNYI Márton, szerk., *Leg hasznosabb és új fel fedezésekkel írott rövid munka* (Pest: Wigand Ottó, 1831), 165–166.

zsonyi és a bécsi kb. 62 liter.²² Ez azt jelenti, hogy a hajó úrtartalma 600–1100 m³ között lehetett. Ez a hajózásban ma szokásos, de nem metrikus mértékkel durván 200–360 bruttó regisztertonnának felelhet meg. Ha a terhelést kívánjuk megbecsülni, akkor a tíz–tizenkétezer mérő búza pozsonyi vagy bécsi mérőnként 0,82 bécsi mázsával számolva 8200–9900 bécsi mázsa (460–550 metrikus tonna) lehetett, ami ismét csak a „Razinen, gedeckt”-nek felel meg.

A szállítóeszköz érzékelhetően időben elnyúló szállításra volt berendezve. Jókai szerint kilencezer lovat foglalkoztattak a hajóvontatásban.²³ A leírás alapján az Al-Dunáról a Vaskapu-fölötti szakaszra (a Közép-Duna alsó végére) jutni hatszor annyi lóra volt szükség, mint további útra.²⁴ Igaz viszont, hogy továbbhaladás során a kevesebb igásállat hosszabb ideig volt igénybe véve. A Dunagőzhajózási Társaság *Almanachja* a hegymeneti haladáshoz szükséges lovak számát 22–35 jószágban adta meg. Ez a kétszerese regényben írt állatszámnak. (A teljesség kedvéért: a deszkaláda mérete lábban van megadva, ami metrikusan harminc centiméter körüli mérték, tehát a láda kb. 0,6m × 1,5m területű lehetett. Hasonlóképpen, a kötél kb. hét és fél centiméter átmérőjű volna, mivel a hüvelyk általános felfogás szerint a láb 1/12-ed része, de mértéke egyébként is két és fél centiméter körül ingadozott.)

A szállítmány és értéke

Ami a szállított terményt illeti: „Tízezer mérő tiszta búza van a hajónkon.”²⁵ A búza fajsűrűsége kb. 0,7–0,8 kg/dm³ a mérő fajtájától (pozsonyi, bécsi) függően. Eszerint, a már kiszámoltaknak megfelelően, a hajón kb.

22 Elvileg szóba kerülhetne a pesti mérő (94 liter) is, de abból már olyan óriási súlyok adódnának, hogy az egyéb adatok alapján mértékként kizárható.

23 JÓKAI, *Az arany...*, 1:10.

24 A Vaskapunál a Duna folyási sebessége csak a forrásától Ulmig terjedő szakasz sebességéhez mérhető; a közép-dunai szakasz sebességének kb. négyszerese.

25 JÓKAI, *Az arany...*, 1:17.

460–550 metrikus tonna búza lehetett. Ez bőven belefér a Glósz Józsefnek a gabonakereskedelemről szóló alapmunkája által megadott maximális teherbíróképességről szóló adatba, annak körülbelül a fele. Glósz egy ló teljesítményeként napi 10 km-en 100 fontmázsát, azaz metrikusan napi ötven tonnakilométert ad meg. Ez Jókai adatai szerint a Vaskapu fölötti szakasz tucatszáz lovával számolva hatszáz tonna mozgatását jelentené.²⁶

1. táblázat. A Katonai Határőrvidék búzatermésének adatai, 1828–1838.²⁷

Év	1828	1829	1830	1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	1838
ezer alsó-ausztriai mérő	411	515	301	560	434	515	555	753	595	705	490
1828 = 100%	100	125	73	136	106	125	135	183	145	172	119
Trendérték	415	438	461	484	507	530	553	577	600	623	646
A trendtől való eltérés (%)	01	18	-35	16	-14	-03	00	31	-01	13	-24

A mozgatás oka a „régvi világ” egyik jellegzetessége, a lokális ínség, célja az ínségben való nyereség. Az *arany ember* egyik mellékszereplője, Fabula János kormányos szerint a „Bánátban nem termett, Oláhországban meg nagy volt a termés.”²⁸ Az 1830. évi bánáti rossz termést alátámasztják Benda Gyula gyűjtésének adatai.²⁹ Bár a regénybeli párbeszéd során kifejezetten búzáról esik szó, 1830-ban a többi gabonaféle (rozs és kétszeres, árpa, zab) is nagyon rosszul termett. A búza kiemelkedő élelme-

26 GLÓSZ JÓZSEF, *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében* (Budapest: L'Harmattan, 2014), 138. A szerző húszezer mázsát ad meg az 1800–1840 közötti időszakra a hasznos teher felső határaként. A mérőszám sejtetőleg nem métermázsas, hanem font alapú, azaz kb. ötven kilopondos súlyegység. Metrikus egységben tehát ezer tonnás kapacitásról lehet szó. Összehasonlításként: a szekerek legnagyobb teherbírását a szerző négy metrikus tonnára teszi (lásd uo., 132.), ami a vízen szállítható súly huszonötöd része (4%).

27 Forrás: BENDA Gyula, *Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez: 1767–1867*, Számok és történelem 1 (Budapest: Statisztikai, 1975), 330. (A Tafeln adatai ezresekre kerekítve.)

28 JÓKAI, *Az arany...*, 1:17.

29 BENDA Gyula, *Statistikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867*, Számok és történelem 1 (Budapest: Statisztikai, 1975): 330, 321. tábla.

zési jelentősége (helyettesíthetetlensége) miatt ára nem a szűkösségével arányosan változik. Ha precízek akarunk lenni, akkor nem is pusztán szűkösségről van szó. A korabeli viszonyok között, részben a készletekre vonatkozó információk hiánya, részben pedig a nehézkes szállítási viszonyok miatt könnyen alakulhattak ki helyi hiányok. Ez esetben az árak a további negatív várakozások miatt nem (egyenesen) arányosak voltak a hiánnyal, hanem (a King–Davenant összefüggés következtében) sokkal jobban kilengtek (megugrottak), mint amennyire a készletek elmaradtak a várttól. Egy ilyen esetben a jószágok elveszítik „természetes árukat”, megszokott csereértéküket, és annyit érnek, amennyit megadnak értük – adott esetben nagyon sokat. Hogy mennyit adnak meg, az részben közösségi-szerveződési kérdés. Ahol az ún. morálökonómia erős, ott a közösségi ellenállást tanúsít az árdrágítással szemben.³⁰

A szállítmány értékéről (de nem természetes áráról) egészen másutt esik szó: „Tízezer mérő tiszta búza tizenkét forint harminc krajcárjával: százhuszonötezer forint.”³¹ A mai mértékkel mért súly már említetett (460–550 tonna). Az elbeszélés során kiderül, hogy a búza értékéről Timár váltóforintban gondolkodott, így az adatok akkor lesznek összhangban, ha a rakomány körüli történések kapcsán mérceként ezt a devizát fogadjuk el.³²

Az 1830 körüli valuta, illetve deviza 2023. évi értéke a más valutákhoz mért paritás alapján körülbelül 5700, a váltóforinté 2300 Ft.³³ A teljes készlet mai áron körülbelül szűk háromszázmillió forint, a fajlagosan

30 A morálökonómia intézményéről később, *A morálökonómia helyreállítása* című részben lesz szó.

31 JÓKAI, *Az arany...*, 1:129.

32 Deviza: valutára szóló követelés. A váltóforint nem érme, hanem ezüst forintra szóló követelés (értékpapír), pénzjegy, melynek a valutához képest árfolyama van. Egy konvenció (ezüst forint) valuta 1830 táján 2,5 váltóforint volt.

33 DANYI Pál, „Magyar pénzértékindeks – árak és devizák alapján 1754-től”, *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál*. <https://artortenet.hu/category/index/>, hozzáférés: 2024.11.21. Az 1827–1832 közötti paritások átlaga.

hozzávetőlegesen szűk fél millió forint tonnánként.³⁴ A búza szélsőségesen magas árára az analógiás magyarázatot az 1816. év eseményeinek leírása adja:

Tavasszal gyönyörűen állt országSZerte minden vetés. Olcsó gabonaárakra lehetett számítani. A Bánátban boldog volt az a kereskedő, aki négyforintos búzára szerződést köthetett. Akkor nekijött egy esős nyár, esett szakadatlanul tizenhat hétig egyfolytában mindennap. Minden gabona lerohadt a lábán; éhínség állt be a Kánaánnak csúfolt vidéken, s ősszel hús forint volt egy mérő búzának az ára; az sem volt kapható a kereskedésre, mert a földmívelők lefoglalták vetőmagnak.³⁵

A szűkös termés idején (1830) a jó kilátással spekulált árak háromszorosukra szöktek, az ínség idején (1816 tavasza) pedig még ötszörös áron sem lehetett búzát kapni. A boldog kereskedő nyilván az eladási ár miatt volt boldog – a beszerzési ár esetén a „minél olcsóbb, annál jobb” elve az érvényes: „Tavasszal körülnézte a vidéket, hogyan állnak a vetések, s azután aszerint kötött szerződést a nagyban kereskedőkkel aratás után kiadandó gabonára.”³⁶ Az utolsó mondat árösszehasonlítása csak akkor érvényes, ha Jókai változatlan árakon számolt. 1816-ban váltóforint volt érvényben, melynek értéke az 1830. évi forintnak csak a két hetede volt.

Az oláhországi jó termésre nem leltem adatot. Sőt a 2. táblázat szerint 1830-ban a termés ott is rossz volt, bár nem katasztrófáisan rossz.

34 Az étkezési búza tonnánkénti felvásárlási ára a kiugró 2022. évben 128 000 Ft volt. A mai ár a hajdani harmada. Érdemes ezt összevetni a Szent Borbála földben mért értékével kapcsolatos főntebbi számításokkal. Ott a mai ár a hajdani bő kétszerese.

35 JÓKAI, *Az arany...*, 1:83.

36 Uo., 1:82.

2. táblázat. A gabonatermés jellege Havasalföldön (în Țara Românească)
(1830–1845)

Termés jellege	Évek száma	Feljegyzett évek
Kiváló és jó	5	1831, 1835, 1842–1844
Közepes	0	..
Átlag alatti és rossz	6	1830, 1832–1833, 1836–1840
Katasztrofális	3	1834, 1841, 1845
Összesen	16	..

Forrás: Cristian CONSTANTIN, *Comerțul cu cereale la gurile Dunării: integrarea pe piață, structuri productive și infrastructura de transport (1829–1940)* (Brăila: Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2018), 74.

Megjegyzés: (1) Az eredeti táblázat 1851-ig tartalmaz adatokat; (2) az eredeti táblázatbeli „kiváló”, illetve „jó”, valamint „átlag alatti” és „rossz” minősítéseit összevontam.

Általánosságban elmondható, hogy Havasalföld Erdélynek szokásos gabonapótlási forrása volt. Ehhez képest bármi más Magyarország felé irányuló kivitel csak pótlólagos keresletet jelenthetett. Már évtizedekkel korábbi idők vonatkozásában is tudható, hogy a havasalföldi paraszti fogyasztás és az önellátásra irányuló termelés, csak úgy, mint az erdélyi, a kukorica felé hajlott. Tehát kivihető gabonaként valószínűleg a robotoltató nagybirtok eleve értékesítésre szánt termése jöhetett szóba.³⁷

A szállítás (logisztika) és a kereskedelem

A búza pillanatnyi magas árával függhetett össze, hogy az érdekeltek igyekeztek a szállítmányt a valósnál rosszabb minőségűnek (konkollyal kevertnek) beállítani.³⁸ Ez a szállítás közben fizetendő vámok és járulékok miatt érthető is, viszont feltűnő, hogy ezen a helyen Jókai színlelt

37 TRÓCSÁNYI Zsolt, „A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben. 1710–1774”, *Világtörténet* 9, 3. sz. (1987): 42–75, 51, 54; MISKOLCZY Ambrus, „Erdély a reformkorban”, in *Erdély története*, szerk. SZÁSZ Zoltán, főszerk. KÖPECZI Béla, 3 köt., 1194–1424 (Budapest: Akadémiai, 1986), 1205–1206.

38 JÓKAI, *Az arany...*, 1:44.

keveredik el a pénzértékekben. (Valójában egy vesztegetési eljárást ír le úgy, hogy a korabeli olvasó maga ismerhette föl, miről is van szó.) Száz aranyos zacskókat említ, amelyek a vámvizsgálat során gazdát cserélnek, majd kiderül, hogy valójában aranykrajcárokról van szó. Van, aki száz, van, aki ötven, van, aki huszonöt aranykrajcárt kap. Tudnivaló, hogy a korban az ezüst volt az érmepénz anyaga, a krajcár mint váltópénz pedig rézből is készülhetett. Ennek a réz és az arany színbeli hasonlósága miatt lehet jelentősége.³⁹

Említettem már, hogy a váltópénz akkoriban még hatvanasával váltott érmepénzre. Mivel a regény írásakor nem volt messze az az idő (1858), amikor a hatvanas váltásról a százásra tértek át, elképzelhető, hogy Jókai éppen a meseszerűséget hangsúlyozza. Viszont nagyon is életszerű az a megjegyzése, hogy a tisztító (a hajó fertőzésmentességéért felelős személy) egyetlen „szavatól függ, hogy a hajó tíz vagy húsz napra ott maradjon a vesztegzárban minden utasával együtt”.⁴⁰ Ez végzetes késedelmet okozhatott volna a szállítás eltervezett menetében. Fontos, bár ki nem mondott elem, hogy ha még lett volna is jogorvoslati lehetőség a döntés ellen, az sem jelenthetett volna kárpótlást az elmaradó haszonért. Az elbeszélés sejteti, hogy a vámfelügyelő és a tisztító „metakommunikáltak” egymással.⁴¹

Ezen a ponton szóba kell hozni a regény centrumában álló morális kérdéseket. Már a korabeli kritika is megállapította, hogy ezek némelyike mondvacsinált.⁴² A vesztegetés már említettett, a csere és a pénz természetét. *A szigetlakók története* című fejezetben az üzleti élet szok-

39 Emlékeztetőként: az ezüst és a réz fajsúlya nem nagyon különbözik, az aranyé kb. kétszerese az előbbiekének. A fajlagos érték tekintetében, nagyon durván közelítve, ha a réz értéke egységnyi, akkor az ezüsté száz, míg aranyé tízezer egység. Ha az érmék 2 grammosak voltak, akkor a 100 darab érme 20 dkg aranyak felelhetett meg, ami mai áron durván félmillió forintnak felelne meg. Az ú.n. nokiás dobozban ennek harmincszorosa, tizenötmillió forint fért el. Vö. „Nokiásdoboz”, *Wikipedia.org*, hozzáférés: 2024.11.21, <https://hu.wikipedia.org/wiki/Noki%C3%A1sdohoz>.

40 JÓKAI, *Az arany...*, 1:43.

41 Uo., 1:42.

42 DUX, „Der Gold-Mensch...”, 2., 3. hasáb.

ványainak és a mindennapi élet csereszokásainak drámai ütköztetése történik meg.⁴³ A konfliktus mögött az erkölcs kétféle felfogása áll. Az üzleti élet, főként az egymás számára idegen szereplők kapcsolata a formális megállapodáson és teljesítésen alapul. (Ennek talán legismertebb irodalmi példája *A velencei kalmár* zsidó kereskedője, Shylock.) A mindennapi élet inkább az egymás bizalmát élvező emberek közötti kölcsönös szívességek rendszere, ahol a szándék számít, egészen addig, amíg a bizalom él (ez – ismét *A velencei kalmár*ból véve a példát – a velencei polgár-kereskedő *Antonio* és a vagyontalan nemes *Bassanio* viszonya).

A készfizető kezeség vállalása olyan cselekedet, amelyben a jó szándék és a teljesítési kötelezettség megütköznek és a vita kimenete attól függ, vajon a jogszolgáltatás a méltányosság vagy az üzleti folytonosság fenntartásának pártjára helyezkedik. A gépezetté szilárduló államok kialakulása – érthető módon – az utóbbit részesíti előnyben.⁴⁴ A konfliktus a regény írása idején nagyon is eleven volt. Már érett a váltójog reformja, a kereskedelmi törvény kidolgozása. A szerződéses rend alapja a teljesítési kötelezettség, amit legföljebb a bírói méltányosság enyhíthet.⁴⁵ Mindez a regényben Bellováryné Teréza története során az elmaradt haszon behajtása és végső soron az uzsora kérdéseként vetődik föl. Brazovics Athanáz követelésével szemben Bellováry pancsovai városi tisztviselő hiába ment „fel” a székvárosokba (Budára, Bécsbe) kihallgatást kérni.⁴⁶ Bár pancsovai barátja, Krisztyán Maxim csapta be, mivel megszökött, innentől kezdve a kisebb közösség (a város) nem tudhatta a maga jogát érvényesíteni. Az ország, illetve a birodalom központja pedig már a másik jogfelfogáson volt.

43 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82–96.

44 A méltányosság csak véten bukást szabályozó végrehajtási, illetve csődjoggal (kollektív végrehajtás joga) jelenik meg. A végrehajtást elszenvedő nem veszíti el személyes szabadságát, jogosult elemi szükségleteinek kielégítését célzó tevékenységet folytatni és nem lehet megfosztani egy öltő ruházatától, ágától és egy székétől.

45 A párhuzamra Homoki-Nagy Mária *A szerződési jog fejlődése a két világháború között* című, *A gazdaság és a jog* című konferencián elhangzott előadása (SzTE ÁJTK, Szeged, 2023. dec. 15.) hívta föl figyelmemet.

46 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82, 1:84.

Érdekes, hogy Jókai elmesélésében a tulajdonjogi viszonyok nem támasztják alá a történetet, ugyanis Teréza „kész vagyont” vitt a házhoz.⁴⁷ Bár a korabeli jog szerint a házasság ideje alatt a feleség vagyonát a férj kezelte, de tulajdonjogot nem szerzett rajta. Értelemszerűen a nő vagyona a férfi adóssága fejében sem volt lefoglalható. Igaz, ennek tekintetbe vételével a beállított helyzet nem lett volna annyira drámai, mint amiként az olvasható.

Ami magát a szállítást illeti, a bánási ínség magyarázza, vajon miért kellett külföldre menni gabonáért. Az viszont nem derül ki, miért nem volt elég Timárnak Olténiáig mennie, hogy az ottani síkság gabonájából vásároljon. Magát a fuvarozást tekintve a Szörényvár (Turnu Severin) és Galac (Galați, ma: Románia) közti távolság kb. hatszázötven kilométer, Olténia viszont hazánk Duna-menti legkeletibb végétől mérve néhány száz kilométerrel kevesebb. Ráadásul Galacban akkoriban már nagy nemzetközi gabonaforgalom volt a Fekete- és Földközi-tenger felé, nagyobb kereslettel, nagyobb felhozattal, de valószínűleg magasabb árakkal. Érdemes azt is számításba venni, hogy az Al-Dunán akár vitorlás szállítás is elképzelhető, bár az átrakodással jár, ami a fuvarozás egyik legköltségesebb művelete. Az egyetlen ok a galaci gabonavásárlás mellett fikciós jellegű: ha Timár nem megy olyan messze gabonáért, akkor nem találkozik viszonzatlan szerelme atyjával, Ali Csorbadzsival.⁴⁸

A szállítás további, regénybe illő, és a regényben lévő részét illetően, fel kell idézni Fabula kormányos kijelentését, miszerint rakományt „visszük fel Komáromig. Ma Szent Mihály napja [szeptember 29.] van; ha nem sietünk, itt kap bennünket a november, s odafagyunk valahol az útban.”⁴⁹ Az elbeszélés adataival számolva: a komáromi híd kb. 1770. folyamkilométernél van, a Vaskapu kb. a 950–1050. folyamkilométerek között.⁵⁰ A közép-dunai szakaszon tehát 820–720 km-t kellett megtenni.

47 Uo., 1:82.

48 E bekezdés meglátásaiért Tinku-Szathmáry Balázsnak tartozom köszönettel.

49 Uo., 1:17.

50 A cselekménybeli földrajz nem felel meg a tudomány földrajzának. Lásd erről SzÁVOSZT-VASS Dániel, „Az Aranyember a magyar Senki szigetén 1962-ben”, *Dunai Szigetek*, 2012. jan. 05., hoz-

Napi tíz óra vontatási idővel számolva a hajónak hegymenet kb. 1,5–2,5 km/h sebességgel kellett haladnia. Ezt a sebességet a kérdés monográfusa túlzottnak tartaná.⁵¹ Viszont a Dunagőzhajózási Társaság *Almanachja* szerint a hajók Pancsova és Győr között hegymenetben egy mérföldet 4,5 óra alatt tesznek meg. Egy osztrák mérföld 4000 bécsi öl, azaz kb. 7,600 kilométer, tehát a sebesség 1,7 km/óra, ami a regényből számított értékek közé esik. Viszont az idézett kézikönyv a Pancsova–Győr utat 18 napra tartja. Ez Komárommal helyesbítve 17 nap. Ezek a számok irreálisak, hiszen legkedvezőbb esetben is több mint napi 24 órás vontatást tételeznek föl. Sokat segítenek a megértésben a Széchenyi István által közölt tények:

Tán már a' jövő évben vontató gőzös járandja a' Dunát. Illyés a' Tisza torkátul búzahajót tán felvontat Pozsonyig 10 nap alatt, 's jó számolások után, ha egyszer az egész helyes forgásba jó, 1/4, 1/2 sőt tán 2/5val olcsóbban, mint a' mostani mód szerint. Az alföldi természető tehát gabonáját alkalmasint gőzöshez függeszti, a' kereskedő pedig azon okból használandja azt, mert pénze 10szer, 15szer fordul meg, a' helyett, hogy most kétszer 's csak ritkán fordul meg háromszor [...].⁵²

záférés: 2024.11.21, <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2012/01/az-aranyember-magyar-senki-szigeten.html>; SZÁVOSZT-VASS Dániel, „Jókai nem Ada Kaleh-ről mintázta a Senki-szigetet”, *Dunai Szigetek*, 2016. szept. 17., hozzáférés: 2024.11.21, <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2016/09/jokai-nem-ada-kaleh-rol-mintazta-senki.html>; SZÁVOSZT-VASS Dániel, „Vaskapu ≠ Al-Duna”, *Dunai Szigetek*, 2020. jún. 14., hozzáférés: 2024.11.21, <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/06/vaskapu-al-duna.html>. Jókai híres volt geológiai képzettségéről. (Vö. FÖLDVÁRI Aladár, „Jókai – a geológia népszerűsítője”, *Ponticulus Hungaricus* 16, 1. sz. (2012), hozzáférés: 2024.11.21, <http://www.ponticulus.hu/rovatok/mesterkurzus/foldvari-jokai.html>). Nehéz mást gondolni, mint azt, hogy nem föltételezte olvasóiról, hogy térképen (hát még fejbéli térképen) követnék leírását.

51 Glósz József napi 10 kilométerrel számol. GLÓSZ, *Gabonakereskedelem...*, 139.

52 SZÉCHENYI, „Néhány szó...”, 259. Az idézet az 1836. évi állapotokból extrapolál. A Tisza Zalanke ménél, az 1215. dunai folyamkilométernél torkollik a Dunába. A pozsonyi híd az 1868. fkm-nél van. A 653 km távolságot mondja Széchenyi 10 nap alatt megtehetőnek, amiből napi tíz óra hajózással ár elleni 6,5 km/h sebesség adódik.

A logisztikának a termék mozgatásán kívül (előtte-utána) sarkalatos pontja a szállítóeszközre való be- és az arról való kirakodás. A regényben az utóbbi egy havária (szállítási kár, vészhelyzet) miatti kármentés keretében történik, ám nem esik szó az előbbiről. Egy apró utalást azonban találhatunk. Id. Krisztyán kötelezve volt a szerződött gabonát Brazovics részére „a megállapított árban hajóira szállítani”.⁵³ Ez utóbbi kitétel azt is jelzi, hogy id. Krisztyánnak, ha mást nem is, szervező munkát kellett végeznie. Már érzékeltettük a szállítóeszköz méretét. Ehhez hozzáképzelve a berakodás kampányjellegét, el kell gondolkodnunk azon, biztosan nem kellett-e személyes felügyelet rakomány átadásának ebben az időszakában. Teréza valószínűleg id. Krisztyán tevékenységének csak egy részét látta.

53 JÓKAI, *Az arany...*, 1:83.

AZ ÁRUFORGALOM SZEREPLŐI ÉS REGÉNYBÉLI MEGTESTESÍTŐIK

Üzlet és üzem

A hajó tulajdonosa Brazovics Athanáz komáromi kereskedő.¹ Az ő alkalmazottja a hajóbiztos (mai fogalmaink szerint: hajóskapitány) Timár Mihály, aki az út alatt a hajóért és a rakományért felel. Timár ekkor már másfél évtizedes tapasztalattal rendelkezett biztos volt – saját visszaemlékezése szerint az 1816. évi, a nagy indonéziai vulkánkitörésre visszavezethető élelmezési válság idejében volt pályája kezdetén.² A hajóteher birtokosa az Euthym Trikalisz álnéven utazó Ali Csorbadzsi. Jókai fölveti a kérdést, ki kinek a megbízásából cselekszik (ti. kinek az érdekében vesztegeti meg a hajóbiztos az ellenőrző igazgatási tisztviselőket).³ Bár a regény Timár és Trikalisz érdekkonfliktusát láttatja, Timár valójában Brazovicsnak tartozott elszámolással.

A hajó üzeme a regény szerint (is) a hajóbiztos feladata. Hangsúlyos, hogy Timár Mihály nem tud pénzért vásárolni, ezért cserekereskedelemben bonyolódik: „Jól van, asszonyom, tehát a mi hajónkon van búza is, só is, bízza ön rám, majd én kiszámítom, mi ára van annak, amit ön ad, s

1 Uo., 1:42.

2 „Timár „a házhoz tartozó személy volt, akit minden időben és alakban el szoktak fogadni, s nem tekintik másnak, mint fizetett emberüknek. Ennél nem járják az etikett-szabályok. [...]” (Uo., 1:124); „Emlékszem rá – szólt bele Timár –, akkor (ti. Tambora kitörésekor – szerzők) voltam kezdő kereskedőbiztos.” (Uo., 1:83.)

3 Uo., 1:45.

mennyi ára van annak, amit mi hozunk vissza. Nem fogom önt megcsalni.⁴ A néprajzi irodalom szerint ez a fajta csere a természetes. Vagyis nem kivételes helyzetről van szó; a szállítás során a fuvarosok avval fizetnek, a mi a járművön van.⁵ Jókai eljárása morális töltetű, hiszen azzal „emeli meg” a helyszínt és a szereplőket, hogy kiveszi őket a pénz fennhatósága alól. (Ez alapesztus az utópikus irodalomban, s Jókai is így tesz majd kései, *Ahol a pénz nem isten* című regényében.⁶)

Nem közömbös, hogy a szereplők nem vadidegenek egymás számára. Vékony szálak, a szociológiai értelemben vett gyenge kötések teremtenek kapcsolatot közöttük. Ezek a közösségen kívülre vezető kapcsolatok, melyek a mindennapi életben nem játszanak meghatározó szerepet, de nehéz élethelyzetekben aktivizálódhatnak. A fogalom megalkotója, Marc Granovetter szerint a közösség mentális viszonyai határozzák meg, mennyire tudnak e gyenge kötések segíteni az adott válsághelyzet megoldásában.⁷

Ilyen kapcsolat áll fenn Ali Csorbadzsi és Brazovics Athanáz, a nevén nem nevezett vámfelügyelő (inspiciens) és Kacsuka Imre mérnökkari tiszt, továbbá az utóbbi és Timár Mihály között is, de ide sorolható Timár és Krisztyán Tódor viszonya is.⁸ Nem ilyen, hanem éppenséggel erős viszont Bellováry és id. Krisztyán kapcsolata, akik ugyanabban a városi közegekben éltek, barátok voltak, de eltérő életfelfogásuk ellentétes utakra vezette őket. Nem sorolható be a Granovetter-féle rendszerbe Brazovics és id. Krisztyán kapcsolata sem, hiszen kapcsolatuk rendszeres volt, ugyanakkor aszimmetrikus. Brazovics sok id. Krisztyán-féle bizományossal lehetett kapcsolatban, akik a kapott előleggel elszámolni tartoztak.⁹

4 Uo., 1:61.

5 Mintha a hajó nem a vontatók lovak által haladna előre, hanem a hajóról kiszórt gabona okán.

6 Vö. SZILÁGYI Márton, „Az elhibázott Teremtés (Jókai Mór: *Ahol a pénz nem Isten*)”, *Új Forrás* 37, 3. sz. (2005): 44–53.

7 Marc GRANOVETTER, „A gyenge kötések ereje”, in *Társadalmak rejtett hálózata*, szerk. ANGELUSZ Róbert és TARDOS Róbert, ford. Angelusz Róbert, 371–400 (Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991).

8 JÓKAI, *Az arany...*, 1:46., illetve 1:137, 1:139.

9 Uo., 1:83. Megjegyzendő, az ügylet érdekessége, hogy hasonló ügyletbe ma is sokan bonyolódnak, csak ma nem gabonát vásárolnak fel, hanem devizaárfolyamokkal kereskednek. A lé-

A Csorbadzsi – Brazovics kötés

Csorbadzsi

Ali Csorbadzsi az elbeszélés során eleinte Euthym Trikaliszként ismerjük meg. Nevei beszédességét a *Bevezetés*ben már részben említettem.¹⁰ Saját elbeszélése szerint sorsa a Török Birodalom szétesésének és a birodalmi elit belharcainak kontextusában értelmezhető.¹¹ Katona volt,¹² magas tisztet viselt. Bármilyen származású lett légyen is, a nyilvánosság irányában mohamedán hitű volt. „Allah nagy és bölcs” – mondta és küllemében is megfelelt az iszlám szokásoknak.¹³ Lehetett azonban egy másik énje is. A spanyol gálya evezőspadjához bilincselte ifj. Krisztyán azt hallja mellé

nyeg ugyanaz: az árfolyamok nem megfelelő irányú erős kilengése esetén az „amatőr” spekulánsnak hatalmas fedezetet kell pótolnia, ami vagyona elvesztéséhez vezethet.

10 Nevében az Ali 'fenséges', ami névadó rokonszenvére utal, míg az utónév beszél. A csorbadzsi (çorbaci = levestel ellátó) katonai beosztás. (V.ö. FODOR Pál, „A janicsárok törvénye”, in *Török-magyar hadtörténeti emlékek. Elbeszélő kútfők, 1. kötet. A janicsárok törvényei (1606)*, szerk. ÁGOSTON Gábor és FODOR Pál, (Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközössége, 1989.) Nem zárható ki, hogy Csorbadzsi, az oszmán alattvaló, az uralmi rendszer szolgálója valójában asszimiláns görög keresztény. Görög neve, a Trikalisz <? τρικαλις > nem áll messze a Trikalisz, Trikalész (Τρικαλις, Trikalából [É-Ny-Thesszália] való) alaktól. „Historically, Trikala and its surroundings had a notable concentration of Aromanians, including from other regions”. (Sotirios ROUSIAKIS, *The Modern Greek Dialect of the Karagouns in West Thessaly Rousiakis*, doktori értekezés, kézirat (Jena: Friedrich-Schiller-Universität, 2021), 19.) (Az arománok egy latinhoz hasonló nyelvet beszélő nép, többek között. Többek között a Sina család is hozzájuk tartozott.) Az *Euthym* orvosi kifejezésként: átlagos, normális hangulatú; az εὐθῦμος a szótár szerint: wohlgesinnt; wohlgemut, heiter, mutig (Otto GÜTHLING, *Taschenwörterbuch der griechischen und deutschen Sprache 1.: Griechisch-Deutsch* (Berlin-Schöneberg: Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung, é.n.). A további következtetések tekintetében csak utalok az előszóban írottakra.

11 A törökök „éppen amiatt lázadtak fel most, mert a szultán lefestette magát, s arcképét felkasztatta a dívánban. Szegény Ali Csorbadzsi is azért keveredett a lázadásba; azért kellett neki megszökni. Hej, de nagy bolond voltál, szegény Ali Csorbadzsi!” mondja Brazovics a semmi (talán, mert magyarul hangzott el) nem értő Timéának. *JÓKAI, Az arany...*, 1:135.

12 Uo., 1:185.

13 „Keleties vonások; de inkább török, mint görög jelleggel, pedig külseje egészen görög szerbet akar mutatni, prémes kaftánjával, gömbölyű veres süvegével. A figyelmes szemlélőnek azonban fel fog tűnni, hogy arcának borotvált része a többihez nézve nagyon világos, mint szokott

láncolt apjától, hogy annak idején Csorbadzsi kincsei között talált „egy klenódiomot” (kincset érő ereklyét), s miként mondja, „[b]ár legalább azt [...] zsebre dugtam volna, ami legjobban megtetszett valamennyi között; a basa feleségének az arcképe, két sor briliánt közé keretezve...”¹⁴ Mivel az iszlám hagyomány tiltja a lelkes teremtmények ábrázolását, a kincstárnok vagy világias mohamedán volt, vagy volt egy titkolt másik vallása is.¹⁵ Az alternatíva első fele még az elbeszélés világában sem lehetséges. Ha Csorbadzsi éppen arcképet terme falára kivevő uralkodóját követte volna és azért lett volna nála is arckép, nem kellett volna menekülnie.¹⁶ Ezzel szemben Csorbadzsi menekülni kényszerül, azért, mert a „szultán újít” és le kíván számolni a vele szembeszegülő helyi hatalmasságokkal.¹⁷

Felesége, „Timéa anyja görög leány volt”, szintén Timéának hívták.¹⁸ Ali/Euthym anyanyelvéről nem esik szó. Tudható azonban, hogy lánya, bár felekezetét tekintve mohamedán („török vallású”), csak újjörögül értett.¹⁹ Az Oszmán Birodalomban a kereskedelem egyik nyelve a görög volt, tehát érthető, hogy az al-dunai kereskedelemben részt vevő Timár beszélt ezen a nyelven.²⁰ Ha Ali Euthymként görög kereskedőnek álcázta magát, akkor valószínűleg neki is beszélnie kellett görögül.²¹ Ha föltételezzük, hogy már haldokolva beszélt Timárral, akkor talán még az is elképzelhető, hogy a görögöt Ali első nyelveként bírta. Még ha eredetileg görög lett volna is, meneküléskori görögsége álca volt. Görög neve a lánya és felesége viselte név görög alakjának (Euthymia) férfi változata (egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy eredeti görög nevét, ha volt is, Ali

azoknál lenni, akik nemrég vágták le onnan a sűrű körszakállt.” (Uo., 1:15). A meneküléskor „hosszú körszakállamat levágtam.” (Uo., 1:99).

14 Uo., 2:201.

15 NÉMETH Pál, „A teremtmény ábrázolásának tilalma az iszlámban”, *Egyházforum* 21, 3. sz. (2016), hozzáférés: 2024.11.21, <https://www.egyhaziforum.hu/az-teremtmenny-abrazolasanak-tilalma-az-izslamban/>.

16 JÓKAI, *Az arany...*, 1:135.

17 Uo., 1:98, 2:430.

18 Uo., 1:99, 2:246.

19 Uo., 1:238, 1:16.

20 „Az a biztos meg egyre azzal a görög leánnyal kalatyl oda elől” Uo., 1:18.

21 „Csak görögül ért [ti. Euthym]! – vágott a szavába Timár” Uo., 1:73.

maga sem tudta).²² Ne feledjük, a regényben (utalással a hajdani velen-
cei befolyásra) Kandiaként emlegetett görög Kréta kormányzója volt, mi-
előtt a birodalmi főváros kincstárnoka („khazniar Sztambulban”) lett.²³
E ponton térhetünk ki Ali Csorbadzsi vagyonára, annak viszonylagos és
számszerű nagyságára.

Hogy Csorbadzsi tényleg halállistán szerepelt-e, vagy szökése titkosz-
szolgálati akció, sőt titkosrendőrségi kapcsolatra hivatkozó magánkez-
deményezés volt-e, bizonyossággal nem tudható, hiszen a főhivatalnok
maga hívta ki saját maga ellen sorsot.²⁴ Azt, hogy Csorbadzsiiban lehetett
gyanakvás, mutatja, hogy meg merete kockáztatni a titkosrendőr (vagy
magát annak kiadó) id. Krisztyán becsapását.²⁵ Hogy Csorbadzsi vagy-
nát – miként id. Krisztyán állítja – lopásból szerezte, kétségbe vonható,
hacsak nem abban az értelemben tette, amiként azt Proudhon értette.²⁶
Arról azonban képet kaphatunk, miként látta egy idegen (magyarorszá-
gi) származású, bennfentes (titkosrendőr) pozícióban lévő kisember. Az
id. Krisztyán sajátos felosztása szerint a sok pénzzel rendelkezőknek (tol-
vajoknak) rangsora volt. Az oszmán birodalomban a legmagasabb rang-
számú, a 133. maga a szultán volt. Id. Krisztyán magát a tizedik rangosz-
tályba tartozónak („bukott, szökött kalmár”) vélte és remélte, miszerint
azáltal, hogy „egy jó gondolatom támadt [...] Ha én egyszerre a Nro ötven-
nig fel tudnék avandzsírozni!”²⁷ Az idézet értelmezését célzó következő
gondolatmenethez tételezzük föl (bár ne engedjük meg), hogy id. Krisz-

22 Vö. LADÓ János, *Magyar utónévkönyv* (Budapest: Akadémiai, 1978), 112.

23 JÓKAI, *Az arany...*, 1:98.

24 Mivel Krisztyán Maxim azt hazudta Ali Csorbadzsinak, hogy a mentés díjával fia (Tódor)
sorsát akarja biztosítani, majd az evezőpadon fiának megvallja, hogy ez esze ágában sem volt
(Uo., 2:199, 2:201), más dolgokban sem kell túlzott hitelt adni szavainak.

25 Uo., 2:201–202.

26 „Tolvaj volt az is, mint minden ember, természetesen, akinek sok pénze van.” (Uo., 2:199).
„Pourquoi donc à cette autre demande: Qu'est-ce que la propriété? ne puis-je répondre de
même: c'est le vol [...]”, Pierre-Joseph PROUDHON, *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherche sur
le principe du droit et du gouvernement* (Paris: Garnier frères, 1849 [1840]), 1.

27 A „133” szám jelentésére nem találtam utalást. Nem lennék meglepve, ha az elbeszélő – ismét
nagyon kaján módon – a zsoldárok (protestáns/héber) számozására hivatkoznék. Bár nem va-
gyok teológus, úgy vettem észre, hogy a 150 zsoldárból a 133. után jórészt az Urat megszólító

tyán elfogadta Csorbadzsinnak a vagyona negyedrézsére vonatkozó ajánlatát.

A vagyon- (miként a jövedelem-) eloszlások általában balra aszimmetrikusak. Ez azt jelenti, hogy többen vannak, akik az átlagnál kisebb vagyonnal rendelkeznek, mint ahányan afölöttivel. A statisztikában szokás deciliseket képezni, azaz a sokaságot pl. vagyona alapján sorba rendezni, majd a rendezett sokaságot tíz, egyenlő számú egyedet tartalmazó részre osztani. Ha a rendezett sokaságot tizenhárom részre osztanók (a bő százharminc részt tízesével összevonnók),²⁸ akkor Csorbadzsi a felső vagy az alatti tizenharmadba tartozott volna. Id. Krisztyán magát az alulról második vagy harmadik tizenharmadba sorolta (ez nem irreális), ahonnan vágyai (Csorbadzsi ingó vagyonának negyede) a hetedik-nyolcadik tizenharmadba röpitették volna. Id. Krisztyán elképzelése szerint az Oszmán Birodalomban (mai szemmel) nem voltak túl nagyok a vagyoni különbségek.²⁹

A regényben szinte mérhetetlennek bemutatott vagyon még töredék-ként is hatalmas értékű része alapozta meg Kacsuka Imre a Csorbaffy Zsuzsánnával (a korábbi Timéával) való házasságának. Csorbadzsi Ali avval jellemzi vagyonának mértékét, hogy „hagytam huszonhét házat Galatában”.³⁰ Galata az oszmán főváros hagyományos kereskedőnegyede, tehát az ottani házak jelentős bérjövödelmet biztosíthattak. A hajó rakományát – melynek birtokosa volt – tekintve az elbeszélő a különböző szereplőkkel különböző becsléseket fogalmaztat meg. Timár szerint (bármiféle mértékegység vagy címlet nélkül megadott) tízezer

énekek következnek. A szövegek és a főhivatalok között lehet párhuzam, de evvel inkább nem foglalkozom.

28 A százalékos határok -7,7; -15,4; -23,1; -30,8; -38,5; -46,2; -53,8; -61,5; -69,2; -76,9; -84,6; -92,3; -100 volnának.

29 Hazánkban 2020-ban a pénzügyi vagyon alapján a 9. tizedbe tartozók vagyona volt a tizedikbe tartozók negyede. A teljes vagyon alapján ez már a 7–8. decilis „határán” lévőkre volna igaz. Nálunk a vagyoni különbségek nemzetközi mértékkel nem nagyok. MNB Statisztikai Igazgatóság, *Miből élünk? A 2020-as háztartási vagyonfelmérés első eredményeinek bemutatása* (h.n.: MNB, 2022), 7.

30 JÓKAI, *Az arany...*, 1:98–100. Ma Isztambul Karaköy negyede.

aranyat ért. Timár a hajón lévő összes vagyont (ezer arany készpénzt és esetleges ékszereket is beleértve) súlyban kifejezve hatvanhat fontnyi tizenegyezer aranyra, váltóforintban több mint százezerre teszi.³¹ Ha Kacsuka százezres értékbecslését nem elbeszélői tévedésnek tekintjük, akkor az ingó vagyon gabonában fekvő része százezer váltóforintot ért, ami negyvenezer ezüstforintnak, súlyra pedig – az ékszert figyelmen kívül hagyva – hatvan fontnyi aranynak felelt meg.³² Ezt nevezte Timár kisvárosban tekintélyes hozománynak.

Azonban ekkor még nem került elő az igazi, a gabonaszákokba rejtett kincs. Ezek egy része (a cár platina tallérai), miként a kritikai kiadás utal is rá, nem lehetett akkor és ott, de csak a megnevezett arany mennyisége is elképesztően hangzik. Négy tekercs (mai szóhasználatban: rollni), tekercsenként ötszáz, összesen kétezer *louis d'or*, érméenként durván hét gramm, összesen tehát 14 kilogramm színarany. „Egy milliónyi érték” – mondja az elbeszélő.³³ (Mai áron, durván grammonkénti huszonnégyezer forinttal számolva egyharmad milliárd forint, a legnagyobb hazai lottónyeremény huszada.) Evvel a kinccsel kezdhették Timár gazdálkodni.

- 31 „Hagyott neki az atyja ezer arany készpénzt és a hajóterhet, ami megér mostani világban tízezer aranyat. Talán ékszerei is vannak, s így a leány váltópénzben érve a százezresek közé tartozik. Ezek már a gazdag eladó leányok sorába tartoznak magyar kisvárosban” (Uo., 1:117). „[S]zázezer forint értékű búza” – mondja már a havária után Kacsuka (Uo., 1:140). A váltópénz nem a mai értelemben értendő, hanem az 1811 és 1858 között használatos bécsi értékű váltóforintként. A „bécsi érték” 1818-tól az ezüst (ún. konvenció) forint kétötödét érte, azaz a hatvanas forint/krajcár rendszerben 24 krajcárt.
- 32 66 font (a nemesfémek esetében kb. 1/3 kg-mal számolva) durván 22 kg. Ez (11 000 érmére vetítve) érméenként kb. két gramm aranyat tehetett ki. Ebben az epizódban a búzában tárolt értéken keresztül az aranyérmékben mért érték 44 000 váltóforintnak, vonatkozásképpen 17600 ezüst forintnak felelt meg. A konvenció forint ezüstartalma 12 gr volt. (Danyi Pál, „Mária Terézia pénzügypolitikája”, *Ártörténet.hu*, 2018. nov. 30., hozzáférés: 2024.11.22, <https://artortenet.hu/maria-terezia-penzugypolitikaja>). Szilárd adatok hiányában csak sejtés, hogy az érmék talán piaszterek (gurusok) lehettek.
- 33 *ΙΟΚΑΙ*, *Az arany...*, 1:146. A számításnál föltételezzük, hogy XVI. Lajos veretéről, és azon belül is az egy louis-s érméről van szó.

Csorbadzsi-Trikalisz ellenpárja, Brazovics Athanáz vezetékneve délszláv, keresztnéve görögös származásra utal.³⁴ Felekezetét tekintve keleti rítusú.³⁵ Nagybátyja élt Belgrádban.³⁶ „Brazovics úr” nejjével, „Zófia asszonnyal valami görögforma nyelven kezdett el feleselni. Értett abból Timéa néha egy-egy szót”.³⁷ Ha név utalhat származási helyre, akkor az a mai észak-macedón–görög határvidék lehet.

Vagyonát illetően megtudjuk, hogy „emeletes háza volt; ami nagy ritkaság Komáromban [...]. A földszintet egy nagy kávéház foglalta el; ott volt a gyűldéje a helybeli kereskedőknek, az emeletet egészen a kereskedő családjá lakta; két külön bejárat volt a lépcsőről, s egy harmadik a konyha felől.”³⁸ A ház előszobájában „inas ácsorgott”, „a szobákban mindenütt divatos pompa uralgott.”³⁹

Rendi tudata szerint azonban a magyar nemesi nemzet része. Hivatástudata azt mondatja magáról, hogy „becsületos gabonakereskedő.”⁴⁰

34 Ha a név jelentést rejt, akkor a vezetéknevő töve (Braz) esetleg a Broz elferdített alakja. Ebben az esetben egyes feloldások szerint az Ambrosius 'örök, halhatatlan' név változata, más szerint a 'fivér' rejtőzhet benne. Az Athanáz a 'halhatatlan' jelentésre megy vissza. A 'halhatatlan' két nyelvű kifejezése, miként a 'halhatatlan fivér' is igencsak gúnyos jellemzése volna a figurának. Evvel együtt igaza van J. Soltésznek, miszerint a nevet „aligha fogjuk valaha is rokonszenvesnek találni”. J. SOLTÉSZ Katalin, *A tulajdonnév funkciója és jelentése* (Budapest: Akadémiai, 1979), 161.

35 Valójában ezt csak sejtjük. Felekezeti hovatartozására nincsen konkrét adat. A „Brazovics Atanáz rác-görög” őseire való utalás (NAGY Miklós, „Az írói névadás Jókai késői regényeiben”, *Irodalomtörténet* 82 (32), 4. sz. (2001): 554–562, 555.) talán Herczeg Ferencre megy vissza. (JÓKAI, *Az arany...*, 1:362.)

36 Uo., 1:224.

37 Uo., 1:133. A jelenség talán az újjörög különböző változatai közötti különbségekre utalhat.

38 Uo., 1:123. Az emeletről egy csigalépcsőn is le lehetett jutni a kávéházba (Uo., 1:175). (Ez talán a konyhai lejárata lehetett.) A ház nem mellesleg a Rác utca (ma: Nádor utca) és a piac találkozásánál volt (Uo., 1:123). Az emeletes házak ritkaságának oka a 18. századi földrengés: „hol a múlt századbéli [ti. 1763. június 28-i] pusztító földrengés emléke miatt csak földszinti házakat építettek” (Uo., 1:123).

39 Uo., 1:123. A „ház” minden bizonnyal az emeletre utal.

40 A kereskedők foglalkozási csoportját Fábri Anna tekinti át. FÁBRI, *Jókai-Magyarország...*, 177–195.

Rendi állásának megfelelően vett részt a nemesi közéletben,⁴¹ elhatárolódván azoktól, akik a vármegyegyűlésen megjelentek, de nem voltak képesek megfelelni a rendi elvárásoknak. Azokat nem is egyéneknek, hanem csak embercsoportnak tekinti, akik kihasználhatók.⁴² A regény Brazovicsot ugyan korlátoltnak, „provinciálisnak” mutatja be, de éppen ez a mentális mintázat igényli azt, hogy legyen, akire lenézhet.

Ugyanakkor maga nem volt „standesmäßig”. Ezt testének karikírozott leírása is mutatja: „kövér, túlhízott ember volt, potroha mindig előtte járt fél lépéssel; arca, mikor halavány volt, akkor rézvörös volt, és mikor piros volt, akkor kék volt; borotvált szakálla, estefelé már borostát vert rajta, bozontos bajusza pedig nyirkos volt dohánytól, burnóttól és változatos spirituumosoktól, szemöldei kiálló sövényt képeztek mindig véres kiülő szemei fölött.”⁴³ A külvilág annyiban érdekelte, vajon megszólják-e.⁴⁴ Felsőségét, Zófia asszonyt szolgálorból (szobaleány) emelte magához, hogy

41 „S még a vármegyegyűlésen kinevezik assessornak, s ott ül a gézengúz velem egy sorban. Velem, akinek tósgyökeres magyar nemes volt az öregapám is [...]” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:174) – mondatja az elbeszélő Brazovicsal Timárról. Az assessor jelentésére lásd NEMES Lajos, „Essküdtek”, in *Magyar történelmi fogalomtár*, szerk. BÁN Péter, 2 kötet. 2:115–116 (Budapest: Gondolat, 1989), 2:115. Fábri a nemesek csoportját áttekinti, de Brazovics figuráját nem említi (FÁBRI, *Jókai-Magyarország...*, 111–116).

42 „felbízottak egy csoport gibernyúzi nemes, kidobatom velük (ti. Timárt – H. K.) az ablakon, hogy a nyaka kitörök!” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:174). Szójáték. Balázi és Kiss nem tudja értelmezni, de utalást kínál. (BALÁZSI József Attila és KISS Gábor, *Jókai-enciklopédia. Szavak, kifejezések magyarzata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása* (Budapest: Tinta, 2020), 322.) A Czuczor–Fogarasi szótár (1862: 1:89–90) szerint „geb, gebe, gebed, gebedés, gebeszt. Rokona gib, giber, giberedik, [...] gib, giber, giberedik, göb, göbörödik [...] göb, göbe, göbecz, göbü, göb, göböly”. (CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára* (Pest: Emich Gusztáv, 1862.)) Ebből számunkra a gebe jelentésű giber az érdekes. A gebe ’göthös, kehes tüdőbeteg ló’ nem teherbíró. A kulcsot Jókai kínálja a *Lenczi fráter*ben. Ott szerepel a „Lenczi fráter a »Lord of Gibernyúzt« (családi birtokáról)” kitétel. (JÓKAI Mór, „Lenczi fráter”, in: JÓKAI Mór, *A fekete vér. Regény. Lenczi fráter. Regény* (Budapest: Révai Testvérek), 1904), 187–273. Ennek a nemesi előnévnek magyar változata a gibernyúzi. A szójáték, hogy a családi birtok talán nincs is, hiszen igavonó állatra is sem telik a nemesi jogállású földművesnek. Megjegyzendő, ez a réteg tette ki a magyar nemesség túlnyomó, úgy háromötöd részét.

43 JÓKAI, *Az arany...*, 1:127.

44 Uo., 1:134.

legyen gazdag kereskedő felesége.⁴⁵ Az asszony azonban „még úrnő korában sem bírt korábbi modorairól leszokni”.⁴⁶ Athanáz viselkedése a lovagi erkölcstől is távol állt. Az elbeszélő két esetben is önmagában fortyogó (talán erre a természetére utal a testi leírás rézvörös-kék arcszíne), gyáva egyéniségként mutatja be.⁴⁷

Ha igaz a névre vonatkozó föltevésünk, akkor összességében a bármilyen társadalmi helyzetben is csak örök kisember alakja áll előttünk, női és férfi változatban. Fölemelkedtek bár, de igénytelenek voltak, horizontjuk szűk maradt. A szigorúan evilági távlat, a pénz hatalmának való engedelmesség mutatkozik meg üzleti alkatának leírásában is: „Brazovics Athanáz, s követelte szerződése beváltását a kezesektől. [...] [N]em irgalmazott. Az egész szerződést akarta beváltatni. Nem volt kérdés, hogy mennyi pénzt adott ő, hanem hogy mennyi pénzérőt tartoznak őneki adni. Ötszörös nyereséget követelt [...] Hajthatatlan volt. Minden követelését ki akarta elégíttetni a kelepcebe jutott jótállókkal.”⁴⁸

Ez az ötszörös nyereség valószínűleg a törvényes kamatlábhoz – ez a korban [1715-től] 6% – mért haszon lehetett. Ezt megerősíti, hogy a Szent Borbála búzáját százezer váltóforintra taksálta. Az elbeszélés szerint másutt is a nagy nyereséggel kecsegtető üzleteket kereste: „De sok szép százezer forintot besöpört ő hasonló alkalommal, mikor előre összevásárolta a kisajátítandó vityillókat, s eladta őket a kormánynak mint palotákat”.⁴⁹ Nem adott az üzleti tisztességre, a közbeszerzési üzletben

45 „Őt alacsony sorsból emelte föl magához Athanáz úr: hajlamházasság volt” (Uo., 1:124). A hajlamházasság a *mariage d'inclination* tükörfordítása lehet, s ha így van, ma szerelmi házasságként szokás megnevezni. Zófia neve egyrészt lehet a Szófia/Zsófia lengyel alakja, de ennek nehezen volna oka adható. Ha jelentése alapján ('bölcesség') tekintünk a névre, akkor az elbeszélő éntől távol nem álló gúny jelenik meg: finoman szólva 'hiányos bölcesség'.

46 „A ruhája mindig úgy állt rajta, mintha az asszonyától ajándékba kapottat viselne, a hajából elől is, hátul is lógott ki egy elszabadult tincs, a legdíszesebb ruha mellett is kellett rajta valami gyűrődöttnek lenni; s ha egyébbel nem, legalább egy pár rossz papuccsal kellett neki hajlamait kielégítve látni.” Uo., 1:124.

47 Uo., 1:174–176, 1:189.

48 Uo., 1:84–85.

49 Uo., 1:193.

érintett harmadik felet (a katonákat) gátlás nélkül megkárosította.⁵⁰ Bár mindene volt a pénz, gazdálkodásának célja végső soron gazdaságon kívüli volt. Mindent megpróbált, hogy lányát jól kiházasítsa, de ez (a Kacsuka kitervelte úton elindított) Timár tettein elbukott.

Brazovics a saját vagyonát mindenefelettinek tartotta, de a rá bízott vagyont nem kezelte gondosan. Amikor elbukott, kiderült, hogy „Timéa is elveszté minden vagyonát. Az árva bizománya nem volt betáblázva semmi fekvő birtokra”.⁵¹

Az üzleti veszteség feletti érzelmeit élénken fejezte ki, szemben alkalmazottjával, Timárral, aki „nyugodtan felelt neki”.⁵² Alkalmazottját lenézte.⁵³ Az, hogy hajóját többre tartotta, mint amennyit ért, két dolgot is jelez. Egyrészt bazári viselkedést, ahol mindennek az az értéke, amiben az alku végén megegyeznek és „caveat emptor”.⁵⁴ Mivel azonban Timárról nem tételezhette föl, hogy ne tudná, mennyit érhetett a „Szent Borbála”, lehet, hogy ő maga sem volt tisztában hajója értékével.⁵⁵

Az elbeszélés során esetleg csak a helyzetkomikum kedvéért elejtett megjegyzésnek, miszerint „megy [Brazovics] a gschäftbe. Igen: ferblizni”, mögött több is van, mint hatáskeltési szándék. A ferbli a ma ismeretes pókerhez hasonló játék, melynek lényegi eleme a színlelés, a blöff.⁵⁶ Az

50 „Miska, [...] hogy tudtál annyit nyerni ezen a prófuntszállításon?” „En is közé keverttem a lisztnek a dercét, korpát, malomport; [...] tudom, hogyan kell az ocsút tiszta búza helyett megőröltetni; azt is értem, hogy mi különbség van a rozsliszt meg a búzaliszt között, hanem ennyit, mint te, mégsem tudtam nyerni soha.” – kérdi Brazovics Timárt. Uo., 1:133–154.

51 Uo., 1:220.

52 Ti „akasztófárávalók, óh! ti gazemberek! Részegek voltatok bizonyosan mind! Elcsaplak benneteket mind! A kormányost vasra veretem! Benn fogom a bérít valamennyinek. Teneked pedig elkobzom a tízezer forint biztosítékokat; nem kapod meg, ha nem perelsz!” Uo., 1:130.

53 „Tudod, mi az a lucrum cessans” Uo., 1:130.

54 Óvakodjék a vevő – ősi kereskedelmi alapelv.

55 Hogy Timár honnan tudta, mit mire biztosított megbízója és alkalmazója, már a regényíró titka marad.

56 CSIBOR Zoltán, *A kártya kéznél van* (Szeged: Szukits, 2001). Balázi és Kiss szerint a név a német färbeln-ből származik. Ebben az esetben a játék a stájer Einundvierzig játéknak felel meg, melyet a (kinézetre a magyar kártyára nagyon hasonlító) ún. doppeldeutsch kártyával játszottak. (BALÁZI ÉS KISS, *Jókai-enciklopédia...*, 290.) Balázival és Kiss-sel szemben a ferbli nem csak puszta szerencsén alapuló hazárdjáték, hanem a logikát, memóriát és lélekisme-

üzleti életben a játék (ma: „csapatépítés”), miként az ivás, használatos eszköz az alkalmazottak, üzletfelek, valamint szakmai kollégák szándékainak kipuhatolására. Ebben az értelemben a kávéház fenntartása, illetve az életében való részvétel üzletileg érthető döntése, vonatkozás-képpen szokása volt Brazovicsnak.

Ugyanakkor nem csak az emberismeretében bízott, megbecsülte a – mai szóval – bennfentes információkat is. Házában titkos járatok és helyiségek voltak, melyek segítségével kitudhatta nála megszálló üzletfelei „mit határoztak egymás között utolsó árnak, [...] mit tartanak maguk részéről legmagasabb ajánlatnak? Az élelmezési kormánybiztosok, a várerődítés vezetői minő vállalatokat terveznek?”⁵⁷ Üzleti modellje a bizományosi-alvállalkozói rendszer volt. Saját maga csak a hajóit tartotta saját kezében, a fuvarozandó gabona felvásárlása és begyűjtése (előleg rendelkezésre bocsátásával) már távoli üzletfelek feladata volt.

A regényben az a kérdés, vajon a fővállalkozó-nagykereskedő által kiadott előleg honnan származott, nem merül föl, pontosabban az akkori uralkodó egy szegény hadseregszállítóra utaló cinikus „arany szavai”-val intézi el az elbeszélő, miszerint „»az ökor a jászolhoz volt kötve, miért nem evett?»”⁵⁸ Nem kell föltétlenül megvesztegetést és sikkasztást elképzelni. A Főhadparancsnokság a források tanúsága szerint adhatott előleget a fölvasárlásra. Az elvileg teljesen normális felvásárlási ügyletet a kampányszerűség és a felek egymás közötti aszimmetrikus informáltsága határozta meg. Az eladható gabona mennyiségét természetesen a birtokosok tudták, de a felvásárlásra rendelkezésre álló pénz és a felvásárlandó mennyiség a kereskedők tudása volt. Az aszimmetrikus információ bizalmatlanságot szül, a bizalmatlanság pedig a másik fél félre-

retet egyaránt igénylő játékok csoportjába tartozik. Szintén az enciklopédia szerint magyar kártyával játszották, ám ezt kártyafajta legkorábban csak 1835-ből keltezhető. (Vö. Zsoldos Benő, *A játékkártya és története* (Budapest: Gondolat, 1980), 115.) Az „átverés” nem csak a régi világ jelensége volt. (Vö. George A. AKERLOF és Robert J. SHILLER, *Balekhalászat. A manipuláció és az átverés közgazdaságtana* (Budapest: HVG Könyvek, 2016.))

57 JÓKAI, *Az arany...*, 2:148–149.

58 Uo., 1:152. Az elbeszélő az uralkodót „[d]icsőséges I Ferenc császárunk”-ként említi, holott Magyarország tekintetében ő király volt.

vezetésére irányuló törekvéseket. Ezek jellemző példáit említi Timár délvidéki ismerőse, a pleszkováci esperes, Sándorovics Cyrill.⁵⁹

Brazovics, bár módszeresen gyűjtötte az információkat, saját ügyeit képtelen volt átlátni. Kacsuka értékelő szavaival: „Brazovics úr gazdagságával nincsen az ember tisztában. Ő folytonosan olyan vállalatokat tart, amikhez nem ért, s amiknek utána nem néz. Iszonyú sok pénz jön a kezébe, hanem hogy ő év végén egy rendes kereskedői mérlegben ki tudná mutatni, hogy nyer-e vagy veszített az összes vállalatain, arra nem képes.”⁶⁰ (Annak, hogy nem ment dolgai után, egy ponton történetformáló ereje lett. Amikor elsüllyedt a hajója, lényegében lemondott a kármentésről.)⁶¹

Halála után mindez bizonyossággá vált:

Hitelezők követelték vissza kölcsöneiket. S akkor az egész kártyavár összeomlott. A legelső hitelező szavára, aki a per útjára vetemedett, semmivé volt téve az egész Brazovics-ház. [...] Brazovics úr üzlete úgy össze volt bonyolítva hasznosnak látszó s kárt vető vállalatokkal, hibás számításokkal, titkolt tartozásokkal és képzelt nyereségekkel, hogy a rendbe szedés alkalmával nemcsak elégtelen volt az összes vagyona az igények kielégítésére, de kiderült, hogy még olyan összegeket is elköltött, amik hitbuzgalmára, becsületére voltak bízva: árvák vagyonát, eklézsia alapítványtökeiket, kórházak pénzét, biztosai kaucióösszegét, községi hitbizományokat; még a ház tetején is túlcsapott az ár [...].⁶²

59 Uo., 1:167–168.

60 Uo., 1:138.

61 Timár (T): „De az meg sietős dolog, hogy mi történjék az elsüllyedt hajóteherrel, mert az mentül tovább a víz alatt marad, annál inkább semmivé lesz.” Brazovics (B): „Hát bánom is én, akármilyen lesz belőle!” T: „Tehát nem akarja ön átvenni? Nem akar ön személyesen jelen lenni a kiürítésénél?” B: „Akar az ördög! Kell a frányának! Mit csináljak én tízezer mérő nedves búzával? Csak nem állhatok be keményítőt csinálni tízezer mérő búzából, vagy csíramálét köleszteni belőle! Add az ördögnek, akinek kell.” Uo., 1:130.

62 Uo., 1:220.

Viszonyítás és viszony

Ali Csorbadzsi és Brazovics Athanáz sem vagyoniilag, sem szociálisan nem voltak egyenrangúak. Csorbadzsi, amint életrajzából kiderül, egyértelműen az oszmán uralmi szervezet része volt. Brazovics a Habsburg birodalmi hadsereg kiszolgálójaként ténykedett. Vagyonuk sem volt hasonló. Eredeti helyzetüket tekintve Csorbadzsinak közel harmincszor annyi ingatlana volt, mint Brazovicsnak. Ráadásul a török úr házáinak lokációja (egy több milliós birodalmi főváros kereskedelmi negyede) is jobb volt, mint Brazovics egyetlen házának egy tízezres kisvárosban. Csorbadzsi vagyonának az Oszmán Birodalomból kimenekített töredéke is elég lett volna ahhoz, hogy lánya, Timéa, olyan hozománnyal rendelkezzen, mint Brazovics Athalie.⁶³ Ezen felül Csorbadzsi vagyona (mai kifejezéssel) *equity* jellegű volt, tehát terhelés nélküli (szigorúan véve: követelések számára közvetlenül nem hozzáférhető) tiszta vagyon,⁶⁴ Brazovicsé pedig *asset*, követelés, amivel még nem lejárt adósságok álltak szemben. De még *asset*nek sem volt jó, hiszen nem lehetett átlátni pillanatnyi nagyságát. A szociális helyzetet illetően a regény a nagyúr oszmán és magyar jelentésének (ti. a szultán titulusa, ill. a tekintetes címet el nem érő úri állás) különbségével mutatja meg a különbséget.⁶⁵ Az érdekes kérdés, amire a regény nem válaszol, vajon mi volt a (minden biznnyal üzleti) kapcsolat kettejük között. Talán Csorbadzsi menekülési útvonalának átszállóhelye, Galac lehet a kulcs. A történeti időbe átugorva, Galac a koraujktól 1834-ig az Oszmán Birodalom forgalmas, közvetlenül a szultán fennhatósága alá tartozó kikötővárosa volt, jó isztambuli kapcsolatokkal, s (miként már említettett) a modernizációs válság idején

63 Uo., 1:186. Az Athalie név eredete kétértelmű. Szó szerinti jelentése 'isten fenséges', míg ótestamentumi (2Kir) személyként (uralkodott: Kr.e. 842 – Kr.e. 836) Júda uralkodóházának kirtója, Baál kultuszának terjesztője. (LADÓ, *Magyar utónévkönyv*, 27; 2Kir; HANS SCHMOLDT, *Kleines Lexikon der biblischen Eigennamen* (Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1990), 42.)

64 Harold S. SLOANE és Arnold J. ZURCHER, *Dictionary of Economics* (New York: Barnes&Noble, 1964), 116–117.

65 JÓKAI, *Az arany...*, 1:124.

jelentős nemzetközi forgalmat kezdett lebonyolítani. Nehéz elképzelni, hogy a kincstárnak ne lettek volna föladatai a forgalmas központban.

Csorbadzsi és Brazovics kapcsolata teherbírónak nézhetett ki az oszmán főtisztviselő nézőpontjából: „Brazovics Athanáz nekem rokonom; Timéa anyja görög leány volt, az ő családjából való. Sokszor tettem jó szolgálatokat ennek az embernek, s most azoknak viszonzását kérem.”⁶⁶ Bizalma erős volt, nagy vagyont akart rábízni. Úgy tett, mintha azért kérné Brazovicsot, hogy legyen jelen a búza átvételénél, hogy lássa annak minőségét,⁶⁷ valójában – jól sejthető szándéka szerint – az átvételkor kellett volna kiderülnie, hogy a zsákok a búzánál sokkal nagyobb kincset rejtettek.

Az üzlet világában a bizalom nem azonos a hűséggel. Amint a kötelezettségek szimmetriája megszűnik, az erőviszonyok módosulnak, a bizalom is elvész. Csorbadzsi halála átrendezi az erőteret. Brazovics az újságot olvasván⁶⁸ még azon örvendezik, hogy üzletfele az ő hajóján szökött meg, amikor Csorbadzsi már halott. Az elbeszélés fonala az olvasónak előzetesen felkínált jellemek alapján szövődik. Ahogy derülnek ki a hajótörés részletei, úgy hanyatlik pillanatról pillanatra Brazovics kinyilvánított rokonszenve Csorbadzsi lánya, Timea iránt. Ezzel együtt hosszabb távon, a teljes vagyon megmaradása esetén is vélhetően ugyanaz a „Hamupipőke” szituáció alakult volna ki. Érdekes, hogy a regénybéli szereposztás emlékeztet a Grimm-meséjére. Zófia asszony „azt véleményezte, hogy egészen cseléd módjára kell szoktatni”, míg férje „ebbe nem egyezett, mert mit mondana a világ?”⁶⁹ A tizenkétezer forintnál valamivel nagyobb hozomány, amit a házaspár Timea kisasszonnyá neveléséhez keveselltek, a már említett kulcs alapján durván hetvenmillió forint lehetett, tehát Zófia érvelése tényszerűen ugyan nem meggyőző, de sze-

66 Uo., 1:99.

67 Uo., 1:101, 1:129.

68 Az újság meghatározását lásd uo., 1:126.

69 Uo., 1:134.

repe szerint (cselédsorból érkezett homo novus, aki úgy véli, hogy az úri viselkedés a kiszolgáltattak lenézéseével kezdődik) mégis.⁷⁰

Brazovics Athanáz és id. Krisztyán

Mivel Brazovics regényalakjának üzleti szempontú elemzését az imént elvégeztük, ebben a párosításban csak idősb Krisztyán alakjával és az összevetéssel foglalkozom.

Id. Krisztyán nehezen elemezhető, mert kidolgozatlan, inkoherens alak. Neve minden bizonnyal a szerb „hrišćanin, хришћанин” ’keresztény férfi’ semlegesített és magyaros átírású változata. A nevet érdemes egyben értelmezni. A szerb és latin szavakból összerakott név (Krisztyán Maxim) összességében ’nagynövésű, magas keresztény’-t jelent. Emlékeztet az *athleta Christi* (Krisztus bajnoka) fordulat⁷¹ gúnyos kifordításaként alkalmazott *atlétikus keresztény (athletic Christian)* kifejezésre.⁷² (Hogy ez a szójáték Jókainak is eszébe jutott-e, nem tudom. De elég, ha csak annyi igaz a gondolattársításból, hogy a név lekezelő.)

⁷⁰ A Hamupipőke hasonlat a kritikai kiadás összefoglalójában is megjelenik, vö. uo., 2:380. Az elkerülhetetlenségre vonatkozó állítás a jog, illetve az intézmények közgazdaságtanának egyik elemére, a contract governance-re alapoz. Megjegyzendő, a szerződéskezelés a mindennapi ügyvédi gyakorlatnak is része. Egy szerződést úgy kell kialakítani, hogy a felek között mindig legyen valami egyensúlyképző erő. Ellenkező esetben az éppen kedvező helyzetben lévő félnek érdeke lesz kiszállni a szerződésből.

⁷¹ A kifejezést a középkortól a pogányok elleni harcban kitűntekre alkalmazták. A magyar történelemben Nagy Lajos és Hunyadi János voltak a pápa által adományozott cím viselői (Kasztrióta György [Szkander bég] albán fejedelem, illetve Vlad Ţepeş [Drakula] havasalföldi és a moldvai Nagy István [Ştefan cel Mare] moldvai vajdák mellett).

⁷² Vö. Muscular Christianity. In: *Wikipedia. The Free Encyclopedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Muscular_Christianity (letöltve: 2024.11.27.). A missziós mozgalmak egyik szervezeteként létesült YMCA 1844-ben alakult meg Londonban, tehát az évtizedek során Jókai akár tudomást is szerezhetett a mozgalomról. Krisztyán alakja tekintetében érdekes a szócikk vitaoldalának az a megjegyzése, miszerint az atlétikus (az eredetiben szó szerint izom-)keresztényeké a szellem világot lekezelő (phillistine) mozgalom volt.

Id. Krisztyán a regény jellemzése szerint „kereskedő volt. De nem olyan igazi kereskedő, aki érti a maga hivatását, hanem csak amolyan helyben ülő kisvárosi kereskedő, aki megy a nagyobbak után, kockáztat vaktában; ha nyer, jól járt vele, ha vesz, elbukik.” Az világos, hogy nem volt testületi kereskedő („olyan igazi kereskedő, aki érti a maga hivatását”), inkább olyan, aki „egész nap a kávéház előtt pipázott, és feleselt a hozzá hasonló kalmárokkal.”⁷³ Ez részben érthető, részben nem. Trefort Ágoston a regény megjelenését megelőzően tíz évvel még úgy értelmezte a magyar társadalmat, hogy a testületiség és a vidékies életföltételek miatt abból hiányzik a mesterek szakmai tudása (amit készségnek is nevezhetünk).⁷⁴

Id. Krisztyán neve alapján szerb lehetett, akinek a közeli hadsereg élelmezése még akkor is megélhetést biztosított, ha nem közvetlen szállítóként vett részt benne. Ezzel magyarázhatjuk, hogy „folyvást nyert, s azért azt hitte, hogy ennél egyszerűbb tudomány nincsen. Tavasszal körülnézte a vidéket, hogyan állnak a vetések, s azután aszerint kötött szerződést a nagyban kereskedőkkel aratás után kiadandó gabonára.”⁷⁵ Az üzlet egyszer nem sikerült, szöknie kellett. Majdnem hogy a regényből is. A cselekménynek csak jóval későbbi részéből – saját állítása szerint és fia által közvetítve (egyik sem teljesen megbízható forrás) – derül ki, hogy az Oszmán Birodalomban lett titkosrendőr (talán a besúgás

73 JÓKAI, *Az arany...*, 1:83. A (német eredetű) kalmár az elbeszélő ironikus nyelvi fordulata, megfelelője a (török eredetű) „szatócs”. Vásároló, tehát mobil, de nem szakkereskedőt jelent, de a szatócsnál pozitívabb értékeléssel. Jókainál ez éppen a gúny eszköze.

74 „[A]zon elemek, melyek Németországon a felsőbb polgárságot képezik, nálunk nem tartoznak a polgársághoz, s ismét vannak nálunk elemek, melyek e harmadik osztályhoz tartoznak és polgároknak semmiképp sem nevezhetők. A mesteremberekhez számítom a kisebb kereskedőket is. A mi már ez osztályt illeti, ebben is vannak igen tiszteletre méltó s egészséges elemek, de fő hibájok, hogy professionalis képzettségük igen hiányos, mert nagyobb városok kivételével, a kézművek igen alant állnak [...]”. TREFORT Ágoston, „A társadalom tudománya és Riehl munkái. Land und Leute von W. H. Riehl. Stuttgart J. G. Cotta'scher Verlag. – Die bürgerliche Gesellschaft von W. H. Riehl. – Die Familie von W. H. Riehl. – Culturstudien v. W. H. Riehl. – Culturgeschichtliche Novellen v. W. H. Riehl”, *Budapesti Szemle*, 16. köt., 53. sz. (1862): 291–304, 302.

75 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82

leplezésére szolgáló kifejezés), Ali Csorbadzsi ügyetlen zsarolója, aki végül sárgalázban pusztult el egy spanyol gálya evezőspadjához láncolva.⁷⁶ A teljesség kedvéért érdemes hozzátenni, hogy a modernizáló szultán titkosrendőreként – fölfogta-e vagy sem, ki tudja – a „haladást” szolgálta a „régí rendet” védő államszolgákkal szemben.

Kitérő: Pancsova

Id. Krisztyán életere a kisváros, adott esetben Pancsova. Magda Pál statisztikus 1819-es leírása szerint „Pantsova meg-erősített mező város a’ Temes m [mentén – H. K.] közel a’ Dunához 9000 lakossal. Pamuk termesztés, szederjfa és selyem tenyésztés <!>, Contumázt [veszteg ‘karantén’] ház, egynehány szép épület és Kaszárnya; jó normalis oskóla eleven kereskedés a’ Törökökkel.”⁷⁷ Kisvárosról van ugyan szó, de Belgrád közelében, a Duna mentén, a Temes torkolatánál fekvő, a 19. század első felében megfelelő üzleti lehetőségekkel rendelkező, tehető településről. Ugyanakkor nemzetiségileg kevert városka, a felekezeti megoszlásból kilálglik, hogy jelentős szerb többséggel. Fogalmazhatunk úgy is, szerb város Magyarországon, Szerbia szomszédságában. Jelentős volt a katonaság súlya. A város az 1830-as években „szabad katonai városként még a bánági végvidékhez tartozott és a 12. német-bánági ezrednek volt a főtisztikari helye.” A városi elitet a kevés német és magyar katonai és hivatali személyzet alkotta. Határhelyzeténél fogva jelentős közigazgatási funkciókkal rendelkezett: veszteglőintézet, só- és harmincadhivatal, posta volt a városban.⁷⁸ Ezek a tények a regény korabeli magyar olvasóiban, huszonnégy évnyre az 1848/49. évi polgárháborútól, valószínűleg önmagukban is kellő feszültsé-

76 Uo., 2:199–202, 2:203–204.

77 MAGDA Pál, *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai é s geographiai leírása* (Pest: Trattner János, 1819), 547.

78 FÁBIÁN Imre, „Pancsova”, in *Torontál vármegye*, szerk. BOROVSKY Samu, 597–612 (Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. <1912>), 607.

get keltettek. A kereskedelem (török területek felé mutató) irányára utal, hogy a város zsidó lakosai között voltak „frenkek (spanyol zsidók) is”.⁷⁹

A Brazovics-kapcsolat természete

Id. Krisztyánnak volt „egy állandó megrendelője, Brazovics Athanáz nagykereskedő Komáromból.” Nem csoda, hogy úgy nézhetett ki, hogy id. „Krisztyán nagyon könnyű életet élt [...]”.⁸⁰ Olvasóként ekkor még nem tudjuk, hogy Brazovicsnak Belgrádban rokonsága van, ami érthetővé tehetné félezer kilométernyi kapcsolatot.

Az elbeszélő Brazovics és id. Krisztyán viszonya kapcsán mesélteti el az üzlet egy kárvallottjával, Bellováryné Terézával, miként működött felvásárló kereskedő és megbízottja kapcsolata. Az előbbi „tavasszal nagy összeg pénzeket előlegezett neki [ti. id. Krisztyánnak] rendszeren az ősszel átadandó gabonára [...]”.⁸¹ „Ez az üzlet jól jövedelmezett Krisztyánnak; de én azóta is sokat gondolkoztam rajta, hogy ez nem kereskedés, hanem kockajáték, mikor valaki elad valamit, ami még nincs is a világon. Brazovics sok pénzt szokott előlegezni Krisztyánnak, s minthogy annak házán kívül semmi fekvő vagyona nem volt, kezességet kívánt érte.” – mesélteti az elbeszélő Bellováry özvegyével, Terézával id. Krisztyánról.⁸² Az utóbbi

79 HERMANN Antal, „Pancsova és vidéke”, in *Magyarország II. kötete (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből)*, 532–542 (Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1891), 535.

80 JÓKAI, *Az arany...*, 1:83.

81 Uo., 1:83.

82 Uo., 1:83. A semmi eladásának gondja fel szokott merülni, főleg a tőkés gazdálkodás kritikusa-inál, de nem annyira a határidős, halasztott fizetéssel megkötött (mai szakszóval: forward és futures, régebben: report és deport) ügyletek, mint inkább az ún. shortolás (áresésre számító, sajátos üzleti technikával – a halasztott fizetés és az értékpapír kölcsönbe vétele kombinálásával – végrehajtott tőzsdei manőver, régi kifejezéssel: kontremín) kapcsán. Ez utóbbi során fontos szerepe van annak, hogy – költségsökkentési okokból – a tőzsdei elszámolások nem azonnal, hanem csak időszakonként történnek. Az áresésre játszó spekuláns – az árfolyamot leszorítandó – értékpapírokat ad el (még az elszámolás előttinél magasabb áron), ám azoknak még nincs birtokában és nem is kell legyen, hiszen azokat csak az elszámoláskor kell átadnia. Ha a „csel” sikeres és az áresés bekövetkezett, akkor közvetlenül az elszámolás előtt olcsón

kezese Teréza férje volt. Arra, hogy mi adott okot a baráti, ám felelőtlen gesztusra, a regényben nincs magyarázat (a kérdésre Bellováry alakjának tárgyalásakor térünk vissza). Az indonéziai tűzhányó kitörése utáni terméketlen évben – igazi *moral insanity*-hez illő módon – id. Krisztyán fölvette az előleget, de (sejthetőleg a már említett King–Davenant-féle közgazdasági törvényszerűség működése miatt) nem tudott teljesíteni. Erre föl begyűjtötte kintlévőségeit, további kölcsönöket vett föl s házat és családját hátrahagyva Pancsováról Törökországba szökött. „Tehette, mert minden értéke pénzben volt; [...]” – meséli a történet szerint Teréza Timár Mihálynak.⁸³

Bellováry és id. Krisztyán

A következő párosításból csak Bellováryról kell külön szólni. Még keresztnevét sem tudjuk meg. Özvegye visszaemlékezése alapján visszszámolva 1788-ban születhetett.⁸⁴ Felívelő kor gyermeke volt. Bár csak bő tíz évvel volt idősebb volt Kacsukánál és Timárnál, ez azt jelentette, hogy kb. tizennégy évesen már felfoghatta, mit is jelent a Délvidék számára a Tiszát a Dunával összekötő Ferenc csatorna (20 vontatási nap rövidülést). Tizenhat éves volt Napóleon császárrá koronázásakor. Viszont a felnőttkort 1809-ben, a hatalmas véráldozatokkal járt és Habsburg vereséget hozott wagrami csata, illetve a győri futás évében érte el. Neve Belovár helység nevének hajdani, hosszú l-lel írott alakjából lett képezve,

vesz értékpapírt és azokat adja át azoknak, akiknek magasabb árfolyamon adta el (akik tehát az elszámoláskor még a régi árat kénytelenek megfizetni). Így vevőtől több pénzt kap, mint amennyiért a végül a papírokat megvette. A forward és futures ügyletek közgazdasági értelmére lásd KÁLDOR Miklós, „Spekuláció és gazdasági stabilitás”, in KÁLDOR Miklós, *Gazdaságtudomány – gazdaságpolitika. Válogatott tanulmányok*, 29–62 (Budapest: KJK, 1989 [1939]).

83 JÓKAI, *Az arany...*, 1:83–84.

84 Már utaltunk arra, hogy Teréza elbeszélése kronológiailag ellentmondásos. A Ferdinánd féle látogatásból és a Tambora kitöréséből számított időrend nem fedt egymást. Az ember emlékezetében a régi dolgok elkezdnek egymásra csúszni. Lehet, hogy a tizenkét év talán tizenhárom volt.

tehát a családnév régies hatást kelt.⁸⁵ Maga a helység katonai, majd vármegyei székváros a határőrvidéken, éppen a regény írásának idején még a szentgyörgyvári ezred központja. Nem közömbös, hogy a határőrvidéket ekkor, 1871-ben tagolják be a vármegyéken alapuló egységes közigazgatási rendszerbe. Tehát a valamikor Belovárról elszármazott (a névadás szabályszerűségei szerint vezetéknevét annak utána nyerő) Bellováry az akkor szintén a határőrvidékhez (Német-Bánáthoz) tartozó Pancsován volt „városi hivatalnok”. Neje, visszszámolva, 1796-ban született, „árva leány volt[...].” Amiként később az özvegy elmondta: „férjem szegény naphosszant az íróasztalnál görnyedett [...]”⁸⁶

Ugyanakkor Bellováry birtokos is volt. Özvegye, Teréza a következőket mondja: férjének „hivatala, szép háza, gyönyörű gyümölcsöskertje, szántóföldjei” voltak. „Az osztrovai [...] szigeten volt szép gyümölcsöskertünk, kis nyári mulató-lakkal.” (A vagyon felsorolásánál nem szerepel, hogy a szántóbirtok Pancsován lett volna.) Teréza, visszatekintve nem tartotta magukat gazdagnak. Holott ez még nem a teljes vagyon volt, hiszen Teréza elárvult ugyan, de „kész vagyont” vitt a házhoz.⁸⁷ Öszszességében már házasságukkor is tehetősek voltak.⁸⁸

A természeti katasztrófa közvetve, a barátjának hitt id. Krisztyán árulása révén tönkretette életét. Saját vagyonát elvesztette.⁸⁹ Felment ugyan Budára, Bécsbe kihallgatást kérni, de nem járt sikerrel. Lehet, hogy ez a sikertelenség kirántotta a lába alól a talajt, de nem elképzelhetetlen, hogy öngyilkossága csak alkalom az elbeszélőnek, hogy a regény írása idején zajló közigazgatási átrendezésre utalva hangsúlyozza, meny-

85 Vö. „Urbáriumok és összeírások”, HU MNL OLE 156. A Bellovár alakot lásd még: „1871. évi LXV. törvénycikk az 1872. évi január és február hóban viselendő közterhekről és fedezendő államkiadásokról”, in *Ezer év törvényei*, net.jogtar.hu, hozzáférés: 2024.11.22, [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny/](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87100065.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyi/)

86 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82–83.

87 Uo., 1:82.

88 „Gazdagon, négylovas hintón jöttem a férjem házához [...]” Uo., 1:87.

89 „Törvényre ment a dolog; a bíró ítél, s minekünk házunkat, földünket, utolsó falatunkat elfoglalták, lepecsételték, dobra ütötték”. Uo., 1:84.

nyire elidegenedett az uralmi-igazgatási szervezet felső szintje az emberek közelében lévő alsótól.

Az eddig összefoglaltak alapján nem érthető, vajon miként lehetett Bellováry id. Krisztyánnak jó barátja. Sem lelki alkatukban, sem társasági helyzetükben nem voltak hasonlóak. Ismét csak feltevésekre vagyunk utalva. Bellováry városi tisztviselő volt ugyan Pancsován, de nem a városban voltak a gyökerei. Még fiatal tisztviselő volt, nem sokkal korábban házasodott (lánya, Noémi, tönkremenetelük idején még karonülő).⁹⁰ Feltevésünket alátámasztó apróság, hogy a házassági piacon csak árvalány jutott neki. Figyelembe véve Pancsova társadalmi szerkezetét (német és magyar elit, szerb betelepülő alsóbb réteg), ha csak saját rétegében ismerkedett volna, nagyon szűkítette volna szociális terét, ami esetleg akár még hivatali munkájában is akadályozhatta volna. A híráramlásban tevékenyen résztvevő id. Krisztyánhoz fűződő kapcsolata által tájékozódhatott a város szerb lakosságának életéről. Az elmondottak akár motívumai is lehettek a „lefelé” ismerkedésnek. Ugyanakkor ez a tett a rendi norma megsértése is volt. Ez magyarázhatja azt, vajon miért nem figyelmeztették hivatalnok kollégái a kezesség veszedelmeire (ha már ő maga nem volt ezekkel tisztában).

A másik irányból nézve a kérdés, mi érdeke fűződhetett id. Krisztyánnak a Bellováryval való kapcsolathoz. (Az érdek kifejezés ebben az esetben, megismerve a Krisztyánok regényvilágbéli előéletét, jogosult.) Id. Krisztyánról azt gondolhatjuk el, miszerint közvetítő, illetve bizományos kereskedőként saját szerb közösségéből ki kellett válnia. A logisztikáról szóló fejezetben említett kampányfeladatokban irányítói feladatokat kellett ellátnia, utasítania, számon kérnie. Ha ez főnállt, akkor id. Krisztyán legalább részben megfelelt a schumpeteri vállalkozó-képnek, tehát annak, hogy a vállalkozói tevékenység (nem pontosan Schumpeter szava-

90 Uo., 1:82.

ival) kormányzás uralom nélkül.⁹¹ Másfelől éppen ez az, ami a vállalkozó számára szociális környezetét is dologiasítja és őt magát attól eltávolítja.⁹²

Azt, hogy ezt gonosz emberként teszi, a regényíróra ható korszellemnek tulajdoníthatjuk. Tágabb eszmei keretből tekintve a regényre, a tartós, tehát egy közösség nemzedékei között átöröklődő kultúra herderi elgondolása élesedett Darwin 1859-ben megjelent szelektív evolúciós elgondolásaival és azoknak az emberi társadalomra való Herbert Spencer-féle átértelmezésével. Ama korban a szabadelvűség megfért a faji sajátosságoknak és azok átöröklődésének gondolatával. Ismerte Jókai Spencert vagy sem, gondolatai nem álltak messze a britétől.⁹³

A két figura viszonya másra is utal, és ennek van köze a határőrvidék – amiként a korban mondták – polgárosításához, azaz az egységes közigazgatási rendszerbe való betagozásához. Bellovárynak az alsó városi szinten hivatalnokként lehetett valami hatalma, ám felső szinten nem foglalkoztak ügyével, amibe ő tönkre is ment, meg is ölte magát. Van azonban a történetben egy motívum, ami két ellentétes kifejelettel tér vissza: a kiadatás kérése. Ali Csorbadzsi azért mérgezi meg magát, mert biztos abban, hogy a Habsburg Birodalom hatóságai tolvajnak minősítik és ki fogják adni a Portának.⁹⁴ Ugyanakkor Bellováryné Teréza azt panaszolta, hogy megtudták, miszerint az álnok csaló Törökországban élt. „[F]olyamodtunk, hogy tartóztassák le, és hozzák vissza; elégítse ő ki azt, ki ellene követeléssel fellép. És azt felelték mindenütt, hogy ez nincs hatalmukban.”⁹⁵ Ez a diplomáciai

91 Joseph A. SCHUMPETER, „A vállalkozó”, in Joseph A. SCHUMPETER, *A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás*, szerk. LENGYEL György, ford. GRESKOVITS Béla, Szociológiai Füzetek 8, 29–57 (Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1982 [1928]), 40–42, 44; Joseph A. SCHUMPETER, *A gazdasági fejlődés...*, 62. A fordítást több mint 40 év után ellenőriztem. Nem pontos, mert nem jelzi, hogy különböző kifejezések (*Führerschaft*, *Führerfunktion*) szerepelnek kormányzásként vagy vezetésként. Az uralom az eredetiben: *Beherrschung*.

92 Joseph A. SCHUMPETER, „Social Classes in an Ethnically Homogeneous Environment”, in Joseph A. SCHUMPETER, *The Economics and Sociology of Capitalism*, szerk. Richard SWEDBERG, 230–283 (Princeton: Princeton University Press, 1991 [1926]).

93 Hangsúlyozom, ezek nem Jókai gondolatai, hanem ezen írás szerzőjének véleménye.

94 JÓKAI, *Az arany...*, 1100.

95 Uo., 1:85.

aszimmetria kevéssé valószínű. Az elbeszélő szándéka inkább az lehetett, hogy rámutasson a központosuló állami hatalom polgáraitól elidegenedő természetére, s ekként alátámasztást adjon Teréza életfilozófiájának.

Kacsuka – Timár

A regény egyik méltatlanul árnyékban maradt alakja a hajón utazó vám-tisztviselő (Kacsuka sógora), aki először leírja Timár Mihályról, miszerint „Ez egy *arany ember*”.⁹⁶ Állami tisztviselő, akár sógora, aki a komáromi „seregellátási osztálynál működő” főnök. A sógorok közötti levél bizalmas, az inspiens nem ír rá címet. Nem ez az egyetlen alkalom, amikor konspirál. Már említettük, hogy testbeszéddel értekezik a „tisztítóval”, illetve közvetve, „látatlanban” veszi át a vizsgálati illetéket.⁹⁷ Keze alól bújik ki a vezérmotívum, de szerepe evvel véget ér, a történetben többé nem említetik meg. Itt kicsiben mutatkozik meg ami másutt nagyban, nevezetesen a hivatalok és hivatalnokok kívülállók számára átláthatatlan világa.⁹⁸

Kacsuka

Mondhatni, a helyét a sógora veszi át, Kacsuka úr.⁹⁹ Az ő neve is többlet-jelentést hordoz.¹⁰⁰ Kacsuka tájanként a mai köznyelvi „csámpás, kacská”

96 Uo., 1:46.

97 Uo., 1:42–43.

98 Ennek közgazdasági elemzője J. M. Buchanan. Az elmélet lényege, hogy az ügynök (meghatalmazott) „[...] teljes felelősséggel valósít meg cselekvéseket beindító választásokat [...]”, de megbízója „[...] tudatában van annak, hogy az ügynök a határesetben semmilyen mértékben nem viseli cselekvésének a következményeit.” James M. BUCHANAN, „Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben”, in *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*, szerk. LÁSZLÓ Géza és PÁPAI Zoltán, ford. SZEGŐ András, 272–283 (Budapest: KJK, 1992 [1985]), 274.

99 Érdekes volna tudni, volt-e előképe Jókai számára. Intellektuális képességeit tekintve szóba jöhetne Jókai 1861. évi képviselőtársa, a szintén határozati párti Ivánka Imre.

100 J. Soltész írói hibának tartja a névválasztást. (J. SOLTÉSZ, *A tulajdonnév...*, 166–167.) A regény egészére tekintve, nehéz e véleménnyel egyetérteni.

(eredetileg: „görbe fagogyantú a kasza nyelének közepén”) jelentésnek megfelelően használatos.¹⁰¹ A katonatiszt életrajza érthetővé teszi Jókai névválasztását. Külleméről ezt tudjuk meg: „A férfi pedig egy fiatal katonatiszt, a harmincas évek elején, vidám, nyílt arccal, tüzes fekete szemekkel; akkori katonai szabályzat szerint egész arca simára borotválva, egy kis félhold alakú pofaszakáll kivételével. A hadfi violaszín frakkot visel, rózsaszín bársonygallérral és karhajtókával. Ez a geniecorps egyenruhája.”¹⁰² Illetve később: „Délceg férfi [...]. Szép, daliás arc.”¹⁰³ A leírás szerint még a 18. század végén született férfi „főhadnagy a fortifikációnál és élelmezési közeg is egyúttal. Kissé szokatlan hybridum, de úgy van”.¹⁰⁴

Rendi helyzete nehezen meghatározható. Talán hivatalnoksaládból származhatott, ha anyja „szűk nyugdíjából él”, bár a szükségét árnyalja, hogy „nagyraevágó nő, összeférhetetlen természet”. A „született baroness” kitétel is furcsa. Ha tényleg az, hová kívánna nagyobbra vágni. Talán a Habsburg birodalomban nem szokatlan nemesített katonacsaládról

101 „Kacska” in B. LÓRINCZY Éva, szerk., *Új magyar tájszótár*, 5 köt., 3:15 (Budapest: Akadémiai, 1992); ill. a szó származékai: uo; 3:15–17.

102 A leírás a megkérdozett szakértők szerint meglehetősen helyes, de lehet benne szándékos kértértelműség is. Még akkor is fennáll ez, ha figyelembe vesszük, hogy a színek megnevezése és a színhatárok észlelése kultúra-függő. A mérnökből (Ingenieur-corps) kerültek ki azok, akik a „fortifikációnál” szolgáltak. Az ún. frakk előírás szerint „lichtblau” volt (mai szemmel sötétes kék árnyalat). Hajdan nem volt ma ismert kötelező színek, de ibolyaszín tiltott volt. A tisztek – már csak a helyi szövetség miatt is – némi szabadsággal alkalmazhatták az öltözökös szabályokat. Az egyenruha döntő eleme az „Egalisierungsfarbe” volt: a gallér és a karhajtóka (kabátujj kb 10 cm széles visszahajtása). Ez azonban a mérnököknél nem rózsaszín volt, hanem „kirschrot” (cseresznyepiros). Anyaguként a civil világban is respektált magasabb képzettség („Genie-Akademie”) jeleként bársonyt használtak. Fábri tárgyalja ugyan úgy a katonatisztet, mint a mérnököket, illetve az iskolai végzettséget, de Kacsuka egyik csoportban sem szerepel példaként, lásd FÁBRI, *Jókai-Magyarország...* A jegyzet elkészítéséhez nyújtott felvilágosításaiért Bacsoni Tamást, Lázár Balázst és Ságvári Györgyöt illeti köszönet.

103 JÓKAI, *Az arany...*, 2:155.

104 Uo., 1:125. A Geniecorps alapján a megnevezés anakronizmus, mert a testület csak 1851-től viselte ezt a nevet. „Geniecorps”, *AEIOU, Austria-Forum, das Wissensnetz*, 2016. márc. 25., hozzáférés: 2024.11.21, <https://austria-forum.org/af/AEIOU/Geniecorps>.

lehet szó.¹⁰⁵ Ha tekintetbe vesszük, hogy a hadsereg tisztikara társadalmi mobilitás egyik hagyományos csatornája, lehet, hogy családjá kívánta tánttatni. Ez nem volt ritka jelenség a hazai kisenemesség körében.¹⁰⁶

A katonai pályára – mondja magáról – a hőstettek, a lovagiasság iránti vágy vezette. Fontos elem a történetben, hogy képzése kitűnő eredménnyel zárult. Evvel azonban, katonatisztként társadalmi tagozódás tekintetében sajátos helyzetbe került. A tagozódás hagyományos alap-terengelye a „szabad – függő” ellentét. Míg Brazovicznak háza (háztartása, házítársadalma) volt, amibe beletartozott az inasa és Timár is, addig Kacsukának tisztként ez az autonómia nem adatott meg. „Privatdiener” (tisztiszolga) állt rendelkezésére. Szolgálati alapon járt neki, vagyis nem neki személyesen, hanem tiszt állásának. Nem volt megelégedve helyzetével. Elégedetlenségét leplezve kifelé konformistának mutatta magát. Mint mondta, „egy nagy kétfejű sas van kifestve a kapumra.”¹⁰⁷ (Talán frakkjának színe is lehetett a tagadás jele.)

Timár üzleti mentora mindenfelé felülemelkedő és cinikus alak. A mindennapi életben, az anyagi világban semmin nem lepődik meg. Ez a bizonyosság tanulási folyamat eredménye. Mint elmondja, a komáromi erőd tervezésével volt megbízva, s ekkor kezdődtek csalódásai.¹⁰⁸ Utasí-

105 JÓKAI, *Az arany...*, 1:225. A császár és király által nemesítettek legnagyobb csoportja a hadsereg tisztikarában szolgált, általában onnan érdemesült ki. Vö. HALMOS Károly, „Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján)”, in *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*, szerk. H. NÉMETH István, TÓTH Árpád és SZÍVÓS Erika, Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum, 445–481 (h.n.: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 1995).

106 Kósa László, „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon* (Budapest: Osiris, 2001), 240–268.

107 JÓKAI, *Az arany...*, 1:37.

108 Uo., 1:141–142. Ezen a ponton a regény elszakad a történeti időtől. A „győri futás” (1809) utáni évben döntöttek az erődrendszer megerősítéséről. Az első építkezések (a Duna-jobbparti oldalon) 1810-ben kezdődtek el. Ekkor azonban Kacsuka kb. tizenöt éves lehetett. 1815-ben is, amikor a parancsnoki épület alapkövét lerakták, még alig húsz éves volt. Aligha tervezhetett önállóan. 1827-től kezdődtek ismét nagyobb átalakítások. Ez azonban azt jelentené, hogy Kacsuka – szemben regénybeli állításával („! Az ember lassan kiábrándul, s hozzászokik a helyzetéhez”) – a történeti időben három év alatt csömörlött meg.

tották, hogy a terveket úgy alakítsa, hogy kisajátításokra legyen szükség. Ezekben a kisajátításokban Brazovics Athanáz ingatlanai is érintve voltak: „Főnöködnék is voltak ott rozzant házai” – szól ismét Timárnak.¹⁰⁹ E ponton nem mehetünk el egy érdekes epizód, a monostori szőlőskertek felvásárlása mellett. Bár a regény szerint ez Timár ügylete, de az elbeszélő lebegteti, hogy Kacsuka keze is benne van a dologban.

A felülről néző felülnézetben

Kacsuka értelmileg fölényesen átlátja a dolgokat. Bizonyos értelemben ördögi figura.¹¹⁰ Úgy tudja, hogy „csupa spekulációból áll a világ, s minden országos dolgot valami magánérdek mozgat”. Ugyanakkor nem hajlandó békaperspektíva szerint élni („Nevess te is! – Vagy jobb szereted szidni a világot a szatócsbolt ajtajából s taplót árulni két krajcár nyereségért naponkint?” – mondja Timárnak). Házának elhelyezkedése (Komárom Anglia nevű sétakertje az elbeszélő szerint akkoriban rossz hírű hely volt) alapján Kacsuka, a hadmérnök–élelmezési biztos illúzióit ugyan elveszítette, anyagilag pedig szegényes, de tisztességes módon élt. Erre utal, hogy előléptetése után sem költözött másik lakásba.¹¹¹ Saját helyzetértékelése – kiderül annak szöveggörnyezetéből – ennek ellenére nem valóságleírás, hanem inkább önvédelem a házasság ellen: „Ő szegény leány, ami jövedelme van, az éppen arra elég, hogy mint magános ember, katonai rangjához illően megjeljenessen a világ előtt; de egy nőt abból

109 JÓKAI, *Az arany...*, 1:141.

110 Ennek az írásnak nem lehet célja, hogy ismertesse az ördög, Sátán, Lucifer, Mefisztó alakok kapcsolatát és különbségeit. Madách Imre *Az ember tragédiája* tekintetében eligazít: SZILÁGYI Márton, „Az ember tragédiája nem a semmiből született”, *Új Ember* 79, 35. sz. (2023): Melléklet: Mértékadó, 2–4. A Madách-mű előzményeire még: KÁDÁR Judit, „Az ember tragédiája, Byron Káinjá és a Madách-filológia”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 5–6. sz. (1993): 600–620.

111 JÓKAI, *Az arany...*, 1:222–223, 2:236. Kacsukának „[s]zerény bútorzatú szobája volt, semmi fényűzés benne. A falakon térképek, asztalain könyvek és mérnöki eszközök; rideg katonás egyszerűség lepi meg a belépőt [...]”

eltartani nem lehet, s különösen egy nőt, aki minden kényelemhez és fényűzéshez van szokva; azért tisztán és világosan megmondta az apának, hogy ő csak azon esetben nőszülhet, ha feleségének hozományja azt képessé teszi a háztartás fedezésére.”¹¹²

Érdekembernek mondhatnók, de inkább a szellemi tőke értékesítőinek korabeli példája. Ez érvényes még érzelmeire is.¹¹³ Szerelmi kapcsolata aszimmetrikus, Athalie szereti őt (ez azonban nem akadályozza abban, hogy ún. női praktikákkal éljen), de Kacsuka stratégiája kettős: szívesen venné a házassággal járó hozományt, anélkül azonban, hogy Brazovics „fogságába esnék”.¹¹⁴ Ezért inkább menekülni kezd a kapcsolatból.¹¹⁵

A regény korai bírálója, Dux Adolf szerint „A főhős személye sohasem válik kérdésessé; mindvégig egyértelműen ő áll az elbeszélés középpontjában.”¹¹⁶ Szerintem ez nem egyértelmű. A cselekmény szintjén valóban Timár a főhős, de a háttérben, szellemi főalakként Kacsuka áll. Afféle „játékszervező”, aki a megszerzett „human capital”-jét, emberi tőkét az anyagi tőke megszerzésének kerülőútja nélkül váltja át hatalomra.¹¹⁷ Timár „futtatásával” (vagyis azzal, hogy karrierhez segíti) elégtételt vesz környező világán, szerető hitvest szerez magának s mellé felesége vagyonának kezelési jogát is. (Emlékeztetőül: Timéa vagyona atyjának kilenc tized rész-

112 Uo., 1:187.

113 „[n]em bocsáthatná meg magának, ha egy szép leány közelébe jut, annak valami bókot ne mondana. [...] De nem engedi el magának, hogy még a lépcsőn levilágító szobaleánynak is ne mondjon valami lekötelezőt. Ambícióját találja benne, hogy az ő kék egyenruhájának láttára minden leányszív sebesebben dobogjon”. Uo., 1:183.

114 Ragaszkodik Brazovics ígéretéhez: „Ő leányával a menyegző napján százezer forintot ád készpénzben nászhozományul, s azzal tehetnek, amit akarnak.”. Uo., 1:186.

115 Uo., 1:181, 1:177, 1:194.

116 DUX, „Der Gold-Mensch...”, 2.

117 A játékszervező kifejezést, néprajzi irodalomra támaszkodva, Kende Tamás használja (KENDÉ Tamás, *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában* (Budapest: Osiris, 1995), 127, 128.), az utóbbit – még nem szakkifejezésként – Adam Smith használta először: a „társadalom lakosainak, illetőleg tagjainak megszerzett hasznos képességei[...]”. (Adam SMITH, *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság, 1940², [1776]), 278.) A hatalom weberi értelemben értendő, azaz hatalma van valakinek más valaki fölött, ha ama illetőre hatva éri el célját.

ben elveszett, de a maradék az önjelölt vagyongazdálkodó Timár által többször megforgatott és gyarapított, melyet ezt végül Timár az árverésen megvett Brazovics-vagyon formájában juttatta a lánynak vissza.)¹¹⁸

Timár Mihály

A Kacsukáról megtudottak alapján Timár kiválasztott.¹¹⁹ Talán az inspiiciens nem is véletlenül figyelt fel a hajóbiztosra, hanem már ez is „egy ki nem mondott terv”, egy „szellem”, egy korosztályi érzés része lehetett. Timárt még egyszer „arany ember”-nek minősíti a Csorbadzsit üldöző sajkás kapitány. Ő a hajóbiztos naivitásba burkolt ravaszságára utalt.¹²⁰

Timár talán valamivel fiatalabb mint Kacsuka (de nem sokkal – iskolatársak voltak): „A hajóbiztos egy harminc év körüli férfi, szőke hajjal, melázó kék szemekkel, hosszú bajusszal és másutt simára borotvált arcgal, középserű termet, első tekintetre gyöngé alkatúnak látszó; a hangja is hozzá való, csaknem nőies, mikor halkán beszél.” „[V]ékony testalkatának szívós izmai vannak.”¹²¹ A leírás adrogün – talán nem túlzás, hogy a Jézus-ábrázolásokhoz hasonló – jelleget ad személyének. Ezt támogatja utónevének jelentése is. A regény hősei közül Timár Mihály az, aki saját

118 JÓKAI, *Az arany...*, 1:177, 2:279, 1:229–233. Vö. „Timéa megkapta birtokomat, s megkapta szabadságát”. Uo., 2:243.

119 A jellemzés során nem foglalkozom az irodalomtudomány eddigi eredményivel (pl.: GERGELY Gergely, „Jókai regényei a hetvenes években”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 3. sz. (1975): 307–317, 309–311, 314–315). Ez nem jelenti minősítésüket, csak azt, hogy az általunk követett szoros olvasatnak nem leltük nyomát az szakirodalomban.

120 „Mehetnek önök újtokra. Arany ember ön! [...] A hajóbiztos még mindig azzal a semmit nem értő birkapofával tekintett utána. A Szent Borbála hajóterhe most már meg volt mentve.” JÓKAI, *Az arany...*, 1:115.

121 Uo., 1:14, 1:22. A timár homonímia. A török alak adománybirtokot jelent. Sok nyelvben a magyarhoz hasonlóan bőrkikészítéssel kapcsolatos jelentése van (*Új magyar etimológiai szótár*, hozzáférés: 2024.11.22, <https://uesz.nytud.hu/index.html>). A Mihály héber jelentése: Istenhez hasonló. Nem érdektelen, hogy Jókai Timárnak eredetileg a Miklós nevet szánta (JÓKAI, *Az arany...*, 1:325). A nevekre: LADÓ, *Magyar utónévkönyv*, 191–192. A neveket illető további érdekességekre lásd SCHMOLDT, *Kleines Lexikon...*

maga foglalkozik nevének a cselekmény szempontjából érdekes jelentésével: „Engem pedig Mihálynak híznak, a másik nevem hozzá »Timár«. Jó név, ha akarom, magyar, ha akarom, török, ha akarom, görög. Csak híjakatok Mihálynak.”¹²² Az elbeszélés alapján szentnek gondolnók, de az nem lehet, hiszen protestáns („helvéciai hitvallású keresztyén”).¹²³

Tehetsége ellenére, kezdeti társadalmi állása „csak egy biztos a hajón, csak egy »schreiber«, akinek évi fizetése jár, elég szűken, s akire nézve mindegy, akár búzával van tele a hajó, akár csempészett dohánnyal, akár igazgyönggyel: az ő díja csak egy marad.”¹²⁴ Alkalmazóját, Brazovics Athanázt, szó szerint patriarchális gazdájának lehet minősíteni.¹²⁵ Ugyanakkor szellemileg főnöke fölött áll. Ez kiderül, amikor felvilágosítja hajója értékéről, vagy amikor rávezeti Brazovicsot, hogy van veszíténivalója, ha Timéa elhelyezéséről, további sorsáról a városi gyámhivatal dönt. Tisztában van saját értékével, amikor gorombáskodni mer főnökével.¹²⁶ Számára az idő pénz. Amikor főnöke ferblizni hívja, arra utal, hogy az passzív időtöltés. Ugyanez az epizód jelzi azt is, hogy kerüli azt a társaságot, amelyikkel Brazovics összejár.¹²⁷

122 JÓKAI, *Az arany...*, 1:108–109.

123 Uo., 1:238, 1:242. „Te, mint jó kálvinista, én, mint jó müzülmán, mind a ketten hiszünk a predestinációban” – mondhatja az elbeszélő Krisztyán Tóddorral. (Uo., 2:205.) Megjegyzendő, a predestináció (érdekes, hogy a kifejezésnek Jókai nem a protestáns alakját használja) tana a protestantizmusban külföldön ekkor már „kiment a divatból” – vö. Juliane BRANDT, „Mentalitás és vallás összekapcsolódásának aspektusai és lehetséges modelljei”, *Egyháztörténeti Szemle* 24, 1. sz. (2023): 51–71, 59–60.

124 JÓKAI, *Az arany...*, 1:34. Megjegyzendő, az éves fizetés a cselekmény idején kiváltságnak volt tekinthető. Timár Fábri Annánál a magánszolgálatban állók csoportjába kerülhetett volna, de éppenséggel foglalkozásának különleges jellegét mutatja, hogy nem szerepel a fejezetben. FÁBRI, *Jókai-Magyarország...*, 232–238.

125 Timár „a házhoz tartozó személy volt, akit minden időben és alakban el szoktak fogadni, s nem tekintik másnak, mint fizetett emberüknek. Ennél nem járják az etikett-szabályok.” JÓKAI, *Az arany...*, 1:124.

126 Uo., 1:131.

127 „Hát te Miska, nem jössz egyszer közénk? [...] Ha parancsoljátok, hogy egypár száz forintot elveszítsek, azt inkább előre kifizetem: de hogy én egész éjjel ott lessem a „sántát”, s izzadjak mellette, az nem nekem való multság.” Uo., 1:176.

Ahogy mondják, nem csak az esze, hanem a szíve is a helyén volt, amikor tőkére futott hajóról előbb kimentette Timéát, majd annak kincses ládikáját.¹²⁸ Maga az eset, a hajó meglékelődése tragikai vétségnek mondható, abban az értelemben, hogy a megbízó (a távoli Brazovics) érdekének szolgálata diktálta a kormányosnak, Fabula Jánosnak, hogy „fel kell használni a naplement utáni derült időt, s előrehaladni, míg beesteledik. Hiszen Komáromhoz közel jártak már, Almáson túl. Ezen a tájon olyan ismerős volt már előtte a Duna, hogy bekötött szemmel is elkormányozhatta volna a hajót.” Timár vétsége az, hogy – ugyancsak a megbízó érdekét szem előtt tartva – a hajón mindenért felelős biztosként ezt megengedte. Ugyanakkor az elbeszélő szerint az eset *vis maior* (más jogrendekben: „God’s Act”), a jog szerint elvárható gondosság mellett nem előrelátható és ezért fel nem róható körülmény: „A szikláktól, a zátonyoktól megőrizheti hajóját a kormányos; de a víz alatt ólálkodó tőkétől se tudomány, se tapasztalat, se ügyesség meg nem oltalmaz[...].”¹²⁹

Ezen a ponton elválik az észszerűség két formája, az célszerűséget szem előtt tartó üzleti és a következetességet fenntartani kívánó jogi gondolkodás. Ha nem történik baleset, a megbízó joggal veti megbízottja szemére a késlekedést; ha megbízottak minden eshetőséget számba vesznek, akkor sehová nem jutnak. Egyetlen apróság van, amit az epizódban az elbeszélő nyitva hagy. Ha, mint mondja, „a legtöbb dunai hajó az ilyen lappangó fatuskók miatt vész el”,¹³⁰ akkor evvel valakiknek kalkulálnia kell. Még mielőtt bíróság elé kerülne az ügy, lezajlik egy vizsgálat a biztosító részéről. Ha ennek során az derül, ki, hogy nincs kizáró tényező, akkor a biztosító fizet (bár lehet, hogy az ügyben kártérítési pereket indít).¹³¹ Ha nem, indulhat a jogszolgáltatás gépezete, amely azon-

128 Uo., 1:118–122.

129 Uo., 1:118–119.

130 Uo., 1:119.

131 A biztosításügy a hazai gazdaságtörténet viszonylag feltáratlan szférája, annak ellenére, hogy az utóbbi időben komoly kutatások indultak (pl. TAMÁS, *Az Első Magyar...*). A regény üzleti elemzése tekintetében fontos (bár nyúl farknyi) szerepe van a biztosítás intézményének, ezért a kérdésre külön visszatérünk.

ban saját ütemben, saját szempontok szerint halad, erőforrásokat vonva el, illetve hasznok realizálását megakadályozva. Még az egyenrangú (üzleti erejű) felek közötti vita is komoly károkat okozhat mindkét félnek, az alkalmazott és alkalmazója között biztos bukás az alkalmazott számára – nemcsak az anyagi kár okán, hanem az ilyen viták „kabátlopási ügy” jellege miatt is.¹³²

Ha minden ügynök olyan jól teljesítené megbízója kívánságait, amiként Timár tette, amíg meg nem tapasztalta, hogy titkolt plátói szerelmét, Timéát a Brazovics-házban megalázzák, akkor James M. Buchananak soha nem lett volna érkezése megfogalmazni a *principal-agent* viszonyról szóló elméletét.¹³³ Ugyanakkor Timár még alkalmazottként kitanulhatta, mit is jelent az üzleti önállóság. Ösztönösen ráérezett a lényegre: az pozitív externáliák (mai menedzseri műszóval: szinergiák) kihasználására, a negatív externáliák áthárítására és a tranzakciós költségek csökkentésére.¹³⁴ Az elsőre példa lehet, ahogy Bécsben a kihall-

132 „A rád bízott hajó elsüllyedt; nem a te hibád, de a te szerencsétlenséged, mert most mindenki félni fog más hajót rád bízni. A főnököd lefoglalja a biztosítékedat, s ki tudja, hogy pörölsz ki a kezéből?” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:139). Megemlítendő, látszat és a láttatás hatalma még egyszer elérte Timárt. A róla kialakult közvélekedés szerint „[I]ngeszű kereskedő, óriási talentum, szegények jöltevéje [...] példás családi életet él[]. Mustrája [...] a férjeknek”. Ezzel szemben adta elő Timárral szemtől szembe Krisztyán Tódor (a továbbiakban: ifj. Krisztyán) a saját verzióját. Még ha ifj. Krisztyán gonosz volt is, e szempont megszerzéséért megszenvedett. Megtapasztalhatta azt, amit a regény megírása után már nem túl sokkal Émile Durkheim a társadalmi tények dologiságának nevezett. Történt ugyanis – ifj. Krisztyán szavaival: „a tisztí kávéházban, hol valaki előhozta a nevedet, bátor voltam némi szerény kétkedésemet fejezni ki az iránt, hogy egy emberben ennyi tökéletesség lehessen felhalmozva. Erre egy goromba fickó pofon ütött. [...] [M]ég azon felül arra is kényszerített, hogy verekedjem meg vele, a te megsértett jó hírnedért.” Uo., 2:203, 2:206–207. A párbajra kihívó Kacsuka Imre volt.

133 BUCHANAN, „Egyéni választás...”, 274.

134 Coase a tranzakciós költség kifejezést nem használja, azonban világossá teszi, hogy mikor van szükség az alku helyett utasításokon alapuló együttműködésre: akkor amikor az alkukon alapuló rendszer összességében drágábbnak bizonyul az utasításokon alapulónál, Ronald H. COASE, „A vállalat természet”, in: Ronald H. COASE, *A vállalat, a piac és a jog*, ford. MESZERICHS Tamás, 53–83 (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004 [1937]). Vö. MADARÁSZ Aladár és VALENTIN Pál, „Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változatok »paradigmateremtésre«, *Korall* 16, 61. sz. (2015): 5–42, különösen 31.

gatáson a Silbermann-bérlet megszerzése során azonnal megragadja a vetőmag megszerzéséhez szükséges eszközt, a kitüntetési felterjesztés lehetőségét, a másodikra az ipari méretű balatoni téli halászat vagy a magán- és az üzleti élet gondjainak együttes orvoslása – ifj. Krisztyán Brazíliába delegálása.¹³⁵

Pedig e költségek létezésével gyakorlatilag (tehát megnevezésük nélkül) tisztában van. A „bosszúállás nem természetem. Azonfelül is se időm, se kedvem hozzá”, mondja, céljait érzékelhetően rangsorolva, Timár. „No, hallja ön, ez öntől igen praktikus nézet. Ön azt tartja, hogy nincs ideje megtorlási processzusokban ide-oda szaladgálni. Egészen okos felfogás”¹³⁶ – foglalja össze Timár nézeteit az excellenciás úr, miniszteri rangban a Hofkammer főnöke. A tranzakciós költségek csökkentésének elemi példája a vállalatok, hierarchiák, hálózatok kialakulása. Ezekről azonban keveset tudunk meg a regényből. Amit mégis, arról később, a vállalkozói habitus kapcsán szólok majd.

A kincs, ami van ... vagy nincs? Va(gyo)n-e, ami létezik?¹³⁷

A vagyon létrejöttét illető részleteket a hadsereg-élelmezésről szóló, Tamás Mátéval együtt készített monográfiánkban fogjuk bemutatni. A hadsereg-élelmezés mint visszaélési lehetőség a regényben bizonyos értelemben mellékszál. Az ázott gabona témája nem *Az arany emberben* szerepel először. Az értékét veszített termék értékesítése – ugyan nem a katonák számára – már megírt (sőt Jókai szerint köztudott) történet volt: „A kiosztott vetőmag” kolosszális panamájának minden itt elmondott fázisát jól tudta az egész közönség; de a lapokban nem volt szabad ar-

¹³⁵ Megjegyzendő, míg az elbeszélőnek a balatoni halászat mértéke ellen szava sincs, ifj. Krisztyán terveit a Senki szigete fainak értékesítésére az illető jellemhibájaként adja elő. Az egyetlen különbség, hogy az egyik egy közösséget (a halászcéhet), a másik a természetet károsítaná.

¹³⁶ JÓKAI, *Az arany...*, 1:160.

¹³⁷ A címet értelmezendő: léteznek dolgok, amelyek nem szubjektívek (nem csak a megfigyelő elméjéből jönnek elő), hanem emberi közösségek osztott tudásai, viszont tárgyilag maguk nem, csak anyagi lenyomataik megfoghatók (pl. a pénzről normál esetben tudjuk, hogy vásárlóerőt, értéket jelent, de a bankjegyek ennek az erőnek, értéknek csak lenyomatai).

ról beszélni.”¹³⁸ A Timár Mihályt „arany emberré” tévő kincs kérdése inkább ide tartozik. Emlékeztetőül: A Timár biztossága alatt hajózó bárka tönkre fut. Annak biztosítása miatt Timár anyagi káránál súlyosabb a jó hírét illető. Hajdani iskolatársa kínál neki tanácsot. Lévéen, hogy veszténivalója nincsen, Timár megfogadja azt – hogy ugyanis az ázott gabonát sürgősen őrlesse meg és adja el a hadsereg számára. A hajóból kihordatja a gabonát és közben rálel a hajó utasa által elrejtett, mérhetetlen nagyságú kincsekre.

Kérdés, hogy vajon a kincs tette-e gazdaggá Timárt, vagy csak előmozdítója, katalizátora¹³⁹ volt-e sikerének. Sőt, lehet-e, hogy nem is a kincs vett részt a folyamatban, hanem csak a gazdagság híre? (Ez utóbbi kérdés visszatér *A cigánybáró* című regényben is.)¹⁴⁰

A kincs kérdéséről beszélek, hiszen végig kell gondolni, vajon van-e köze megtalálásának Timár sikereihez. A válasz nem egyértelmű. A törtenetszöveg alapján a hadseregellátási vállalkozás működnék a megtalált kincs nélkül is. Működnék, de kis erkölcsi folttal. A katonák ellátása romlanék. Az állomány volna ama harmadik fél, amelyiknek a rovására az üzletfelek szerződnek.

Jókai csak később árulja el, hogy Timár nem Kacsuka tanácsai szerint cselekedett, az állományt nem ázott, hanem jó gabonából őrölt liszttel látta el.¹⁴¹ A történetnek ez a fordulata azért kellett, hogy Timár erkölcsi tisztasága megmaradjon.

Timár erkölcsi tisztaságát azonban az elbeszélés meg tudta volna őrizni a kincs nélkül is, ha lett volna megfelelő hitelrendszer. A kincs ebben az értelmezésben a kézizálog, a kereskedelmi fedezet szerepét tölthette volna be. Ám a kincsről csak Timár tudott, míg a kézizálogról a hitelezőknek is tudnia kell, sőt el kell fogadnia azt. A kívülről, az Oszmán

138 JÓKAI Mór, *Szezelem bolondjai*, szerk. NAGY Miklós, Jókai Mór Összes Művei. Regények. 17 (Budapest: Akadémiai, 1963), 449; vö. uo., 338–357.

139 A szó vegytani jelentése: egy kémiai folyamatban részt vevő, de a folyamat végével eredeti állapotában leledző anyag.

140 JÓKAI Mór, *A cigánybáró* (Budapest: Akadémiai, 1985).

141 JÓKAI, *Az arany...*, 153–160.

Birodalomból érkező kincs a kereskedelmi hitelrendszer regényes pótléka. A kérdés azonban, lehetséges lett volna-e független magyar hitelrendszer.

Ez a kérdés már a magyar középkor vonatkozásában is megfogalmazódott. Paulinyi Oszkár egyik tanulmányának alcíme: „gazdag föld, szegény ország”.¹⁴² A szemléletes ellentét lényege, hogy nem „mi kereskedtünk Nyugat-Európával, hanem Nyugat kereskedett velünk.” Az

európai gazdaság lépcsőzetes fejlődésének folyamányaként sokkal több irányban nyíltot lehetősége [ti. a nyugati kalmárnak – H. K.] a kalmártevékenységre, mint a keleti peremkörzetekben lehorgonyzódott vetélytársai előtt. Akár a kontinentális nyugat, akár a mediterraneum felől szövődő kereskedelmi kapcsolatainkat vesszük, a magyarországi kalmár a forgalmi ívnek a végpontján állt. Akár egyik, akár másik ágán tevékenykedett, sőt ha mindjárt mindkettőn is, számára erősen korlátozottak maradtak az üzletkötés lehetőségei. Azok nagyságrendi kereteit saját országos gazdaságának egyetlen társadalmi közöösségnek a felvevőképessége, feudális gazdagsága szabta meg. Másként a nyugati kalmár. Ez nem a végpontján állott egy bizonyos forgalmi viszonylatnak, ellenkezőleg: a nagytávú forgalomnak egy-egy széles hatósugarú gócéban.¹⁴³

Bár Paulinyi mindezt a fél évezreddel a regény ideje előtti történeti idő folyamatairól írta, a helyzet a történeti földrajz idejének léptékében, tehát az évszázadok alatt nem sokat változott. Nem meglepő, hogy ezen csak a regénybéli csoda segíthetett.

142 Röviden a „gazdag föld, szegény ország” helyzet okairól: a mezőgazdasági termelés – szemben a kereskedelemmel és a (kézmű)iparral – a vegetációs ciklushoz van kötve, ezért a hitelszükséglet pulzál, ami a kölcsönök költségét drágítja. A kereskedelem és az ipar ezt a pulzálást kisimítja. A nemesfémtermelés ugyan ipari tevékenység, de multiplikátor hatása kevés és az érték az utolsó lépcsőben, a kivert pénz forgalomba hozatalában realizálódik.

143 PAULINYI Oszkár, „Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában, 1000–1526: gazdag föld – szegény ország”, *Századok* 106, 3. sz. (1972): 561–608, 598, 599–600.

A kincs a továbbiakban is inkább katalizátor szerepet játszik. Nem fogy el. Timár az egészét Timéa kezére adja, sőt talán többet is.¹⁴⁴ Érdekes azonban megvizsgálni azt az esetet, ha a kincs léte legalább a feltételezések szintjén nyilvánosságra került volna. A kincs képzete lényegében maga a kincs (ez a mai pénzelmélet egyik alapja). Ha valakiről föltételezik, hogy nagy vagyona van, akkor annak szívesen nyújtanak hitelt. (Erre utal az a paradoxon, miszerint a bank számára az volna a legkívánatosabb hitelgénylő, akinek nincsen szüksége rá.) Eltekintve az esetleges tulajdonjogi vitáktól, a várakozások ugyanúgy Timár kezére játszottak volna, mintha mutogatta volna kincsét.

Timár vagyoni és társadalmi helyzetének változása

A regénybéli vagyonszerzés a szorgalom és a protestáns kötelességetika apoteózisa. Timár, Kacsuka biztatásával megerősítve, visszamegy a hájóra és a búza megmentésének jutalma, hogy rálel Csorbadzsi igazi kincsére. Ez az első százezer megszerzésének *igazi* története. Ha Timár szájából hallanók, nem hinnők el, de forrásunk az elbeszélő, aki ugyan lelki konfliktust is társít a kincshez, de ezt okkal tarthatjuk, amiként már Dux Adolf is tette, hiteltelennek.¹⁴⁵

Marad a birtokszerzés és a szociális emelkedés áttekintése. Timár azonnal tudatosítja magában a fölfedezett kincs jelentőségét: „Gazdag vagy! Úr vagy!”¹⁴⁶ A regény további része ennek a társításnak a kibontása.

144 Timéa atyjának vagyona kilentcized részben elveszett, de Timár előbb önjelölt vagyonkezelőként egy részét (az árverésen megvett Brazovics-vagyon formájában) visszajuttatja a lánynak (JÓKAI, *Az arany...*, 1:233.), majd később, eltűnésével minden jószágáa Timéa tulajdona lesz.

145 DUX, „Der Gold-Mensch...”, 2.

146 JÓKAI, *Az arany...*, 1:149.

Kitérő: Vagyon és rang és Trefort Ágoston

[U]dvarunk nem levén benn az országban, az udvari caeremoniale s az azzal összhangzó hierarchia soha sem fejlődhetett úgy ki mint Németországban; nálunk tehát társasági tekintetben se a családok régi származása, se a rang soha sem volt kizárólag eldöntő, a vagyon és divat valamint most, úgy mindig igen sokat, talán többet nyomott a társasági mérlegben a születésnél. Magyarországon létezhetnek aristocraticusok, egyéniségek, kik másai azoknak, a kik Németországon a Junkerthumot képezik, de ily aristocratia, mint társadalmi csoportulat, nem létezik, annak helyét az urak foglalják el, kiknek elsei a dús mágnások, a kiknek birtokai nagyobbak, mint a német duodez államok, utolsóiban azonban a gazdatisztek, kereskedők és falusi jegyzők, kik a hercegekkel és grófokkal nemcsak hasonló szabású ruhát viselnek, hanem hasonló külmodorral és műveltséggel bírnak, s a kiknek gyermekei a hierarchia legmagasabb fokait érhetik el. Ez osztály a társadalmi állás tekintetében az angol gentleman osztálynak felel meg, s azon kell törekednünk, hogy mindinkább azzá váljék.¹⁴⁷

*

Timár első lépésként „házat is vett a komáromi kereskedők cityjében, a Rác utcán”.¹⁴⁸ Ezután jött a birtokszerzés, egy harmincezer holdas (szinte pontosan tizenháromezer hektár) koronabirtok bérletének megszerzése. A birtok az illír határőrvidéken, ezen belül Levetincen¹⁴⁹ helyezke-

147 TREFORT, „A társadalom tudománya...”, 301–302. A helyesírás a hosszú hangzók és a cz tekintetében korszerűsítve.

148 JÓKAI, *Az arany...*, 1:152.

149 Ha ez azonos az bánási–illír / szerb–bánási határőrezred nevű régióval, akkor csak a regény történetének zárulta után, 1838-ban jött létre (GYÉMÁNT Richárd: „A katonai határőrvidék vázlatos történelme és »statisztikája«” *ARACS* 17, 3. sz. (2017), 73–83; 76). Központja, Fehértemplom (Fejértemplom, Weißkirchen) kb. 50 km-re keletre van Pancsovától. „Fejér templom Weiskirchen közel a Néra vizéhez Versetztlől nk dél f <napkelet dél felé> rendszeren épült szép és népes város, 3700 lakossal; sok gabonát és bort termeszt, marhát, juhot tart és kereskedik. Kaszárnya, Sóház, szép kertek”. (MAGDA, *Magyar országnak...*, 551, a rövidítések feloldása uo., 595. alapján.)

dett el és korábban Silbermann bécsi bankár bérelte.¹⁵⁰ Minderről Timár – saját elbeszélése szerint – gabonabevásárló biztosként értesült.¹⁵¹ Talán később a birtok tulajdonát is megszerezte. Hogy a birtokhoz tartozó kastélyt ő építtette-e, nem derül ki, de abból, hogy volt tisztartója, arra következtethetünk, miszerint a birtoknak volt saját kezelésű része.¹⁵²

A regénybéli történet egyértelmű jelét adja, hogy nem a tényeket kiégszítő képzelet, hanem az azoktól elszakadó fantázia irányítja, hiszen már a település, Levetinc neve is kitalált. Ám a regényen kívüli történelemtől és földrajztól való elszakadás sem egyszerű. Jókai a regényben az Al-Duna menti helységeknek rendre „délszláv” neveket adott.¹⁵³ Ennek fényében talán a „Levetinc” név „szlávós” alakja sem véletlen.

A fiktív levetinci birtokról helye alapján is csak sejthetjük, hogy annak nagyobb lehetett a szántó hányada. Sokszor leíratott, hogy Timár alakja mögé Sinát kellene képzelniünk és magának Jókainak is van ilyen feljegyzése; mégis, ha a történelmi Sina család valahol szóba jöhet, akkor ez Timár Mihály birtokszerzése.¹⁵⁴ Csak éppen nem Sina-Timár szerzi a birtokot Silbermanntól és a kamarától, hanem Timár Sina-Silbermanntól.

A Silbermann csődjét („kridá”-ját) illetve Timár nemesítését illetően már teljesen sikeres a történelem tényeitől való elrugaszkodás. Silbermann, „a főbérlő, hogy a szerződéstől meneküljön, kridát mondott [...]”, tudjuk meg az elbeszélőtől. A csődbe menekülés meseszövegi fordulatnak értékelhető, ugyanis ez azt jelentette, hogy az illető végrehajtási eljárást vállalt magára. Érdekes viszont, hogy a valami mögé menekülés

150 „A föld a’ hol nem homokos, nem posványos, igen bő termékenységű A’ levegő nem egészséges. [...] Termések. Sok és jó búza a gabonának más nemeivel természetik (a’ mennyiséget sem itt, sem az Oláh-ill. [illír] Reg ben [regimentben] meg nem határozhatom úgy, mint a’ Horvát és Tót Országi Határőrök’ vidékeiben” Uo., 546.

151 Ezt kétkedéssel kell fogadnunk, hiszen Timár ekkor már tudta, hogy akaratát titkolni kell. „Rég túljárt ő már tanácsadóinak az eszén. [...] Ravasz lett, [...] s tudta már, hogy sohasem szabad azt mondania, amit tenni akar” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:158). Ez a beszéd általi cselekvés (beszédaktus) szép megfogalmazása, sőt annak egy sajátos esete, amikor az elhallgatás a beszédaktus. E sajátos esetről lásd E. BÁRTFAI *A hallgatás alakzatai...*, 7–16.

152 JÓKAI, *Az arany...*, 1:262.

153 Uo., 1:164; J. SOLTÉSZ, *A tulajdonnév...*, 169.

154 JÓKAI, *Az arany...*, 1:324

motívuma hihető lehetett az olvasóközönség számára – pár évtizeddel később Stanisław Władysław Reymont *Ígéret földje* című, a lódzi/lodzi kapitalizmusról szóló regényében a bukott gyárosok gyára rendszerint felgyulladt, hogy a tűzkárbiztosítás révén valamit megmenthessenek vagy onukból, holott világos, hogy ez rendszeres gyakorlat nem lehetett, hiszen abba a biztosítók mentek volna tönkre.

Kitérő: Silbermann, a bérlete és kridája

Ki lehet Silbermann, a bécsi bankár? Túl egyszerű volna, ha engednénk a név kínálta előítéleteknek és legalább eredetében zsidó bankárt kezdenénk keresni. Áttekintve a kínálatot, kik is lehettek azok a bécsi nagytőkések, akiknek délvidéki birtoka lehetett, kaprioi Wodianer Mór, hodosi és kizdiai Sina György Simon, valamint annak fia, Sina Simon-György jöhetnek szóba.¹⁵⁵ Mivel Wodianer Mór és Sina Simon-György a regénybéli történethez túl fiatalok (1810-ben születtek), Sina György Simon kerülhet előtérbe.¹⁵⁶ Ugyan nem az illír bánágban, hanem a bánágbeli Temes megyei Kizdián szerzett meg zálogként egy hajdani kamarai birtokot, de azt pár év múlva meg is vette és e település neve adja a kettős előnevű bárói család predikátumának egyik felét. A kizdiai birtok ugyanakkor inkább erdő volt, mint szántó, és logisztikai tekintetben sem volt olyan kedvező helyzetű, mint Timaré.

A regénybéli birtokról tudjuk, hogy a bérlő számára holdanként egy forintot hozott (azt viszont nem, vajon ezüst-, vagy váltóforint volt-e). A bérlő viszont negyven krajcárt (kétharmad forintot) fizetett a kamarának. Ha az egyharmad forint különbözet fedezte a kiadásokat és a hasznot, a tiszta bérlési díj annyi volt, amennyit Timár mond, húszezer forint. Ha ezt a hasznot – miként a Szent Borbála értékének becslésekor megtettük – 3%-os haszonkulccsal tőkésítjük, akkor a birtok értékére 666 667 frt adódik, azaz huszonkét frt holdan-

155 Rudolf GRANICHSTAEDTEN-CZERVA, Josef MENTSCHL és Gustav OTRUBA, *Altösterreichische Unternehmer. 110 Lebensbilder* (Wien: Bergland, 1969), 365–367.

156 Vö. Fotini ASIMAKOPOULOU, „Sina György, a »hódító balkáni orthodox kereskedő«, ford. P. ZSUPÁN Edina, *Budapesti Negyed* 14, 4. sz. (2006): 85–92.

ként (55 frt hektáronként, ha az eredeti adatok ezüstben, 22 frt, ha váltóban [bécsi értékben] voltak).

Ez a fajlagos érték mindenesetre sokkal alacsonyabb, mint a Bécs közeli területeket illetően elérhető, sejtethető értékek (mai érték mérőben bő háromszáz-ezer, illetve százhuszonezer forint, szemben a hajó ára körüli számolgotásokból adódott milliós és négy százezer mai forintos földértékekkel).

A nagy eltérésre nem magyarázat az, amit várnánk, hogy ti. nagyobb birtoktestekben csökkenni szokott a szántó föld aránya, ugyanis a regény szerint a „harmincezer holdas birtokban alig volt néhány száz hold legelő, a többi mind első osztályú búzatermő televény sík föld.”¹⁵⁷

Maradnak az egyéb tényezők: egyrészt sajátos volt a birtok jogi helyzete – a szerződést a Kamara (*Hofkammer*) kötötte, de a bevétel az Udvari Haditanácsé volt. Másrészt az iménti adatok jóval kisebb birtoktestekre vonatkozhattak, piacorientáltabb vidéken. Miként a kérdés szakértője írja, a „korabeli gazdálkodási technológia a nagyjából 5000–7000 hold körüli üzemegeket favorizálta, ez volt az az üzemméret (a nagyobb uradalmak esetében kerületekbe szervezve), amely után a legnagyobb egységnyi földre jutó bevételt lehetett elérni”; akkoriban minden „bizonytal ez volt az a terület, amelynek megszerzése és működtetése alacsony létszámú irányító személyzettel, illetve helyben élő fizikai munkaerő mozgatóásával megoldható volt.”¹⁵⁸

Az elbeszélőt láthatólag nem érdekelte a gazdálkodás észszerűsége, illetve könnyen lehet, hogy ő sem tudta azt, amit sokan nem tudnak (esetleg még történészek sem) ma sem, hogy tudniillik birtokméret és üzemméret csak távoli kapcsolatban vannak egymással. Az olvasóknak sem kellett tudniuk és csak elvette volna kedvüket az olvasástól, ha a regény ilyen tudnivalókkal zavarta volna meg elméjüket.

A csőd (*concurus*, azaz az adós hitelezőinek összegyűlése) az 1830-as években még nem volt egységesen szabályozva. A törvény behozatala előtt, egységes szabályozás hiányában, nagyobb szerepe volt a bírói jogalkotásnak, de mérvadó törvények voltak. Mivel a csőd kollektív végrehajtás, a csődese-

157 JÓKAI, *Az arany...*, 1:170

158 KAPOSI, *Uradalmak...*, 32.

teket a végrehajtás szabályaira vezették vissza. Az alapelvek aligha változtak meg a szabályozás következtében. A végrehajtásnak mindig is alapkövetelménye volt, hogy meg kell akadályozni a vagyonelevonást. A nem indokolt csőd ilyen vagyonelevonásnak számított. A gond inkább az volt, és erre az egységes szabályozás súlyt fektetett, hogy a vagyontárgyak összességében legyenek láthatók. 1840-ig a hitelezőknek kellett gondoskodnia arról, hogy az adós számára átengedett eszközökkel szemben kellő mennyiségű zálogfedezet álljon. Az 1840:XXII. tc. elfogadásától a vagyonelevonásnak kellett eskü alatt nyilatkoznia cselekvőségéről és szenvedőségéről (aktívák és passzívák; eszközök és források).¹⁵⁹

*

Timár rangemelésének leírása János vitéz vagy Hány János kalandjaihoz hasonlítható mese. Hősünk felment Bécsbe, audienciára. „[E]gyszerű feketete magyar”-ban jelent meg.¹⁶⁰ Tartva magát a szokáshoz, nemtelenként nem viselt kardot. Mire mindent megtárgyalt és ő lett a bécsi bankár bérletének új jogosultja, már nemesi rangra emelkedett, előnevet (levetinczy) kapott, s ígéretet, hogy az „armális majd utána fog önnek küldeteni!”¹⁶¹ A *levetinczy* előnévben esetleg a „levet” szó húzódik meg, melyet Jókai szókincsének enciklopédiája ’felülmúl, lepipál’ jelentéssel definiál.¹⁶² Az öltözék arra utal, hogy Timár a (kis)nemesi szokásrendhez igazodott. A nemesi predikátumhoz annyi megjegyzést kell azonban fűzni, hogy a helységek, birtokokra utaló előnevek, tudtommal, ipszilonra végződő alakban nem voltak használatosak. Amikor azonban esetleg a családnév részévé tették őket, akkor megjelent az ipszilonos forma – ta-

159 Vö. SZILÁGYI Adrienn, *Az uradalom...*, 180–183.

160 JÓKAI, *Az arany...*, 1:160. A fekete magyaron a regény megjelenésekor valószínűleg ujjast, nadrágot és csizmát érthettek. Az ujjas a 18. századtól a nemesi és katonai viselet mintájára készült, elől záródó, változatos gallérmegoldású, igen eltérő formájú kabátféle volt, lásd GUNDA Béla, „Ujjas”, in ORTUTAY, *Magyar néprajzi lexikon*, 5:407–410.

161 JÓKAI, *Az arany...*, 1:160–164. A nemesítésről és a nemességéről szóló megjegyzéseimet a rendi állásról szóló áttekintéshez fűzött kitérőnkben fogom megtenni.

162 BALÁZSI és KISS, *Jókai-enciklopédia...*

lán azért, hogy a nemesi jogállást jelezze az egyszerűen az elszármazási helyre utaló vezetéknevektől. A hajdani Jókay Móricnak, ásvai Jókay József és nemespulai Pulay Mária gyermekének ezt tudnia kellett. Valószínűleg a címkórság kifigurázásáról van szó.

Elkísértük Timárt emancipálódása útján. A külvilágnak, de legalább is Komárom katonatiszti kaszinójának a beérkezett Timárról alkotott ítéletét maga az érintett – jóval később – Kacsuka előadásában hallgathatta ki: „Levetinczy úr egy derék, jellemteljes ember, akinek vagyona, jó híre, esze, világi állása elismert nagyság mind. Aki azon felül mint családfő feddhetlen életet él, mint honpolgár fejedelméhez hűséges [...]”.¹⁶³ Anyagi helyzetéről neje, szinte könyvvizsgálóként, adott számot:

Levetinczy úrnak vagyoni állását én alaposan ismerem, mert távollétében magam vezetem ügyeit, s minden iránt teljes felvilágosítással bírok. Vagyona rendben van; amit kockáztat belőle, az, ha mind elveszne is bármi véletlen baleset miatt, az házának egy oszlopát sem döntené ki. Azt is nyugodt lélekkel mondhatom önnek, hogy Levetinczy úr vagyona között nincs egy fillér, mely igaz úton ne lett volna szerevezve; senki vagyonát el nem vette soha, hogy valakinek szemrehányásától rettegni legyen kénytelen valaha, hogy valami szerzeményének eredetét titkolni legyen kénytelen Isten és emberek előtt. Levetinczy úr gazdag ember, ki gazdagságáért nem tartozik pirulni...¹⁶⁴

A moral economy visszaállítása és az erkölcsös hatalom

Timár történetének lényeges eleme vállalkozásának erkölcsössége. Ez nem egyszerűen az uzsora mellőzését jelenti. Azt éppenséggel gyakorolta. De – talán az elbeszélő népnevelő hajlama miatt – Timár rég

¹⁶³ JÓKAI, *Az arany...*, 2:157.

¹⁶⁴ Uo., 2:161.

küzdött [...] azzal a vágygal, hogy miért ne lehetne egy magyar kereskedőnek valami nagyobb feladatot is választani, mint örökösen hajót vonatni, búzára alkudni, kedvezőbb alkalom esetén a magas minisztériumok megbízásait elnyerni, országos kiadások csatornáját a maga telkére vezetni, potom árért kamarai jószágokat bérelni, s úgy mellékesen, nobel passzióból, megszorult mágnás uraknak ötven percentre pénzt kölcsönözgetni s ilyenformán egyik nyomorult milliócskát a másik után koldusmódra összekapargatni?¹⁶⁵

Egy másik példában az elbeszélő az ótestamentumi Egyiptomot sújtó ínséget kezelő József történetén csavar egyet, megkettőzi a figurát.¹⁶⁶ Az Egyiptom népét az ínségtől megmentő, ugyanakkor rabszolgasorba is taszító pátriárka megfelelője a nyáját a kormánytól védő, ugyanakkor meg is sarcoló Sándorovics Cyrill főtitiztelendő, pleszkováci esperes volna. Ő rendelkezik a „kontignációs magazin” (háromemeletes raktár) fölött. Kemény tárgyalópartner, átlát Timár tódítási kísérletén (az arany ember maga is mesének tartotta, de úgy mondta, „mintha nyomtatásból olvasta volna”). Végül hiúsága révén (Vaskoronarend kilátásba helyezése) Timár megenyhíti a főtitiztelendőt („görögforma neved”, „becsületes képed van”).¹⁶⁷

165 Uo., 2:23–24.

166 Uo. Vö. HALMOS Károly, „József pátriárka története”, in *MA 70. Esmék – történetek – elméletek. Tanulmányok Madarász Aladár tiszteletére*, szerk. HAVRAN Dániel, KLEMENT Judit és NAGY Dániel Gergely, 69–91 (Budapest: MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 2019). A Szentírás kettős (szent, illetve alantas) olvasatának lehetőségére már a regény korábbi pontján, Teréza vallásosságának bemutatásakor is fölvetődik. (JÓKAI, *Az arany...*, 1:91.) József története többször is megidézettik, de csak a szent olvasatban. (Uo., 1:184, 1:228, 2:49.)

167 Vö. uo., 1:164, 1:167–169. A raktárból Timár tíz-, vagy tizenkétezer mérő búzát szerzett (ez közelítőleg megfelel a Szent Borbála által szállított mennyiségnek). A pap búza mérőnkénti árát öt forintra tartotta. Szerinte 1831 tavaszára fölment volna hétre is. Végül Timárnak négy forint tizenkilenc garasért adta oda. Egy garas két krajcár volt, tehát Timár a búza mérőjét 4,63 frt-ért kapta. A forint minéműsége (pengő vagy váltó) itt sem tisztázott. A Szent Borbálán szállított búzát 12,5 frt-ra tartották. Az elbeszélő szerint a Bánátban a szerencsésen vetőknek egy szem húszat hozott. Ez túlzás lehet, a szemben mért szemhozam /vetőmag aránya a 19. század eleji – a mezőgazdasági forradalmon átesett – Angliában is csak kb. tizenegyszeres volt.

József előbb szolgásgorba taszította az egyiptomi parasztokat, s utána szabta meg számukra a jó gazdálkodás szabályait. Ezzel szemben a Silbermann helyébe lépett Timár a „felszabadított” (valójában közösségi jogaitat visszanyerő) földműveseknek – mintegy új pátriárkaként – adta parancsba, miként kell megfelelő beosztással gazdálkodniuk, mit kell tenniük. S lőn: „A levetinci földészek áldották az új bérlőt, aki nem engedte elveszni ezt az évet. A saját földeik rossz, gazos, üszögös terményt adtak, a feles földek pedig ontották a tiszta búzát.”¹⁶⁸ Evvel tanúbizonyosságát adta, jó igazgatója is (bérelt) jószágának.

A történet azért érdekes, mert abban az ún. *moral economy* helyreállításáról van szó. Az E. P. Thompsontól eredő szakszóba már sok mindent belemagyaráztak, magam az eredeti jelentésében használom. Thompson azokra a történelmi helyzetekre hivatkozik a kifejezéssel, amikor egy közösség, akár erőszakkal is, helyreállítja a megbomlott értékviszonyokat. Ez nem csak megmutatja a közösség erejét, hanem meg is erősíti. A helyreigazítás nem éhséglázadás, nem céltalan rombolás, hanem annak kinyilvánítása, hogy megadják a létszükségleti cikkért azt az ellenértéket, ami jár, és elveszik, ami az ellenértékért jár – ha tetszik, fordított rekvirálást hajtanak végre.¹⁶⁹ A Silbermann-érában atomizált parasztok, ugyan parancs által, megkapják a kollektivitás lehetőségét. Hogy innen mi történik, arról a történet nem számol be.¹⁷⁰

Timár, mindent összevetve, hatalmi szóval avatkozik be a megbomlott viszonyokba. Van a regényben egy másik eset is, amikor hatalmával

H. A. DIEDERIKS, J. Th. LINDBLAD, D. J. NOORDAM, G. C. QUISPEL, B. M. A. de VRIES és P. H. H. VRIES, *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*, ford. KOCSOR Dóra (Budapest: Osiris tankönyvek, 1995).

168 JÓKAI, *Az arany...*, 171.

169 E. P. THOMPSON, *Az angol munkásosztály születése*, ford. ANDOR Mihály (Budapest: Osiris, 2007 [1961]), 62–63; vö. még: HALMOS Károly, „A Hitel ökonomiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonomiája”, in *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerk. HITES Sándor, Hagyományfrissítés 2, 133–146 (Budapest: Reciti, 2014).

170 A bérlet más – a fentiekhez képest kevésbé lényeges – vonatkozásairól a hadsereg-élelmészről szóló könyvecskében szólnak.

élve a közjó érdekében avatkozik be. Ez az eset azonban, bár teljesen kielégíti az ember naiv igazságérzetét, nem olyan egyszerű, mint az előző.

Röviden összefoglalva a következő történet.¹⁷¹ Timár saját embere (Fabula János) számára meg kívánta szerezni Komáromnak azt a részét („Vág-Duna melletti régi marhalegelőt”), ahol az erőd építését megkezdik. Szándékát leplezendő saját nevében másutt (Monostor) kezd ingatlanok felvásárlásába. A trükknek, tegyük hozzá, már csak azért is értelme van, mert ezzel leköti a szóba jöhető versenytársak tőkéjét. Például Brazovics a likviditás kedvéért potom áron adta el gabonáját, megszábadult hajóitól, „nagy kamatot fizetett” – tehát kölcsönöket vett föl. Az elbeszélő nem árulja el, honnan tudott Timár az évtizedes léptékű erődítési munkálatok menetrendjéről. Adódnék, hogy Bécsből. A bécsi viszonyok azonban, legalábbis az elbeszélő beállításában, változékonyak.¹⁷²

Nem alap nélküli arra gondolni, hogy az értelmes információk alsóbb szinteken (a várkormányzónál vagy például Kacsukánál) érhetőek el. Az elbeszélés menetéből, a leírt párbeszédekből úgy sejlik ki, mintha Kacsuka és Timár összebeszéltek volna. De Kacsuka ismét csak – tettett vonakodással – „felvilágosít”, míg Timár cselekszik. Az elbeszélő megelőlegezi a lehetőségét, hogy a köz érdekében csellem él, hogy azután kiderüljön, „feljelentés érkezett ismeretlen kútfőből” és a Brazovics által vásárolt ingatlanok kisajátítására esetleg 18–20 évet is várni kell.¹⁷³

Helyes-e, hogy Timár lényegében Brazovics egész háza népén boszút áll? Zófia vétke, hogy Terézát lelöki a lépcsőn, csak később jut Timár tudomására, mint hogy Brazovicsot, ha szabad így fogalmazni, csődbe csalná.¹⁷⁴ Ha ezt moralizálásnak tekintjük, és helyeseljük, hogy az igazság, még ha helytelenül is, de érvényre jut, még mindig fölvetődik Adam Smith kérdése, vajon elég-e, ha a vállalkozók lényegében csak saját belátásukra hagyatkozva követik önértéküket („értelmes önzés”), vagy hasz-

171 JÓKAI, *Az arany...*, 1:192–199.

172 Uo., 1:162.

173 Uo., 1:162, 1:192, 1:213–214.

174 JÓKAI, *Az arany...*, 1:215, illetve 1:283.

nosabb-e a közjóra való törekvés, esetleg lehet-e, hogy ez utóbbi csak ürügy az önérdék leplezésére.

Smith válasza elég egyértelmű: a gondviselés gondoskodik arról, hogy szabad versenyből megszülessék a közjó, tehát egyes üzletemberek közérdekre való hivatkozása csak versenytársaik félrevezetését szolgálhatja.¹⁷⁵ Számunkra ez azért fontos, mert ebből kiderül, Timárt nem a szabadverseny smith-i szelleme mozgatja. Kapcsolatai révén (a szó weberi értelmében vett) hatalmat szerez – rá tud bírni másokat, hogy az ő akaratának megfelelően cselekedjenek. Ezt a hatalmat érvényesíti a jó érdekében. De – tegyük hozzá – ez csak elbeszélő állítása. Érzelmekre hat, de értelmileg nem szolgál megfelelő érvekkel.

A moral economy-val mint morális kérdéssel Timár akkor szembe-sül, amikor kiderül számára, hogy Teréza gyümölcs–búza cserearánya az asszony számára kedvezőtlenül alakult, s ennek a tengeren túlra irányuló lisztkivitel felfutása az oka.¹⁷⁶

A vagyoni változásokkal kapcsolatban már csak azt érdemes megemlíteni, hogy Brazovics bukásával Timár vagyona egy részét arra költi, hogy állagáron felvásárolja Brazovics házát és Timéának adja. Úgy véli, ezzel eleget tett Ali Csorbadzsi megbízásának. A hajdan saját épségének

175 Az egyén, aki „igyekszik tőkétjét a hazai tevékenység fenntartására használni, [...] szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő. Ő csak saját biztonsága miatt támogatja a hazai tevékenységét inkább, mint az idegent, és csak saját nyereségét keresi [...]. Ebben is, mint sok más esetben, láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy ő saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mint ha annak előmozdítása lett volna valóságos célja. Sohasem láttam még, hogy sok jót okoztak volna azok, akik úgy mutatták, hogy a közösség javáért kereskednek. Ez a tetszelgés valóban nem is igen szokásos a kereskedőknél, és igen kevés szóval el lehet őket ettől téríteni!”. SMITH, *Vizsgálódás...*, 488–489).

176 JÓKAI, *Az arany...*, 2:37–38. Csak említésként: érdekes esetek azok, amikor a regény közzétételé óta nagyon megváltozott egyes helyzetek erkölcsi megítélése. Például a magát „becsületes gabonakereskedő”-nek minősítő Brazovicsnal mondatja el, hogy Timár túlhalálzással veszélyeztette a Balaton halállományát. (Uo., 1:174.) Evvel az eszközzel érzelmileg magát a kimondott tényit hitelteleníti.

kockázatásával megmentett értéket visszajuttatta Timéának. Mivel Timéát annak idején Brazovics nem az árvaszéken keresztül vette házába, a nő – még ha cselédként tartották is – elvileg jogilag szabad volt. A vagyon is az övé lett és önként dönthetett afelől is, kíván-e házasságot kötni. A házassággal azonban vagyona saját kezeléséről lemondott, mivel az tulajdonjogilag az övé maradt ugyan, de férje kezelési jogot nyert rajta. Elvileg férje üzleti bukása esetén ez a vagyon a hitelezői csődület számára elérhetetlen maradt volna („Minden az ön nevére van írva, s a Brazovics-ház hitelezői ki vannak elégítve mind”).¹⁷⁷ Ettől kezdve Timár vagyonát nem terhelték kötelezettségek. Nem mondhatjuk azonban, hogy az üzleti és magánvagyonra szétvált volna, ám ez abban a korban nem is volt szokásban.

A társadalmi helyzetét illetően Timárról a regény folyamán jóval később derül ki, hogy színleg beilleszkedett a császárvárosi nagyvilágba. Ráadásul üzleti sikerei tetőpontján. Ez az az élethelyzet, amire Dux Adolf fent említett bírálata utal, miszerint életszerű, hogy a nagy pénzemberek kettős életet élnek, az üzlet feszültségét a magánélet szabadoságával kompenzálják.¹⁷⁸

Timár és ifj. Krisztyán

Ifj. Krisztyán

Krisztyán Maxim elhagyott fia Timár ellenpontja. A szerzői névadás ismét csak gúnyos. Keresztnevének jelentése 'isten ajándéka'.¹⁷⁹ 1804-ben vagy 1805-ben született, hiszen 1817-ben vagy 1818-ban volt 13 éves. Ez alatt az idő alatt a környező világ eljutott a Code Civil bevezetésétől és Napóleon császárrá koronázásától annak bukásán keresztül a török bi-

¹⁷⁷ Uo., 1:233.

¹⁷⁸ Uo., 2:55–57.

¹⁷⁹ LADÓ, *Magyar utónévkönyv*.

rodalom lassú bomlásának kezdetéig és addig, hogy Napóleon tábornoka lett Svédország királya. Kiskamasz volt, amikor – apja megszökve – lényegében árva lett, aki csak magára számíthatott. „[S]zép, kedves, eleven fiú; olyan esze volt, mint a tűz.” Nyelvszeni volt. A Teréza szájába adott szavak szerint gyermekkori kiszolgáltatottsága volt az oka, hogy hol rendőri besúgóvá, hol gátlástalan és szélhámos kalandorrá lett.

Timár talán még a Terézától hallott ítéletet visszhangozza, amikor – szorult helyzetében – némi biblikus pátosszal azt mondja ifj. Krisztyánnak, hogy „Te nem születél rossz embernek...”¹⁸⁰ Gyermekkora nem csak szándékait rontották meg, hanem értékelő képességét is. Kicsiben gondolkodik, bár azt nagynak hiszi, s anélkül fantáziál, hogy elképzeléseit megkísérelné a valósághoz kötni. Erre példa az a jelenet, amikor a Senki szigetén az ottaniak beleegyezése nélkül akarja eladni a sziget kincseit s ültetvénné tenni magát a szigetet is.¹⁸¹ Az ültetvénytől nyilvánosság előtt ötezer aranyat vár, ám később bevallja, hogy „csak egy mészégetőnek akartam eladni a senki szigetéről a fákat, hogy pénzt kapjak”.¹⁸² Szocializációját azért nem tudjuk Timáréval egybevetni, mert utóbbi családi háttéréről, neveltetéséről semmit nem tudunk, csak annyit, hogy járt iskolába.¹⁸³ Ifj. Krisztyánnak ez valószínűleg nem adatott meg.

Magyarázatra szorul, miért tartom Timár ellenpontjának. A regénynek két lezárása van. Az egyik a drámai, ifj. Krisztyán pusztulása és Timár indulása harmadik életébe, míg a másik az evilági szálak elvárása, természetesen további sok kalanddal. Az első vég kicsit kinagyítva a következő: ifj. Krisztyán magára veszi Timár külső jegyeit (ruházatát), de evvel nem elégszik meg, magának követeli Noémit is, tehát Timár teljes életét. Evvel tulajdonképpen arra kényszeríti Timárt, válasszon a külső és a belső értékek között. Timár ezen a ponton kihajítja a zord természetbe a külsőleg már Timárrá vált ifj. Krisztyánt. A kalandor – a veszélyt

180 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82, 1:92, 2:20, 2:18.

181 Uo., 1:291–292.

182 Uo., 2:19.

183 Uo., 1:140, 1:141.

nem mérlegelve – elindul. Úgy néz ki, krízishelyzet jön létre, Timár ellenfele kezébe adta saját sorsát.

Pánikba esve indul ifj. Krisztyán után. (A pánik nem örület. Timár is még gondosan fát tesz a tűzre, mielőtt távoznék a házból.) A rianás képében megjelenik a valódi God's Act. Nem föltétlenül ennek hatására, de Timár, mondhatni, megtér. Azt nem képes kimondani, hogy „Uram” vagy „Atyám”, de egy személytelen örök felsőbb hatalomhoz imádkozik. Ezután ifj. Krisztyán háromszor jelenik meg alulról a víz tükrén, mintegy Timár tükörképeként. Az elbeszélői szándék szerint talán még annak is lehet jelentősége, hogy felbukkannak görbült ujjai, mintha hívná Timárt, aki annak idején – az álom kezdetén – szintén háromszor bukott a víz alá. Timár megszabadult saját életének rossz változatától s megkezdhet te civilizációmentes életét.¹⁸⁴

Közös vonások, kapcsolatok

Közös vonás a fiatalok (az akkori századforduló idején születettek) öszszefogása az előző nemzedék ellen.¹⁸⁵ Az akkori századforduló évjáratái Napóleon tettein nevelkedtek. E tettek azonban két irányban hathattak. A „győri vitézség” felnyithatta szemüket. A régi Európa elitjei leszerepeltek. A német államokban is a Napóleontól elszenvedett vereség fordította a fiatalságot a német egység forradalmi gondolata felé. Főként Kacsuka, a felsőfokú képzettségű katonatiszt szemei előtt megjelenhetett Napóleon meritokratikus hadseregszervezési, előléptetési gyakorlata (Bernadotte, Ney). Timárban is kevésbé merülhetett föl gátlás, hogy tiszteletben tartsa a rendi határokat. (Ebbe a nemzedékbe tartozhatnék az 1805 körül született ifj. Krisztyán is – bár az ő eszmélése idején már a Szent-Szövetségi volt Európa békerendszerének alapja.)¹⁸⁶ Nemzedékek-

184 Uo., 2:224–225.

185 Az elitváltások természetét illetően lásd ILLÉS Iván, *Nemzedékek, elitek, ciklusok* (Budapest: KJK, 1991).

186 JÓKAI, *Az arany...*, 1:82.

ről akkor beszélhetünk, ha az egyéni törekvések fölött lebeg valami élmény és annak emléke, ami közösséget teremt. Egy-két év is számíthat. Nem csak egyéni aspirációkról van tehát szó. Kacsuka nem engedi, hogy Brazovics őt és Timárt egymás ellen fordítsa.¹⁸⁷

Jóllehet a politikai fordulatokat szokás a nemzedékváltások okának felhozni, ezek a változások nem föltétlenül közvetlenül hatnak. A maga önző módján az ifj. Krisztyán szájából hangzik el a következtetés: „ha Ali Csorbadzsi kincseit [...] az én apám kaparinthatja el, most én gazdag gentleman vagyok, egyetlen majoresco, s a kutya sem ugat rám azért, hogy az őseim hogy szerezték a nagy vagyont. Csak úgy, mint a mostani bárók, grófok ősei, a raubritterek.”¹⁸⁸ Bár ifj. Krisztyán ezt Timár ellen mondja ki, de ha belegondolunk, irigységét társadalmi szinten az táplálja, hogy nemzedékének az előzőhöz képest beszűkültek a kilátásai. Magyarországot még nem érte el sem a demográfiai átmenet, sem az ipari forradalom, de ezek szívó hatása már jelentkezett. Az Európa tőlünk (észak-)nyugatabbra eső vidékén a városiasodás megnövelte az élelem iránti szükségletet.¹⁸⁹ A terményárak közvetítésével a forgalom számára elérhető birtokok bérleti díjának és ezen keresztül a bérleti díjból számítható értékének is nőnie kellett. A bőgős hajóról szóló fejezetben

187 Uo., 1:176.

188 Uo., 2:202–203. Érdekes, hogy ez a gondolatmenet később a – nem Raubritterből, hanem egy nagybirtok terménykereskedőjéből önállóságra, majd rangemelések révén végül báróságra emelkedett családból származó Hatvany Lajos prózájában lesz visszatérő elem. (Vö. HATVANY Lajos, „A Széchenyi-nemzetség”, in HATVANY Lajos, *Emberék és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, 2 köt., 1:441–541 (Budapest: Szépirodalmi, 1964); HATVANY Lajos, „A Draheim-nemzetség”, in HATVANY, *Emberék...*, 1:9–342.) Parodisztikus formában: Halzl nem „volt az üzlet körül veszködő élelmek közt, eszébe sem jutott, hogy a pesti nagy vállalkozókkal concurrálni is lehet. De amire ő gondolni sem mert, az íme máris eszébe jutott a parancsnokság egyik fő hivatalnokának, – mert a mint van rá most is elég alkalmunk tapasztalhatni – rendkívül önzetlen emberek ezek a magas rangú katonai hivatalnokok, mindig a más javán törik az eszüket, különösen ha annak a másnak szép felesége van.” HATVANY Lajos, *A vén korcsmáros és fia, a kontár. Pesti téglák krónikája* (Bécs, Új Modern Könyvtár Kiadója, 1922), 18.

189 Ez adott esetben bizonyos rétegek számára az élelemhez való hozzáférés lehetőségét is csökkentette. Vö. John KOMLOS, „A gyermekek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a tizenharmadik században”, *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 3. sz. (1987): 97–117.

becsülni megkísérelt árak valószínűleg egy emelkedési folyamat „pillanatnyi” állását tükrözték. Ha ide számítjuk, hogy lassan a hazai városok növekedése is megindult, akkor a helyzet némileg hasonlítható a 21. századelejihez.¹⁹⁰

Van azonban a regénybéli történetmondásnak egy történetfilozófiai mélyrétege. Kant az emberiség történelméről szóló rövid, kesernyés humorú összefoglalójában az akarat szabadságát veszi kellő távlatból szemügyre. Úgy véli, az ösztönszerűen cselekvő állatok és az értelmes világpolgároknak lehet tervszerű történelmük, ám az embereknek nem. „A szemlélő óhatatlanul bizonyos bosszankodást érez, ha viselkedésüket a világ nagy színpadára állítva nézi, s a részletekben megcsillanó bölcsesség ellenére végül is azt tapasztalja, hogy végső soron és egészben véve bolondságból, gyermeki hiúságból, sőt ráadásul gyakran gyermekes gonoszságból és rombolási vágyból van az egész összeszöve, s így végül nem tudja, mit is gondoljon kiváló tulajdonságaira oly rátarti nemünkről.”¹⁹¹

A regény szereplői e tekintetben részben gonosz ösztönlények (a Krisztyánok, akik próbálhatják leplezni magukat, de végül azt adják, ami lényegük),¹⁹² vagy azzá alakulnak (Athalie), részben tompa elméjük (Brazovics Athanáz és Zófia). Timár politikus, a szó régi értelmében – ez részben civilizáltságot jelent, de azt is, hogy valaki, helyzetét átlátván, mindig tudja, mit kell és mit helyes tennie. E cselekvő bölcsesség ellenére a vágy (Timéa iránti viszonzatlan szerelme) tetteihez nem szándékolt következményeket társít.¹⁹³ Kacsuka világpolgári figura, de rá vonatkozik a Kant-írás hatodik tételének megállapítása: „beláthatatlan, hogyan sikerülhetne szert tenni az általános igazságosság fejére, aki maga igaz-

190 Mikoris a belépő nemzedékek rossz hangulatát – bár közvetve – az ingatlanpiacra való megnehezült belépés okozza.

191 Immanuel KANT, „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből”, in *Történelemelmélet*, szerk. GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, ford. VIDRÁNYI Katalin, 2 köt., 1:278–287 (Budapest: Osiris, 2006 [1784]), 1:279.

192 Pl. „[I]gen súlyos balvégzet érte üzletünket. Önnek pártfogoltja, Krisztyán Tódor galádul megcsalt és megkárosított bennünket. Nem tehetünk róla. Az ember éveken át oly hűségesnek, okosnak, szorgalmasnak mutatta magát [...]”. JÓKAI, *Az arany...*, 1:170.

193 Uo., 1:160–163, 1:233–234.

ságos”.¹⁹⁴ Így lesz a hadmérnök „csak” mefisztói alak.¹⁹⁵ Érdekes, hogy a regény pozitív női szereplői (Timéa, Teréza, Noémi) nem férnek bele a kanti „állatkertbe”. Részben, mert kiléptek a társadalomból, részben mert Timéa természetes ésszel viszonyul a számára idegen civilizációhoz.¹⁹⁶

194 KANT, „Az emberiség...”, 1:282.

195 El kell ismerni, ennek ellent mond, hogy párbajozott Timár becsületéért – ezt a tényt azonban csipetnyi sóval kell kezelni, hiszen a gátlástalan Krisztyán Tódor a forrása. JÓKAI, *Az arany...*, 1:207.

196 Uo., 1:238–241.

ÖSSZEHASONLÍTÁSI SZEMPONTOK

Rendi állás

Az állampolgári egyenlőség a rendi kiváltságok eltörlése, illetve egyes rendek kiváltságainak egyetemessé tétele útján alakult ki. Hazánkban egyetlen számottevő politikai rend volt, az egy és ugyanazon nemesi szabadság tudatában élő nemesség. Más politikailag számot tevő rendek gyakorlatilag nem léteztek. Amit hazánk esetében polgári átalakulásnak szokás nevezni, az valójában a nemesi szabadságban megtestesülő jogok kiterjesztését jelentette. Ebben az értelemben a polgárosodás valójában elnemesítés volt.¹

Ugyanakkor a nemesi szerepmódnak még a hazai nemesség (kurtai-, armális, agilis stb. nemesek) nagy része sem felelt meg, a többi – Trefort már említett cikkének szavaival – társadalmi csoportozatról (pl. városok rendje) nem is beszélve. Továbbá a szerephez tartozó szolgálat és hivatáseszmenyt is korszerűsíteni kellett. Ez nem csak hazai feladat volt. A hadviselés átalakulásával az európai arisztokrácia széles körét érintette.² Fábri Anna szépen bemutatta, hogy Jókai regényei hatalmas tár-

- 1 HALMOS Károly, „Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie”, in *„Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Gerechtigkeit”*, szerk. H. STEKL–P. URBANITSCH–E. BRUCKMÜLLER–H. HEISS, Bürgertum in der Habsburger-Monarchie 2, 180–192 (Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1992).
- 2 VÁRI András, *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898* (Budapest: Argumentum, 2009), 25–51.

sadalmi körképet hoztak létre, melyben olvasója különféle kívánatos és nem kívánatos szereplehetőségekkel szembesülhetett.

A *Fekete gyémántok* Berend Ivánja az eszményi nemesi szerep és a szerephez nem megszokottan társított tevékenységek legitim kapcsolata-t testesíti meg. Fried István gondolatával élve, ő volt „az aranyember első változat[a][...]”.³ Ehhez képest jelennek meg a későbbi regényben a magyar nemesség köztudomásként forgó különböző változatai.

- Brazovics Athanáz, a régi vágású nagykereskedő. A név kínálta előítéletekre támaszkodva ősei a Duna mentén fölfelé menekülő szerb bevándorlók lehettek. Ha így volt, maga is egy korábbi kor királyi nemesítéseinek kegyeltje, aki már beilleszkedett a vármegyei életbe, s ott magát otthon érző, az elbeszélő által provinciálisnak beállított nemes.⁴
- Kacsuka egyrészt honorácior (a szó magyar értelmében),⁵ tehát értelmi hivatású szakember, aki (a vármegyei gyakorlatnak megfelelően) a képzettségének megfelelő tisztséget tölthetne be a nemesi közigazgatásban – ha nem volna katona. Katonatisztként, ha megfelelően magasra jut az előmeneteli létrán, pályája végén reménykedhet az (utódaira is érvényes) nemesi rangra emelésben.
- Levetinczy Timár Mihály előbb a nemesi kulturális mintát követ (bécsi látogatásakor öltözéke: fekete magyar), majd újnemes, aki dönthet, nemesi címét hol érvényesítendi. Megteheti ezt az éppen kifejlődőben lévő városi-nagyvárosi társadalomban, ahol – a városi polgári jog jelentősége éppen elenyészvén – a nemesi cím a presztízs fontos eleme.⁶ Másrészt betagozódhat a vármegyei kotériába, melynek erejét megteendő hazánkban a regény megírását követően nem sokkal a virilizmust bevezették.⁷

3 FRIED, „Gyémánt maradt...”, 20.

4 JÓKAI, *Az arany...*, 1:174.

5 A német és a magyar szóalak jelentésbeli különbségéről lásd Halmos 1991: 139, 161.

6 A polgárjog hanyatlására lásd BÁCSKAI, *A vállalkozók...*

7 Vö. HALMOS Károly, „A *Besitzbürgertum* Magyarországon. (A virilizmus)”, in *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társa-*

- Érdekes eset Timéaé, akit nemessé alakítanak. Valójában nem is Timéa-Zsuzsánna nemessége az érdekes, hiszen az elbeszélés szerint ő nemes ember gyermeke, hanem az, hogy Euthym Trikalisz-Ali Csorbadzsiból Csorbaffy Ali tekintetes, nemzetes és vitéz lett úr lett.⁸ A tekintetes címzés eltéréseire Jókai már a regény elején utalt, a külsőségek jelentőségét pedig Zsuzsánna Timéa új vezetéknevének írásmódja, a „-ffy” jelzi.

Kitérő: Ki a magyar nemes?

A regényen kívüli történelemben a rangemelések a Birodalom uralkodójának előjogát (prerogatíváját) képezték.⁹ Ennek megfelelően az uralkodó a rangot az örökös tartományokban császárként, a magyar korona országaiban királyként adományozta. Például az említett Sina György Simon egy évben (1832) emeltetett magyar és osztrák bárói rangra.

A rangemelés *pro forma* kegy volt. Az uralkodó részéről a 18. század elejétől a Birodalom bukásáig több mint tízezer rangadományozás és -emelés történt. Miként már említettük, ezek nagy része kiérdemesült katonatisztek

dalomtörténeti tanulmányok, szerk. KÖVÉR György, 161–194 (Budapest: Századvég, 2006).

- 8 „[T]ekintetes nemes, nemzetes és vitézlő Levetinczy Timár Mihály úr, helvéciai hitvallású keresztyén atyánkfia eljegyzette magának hitvestársul néhai tekintetes, nemes, nemzetes és vitézlett Csorbaffy Ali úrnak árva hajadon leányát, nemes Csorbaffy Timéa Zsuzsánna kisaszszonyt, helvéciai hitvallású keresztyén leányzót.” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:242). A titulusokra lásd KÖVÉR György, „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig” in GYÁNI Gábor és KÖVÉR György, *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 11–186 (Budapest: Osiris, 2006), 102–106; a befogadásra, illetve kivetésre lásd BENDA Gyula, „Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka”, in BENDA Gyula, *Társadalomtörténeti tanulmányok*, 249–340 (Budapest: Osiris, 2006 [1984]).
- 9 Ez – bár sokszor még a szótárak is keverik őket – nem azonos a kiváltsággal (privilegiummal). Az előbbi egy adott közösség megtestesítőjének kizárólagos joga (például rangemelésre, kegyelmezésre). Az utóbbi annak a világnak a fogalma, amelyben még nem létezett egységes állampolgári szabadság, csak köteleességek és ezek elvégzése érdekében szerzett jogosultságok voltak. Ebben kiváltság-fogalomban gyökerezik a 20. században elterjedt, Bibó István nevéhez kötött „a szabadság kis körei” fordulat.

érintett, a másik nagy csoport a hivatalnokoké volt. Az üzleti élet szereplői közül évente egy-két fő részesült a kegyben. Az uralkodó körül egész apparátus foglalkozott a nemesítési ügyekkel és az ügyek előkészítése el is tartott egy ideig. A közhiedelemmel ellentétben a rangot nem vásárolták, hanem különböző szolgáltatásokkal (pl. háború estén az uralkodó [állam] vagyonának megmentése), adományokkal, szolgáltatásokkal (pl. hadsereg-élelmezés során ellentételezés nélkül maradt szállításokkal) kiérdemelték. Talán ez utóbbiakat szokás vásárlás alatt érteni. Fizetni mindenesetre kellett, az eljárás során többször is, különböző taksákat (például az oklevél kiállításáért).

*

Az elbeszélő Timéa Csorbaffy Zsuzsánnává és nemessé alakításával a magyar társadalomtörténet egyik kulcskérdését hozza szóba, szokásos ironikus stílusában. Magyarországon az ország férfi lakosainak jóval többször nagyobb része (5%, Erdélyben közel 10%) tartozott a nemesi rendhez, mint Nyugat-Európában (1–2%, ez Spanyolországra nem vonatkozik). E hatalmas nemesi tömeg nagy része nyugat-európai mércével nem is számított volna nemesnek. A sokat emlegetett „elveszett kutya-bőr” a nemesség jelentős része esetében soha nem is létezett. A magyar nemesség egy harmincada volt mágnás vagy jómódú nemes, egy tizede értelmiségi, hivatalnok vagy katonatiszt – erre az összesen egynolcadnyi részre gondolunk, amikor a reformkor kapcsán a „nemesség” képe ötlük föl elménkben. A további négyötöd kisbirtokos vagy személyében földművelő, egyhuszad rész pedig az uradalmak társadalmához tartozó korcsmáros, iparos, tisztviselő vagy altiszt.¹⁰

A nemességhez tartozásnak csak egyik útja volt a királyi kegy elnyerése, nagyon sokak számára az ősi nemességre („nemzetes”) való hivatkozás volt az alap. A központi hatóságok többször is megkísérelték a nemesi

10 KECSKEMÉTI Károly, „A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus”, in *Kultúra és identitás. A VI. nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) plenáris előadásai*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Edit, 7–40 (Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2011), 23.

címre való jogosultság felülvizsgálatával ellenőrizni a nemesség személyi állományát, de ez kevés sikerrel járt. A helyi nemesi közösségek fogadtak be maguk közé olyanokat, akiket nemesnek tartottak és vetettek ki maguk közül másokat. Megváltoztatva a megváltoztatandókat, érvényesült a brit mondás: *a gentleman is who is considered to be a gentleman*.

Talán a nemességnek ez a tágkörű, bizonytalan, nem személyes érdemen alapuló jellege készítette az elbeszélőt arra, hogy Timárnak imáron valódi üzleti siker fejében, „a kereskedelmi és nemzetgazdasági téren hazájának tett szolgálatokért” királyi tanácsosi címet juttasson, és egyúttal a Szent István-rend kiskeresztjét is neki adományoztassa. Ha figyelembe vesszük, hogy a nemességről mondottak miatt az nem volt igazán exkluzív rang, akkor az elbeszélő talán nem is túloz, amikor úgy ironikusan úgy fogalmaz, hogy „[m]ost aztán már Komáromban is igen nagyra becsülték Levetinczy urat. Gazdagnak lenni még nem elég. Hanem ha valaki királyi tanácsos, már akkor nem tagadhatjuk meg tőle hódolatunkat.”¹¹

Vállalkozói habitusok

Szigorúan véve két szereplőről eshetik szó, Brazovics Athanázról és sorának szolgájából lett megrontójáról, Timár Mihályról. Ha nem csak polgári jellegű üzleti tevékenységre szorítjuk a vállalkozást, akkor ide sorolhatnók Ali Csorbadzsit is, aki bizonyos értelemben katona-hivatalnok-vállalkozó volt. Ez utóbbi típus ugyan az európai fejlődésben is jelen volt (például ilyen volt Wallenstein a harminc éves háború idején), ennek ellenére nem vállalkozom összehasonlításukra.¹² Maradok a polgári üzletnél és vállalkozásnál, még akkor is, ha annak tárgya jelentős részben a hadseregellátás.

¹¹ JÓKAI, *Az arany...*, 2:57.

¹² A típusra: Fritz REDLICH, „The Military Entrepriiser: A Neglected Area of Research”, *Explorations in Entrepreneurial History* 8, 4. sz. (1956): 252–256.

Brazovics régi típusú vállalkozó volt, a max weberi régi kapitalizmus embere, aki nem egy-egy időszak eredményeit, hanem csak egyes üzletek hasznát tartotta fejben. Weber modern kapitalizmusának kálvinista lelkiületű hőse a kettős könyvelés alapján viszi üzletét. Ennek a nyilvántartási formának az a lényege, hogy az üzleti tevékenységet elemi vagyonszámváltásokra bontja szét, amelyeket képes gazdálkodási ciklusokon (pl. üzleti éveken) átívelően is nyomon követni. Így különböző eredményességű, de eltérő megtérülési időszakú tevékenységek is összehasonlíthatók.

Brazovics ellenpéldája annak a gazdagságnak, amelyikre Adam Smith a Láthatatlan Kéz elméletét alapozza. Smith ugyanis arra építi tételeit, hogy a gazdag ember nem tud mindent maga elfogyasztani, ezért kénytelen másokat megbízni azzal, hogy fényűző szükségleteit kielégítsék.¹³ Brazovics küllemének leírása éppenséggel arra utal, hogy nem ismert mértéket testi szükségleteiben, de legalábbis étvágyában (fél lépéssel előtte járó potrohos has) és ihatnékában (spirituosumok).¹⁴

Vajon Brazovics ellenlábas, Timár Mihály milyen értelemben képez ellenpólust? A kérdést bizonyos értelemben maga az elbeszélő teszi föl: „Van ezekben valami lehetőség? Hogy Timár élete azt a rettenetes fordulatot vehesse, amelyet e szerencsétlen ház egykori tulajdonosa (ti. Brazovics) halálával előzött meg?”¹⁵ A legalkalmasabb, ha választ keresve magának az elbeszélőnek a kinyilvánított szempontjait érvényesítjük. Az *Ez is egy tréfa* című fejezet veszi sorra „Levetinczy” pozitívumait.

13 Adam SMITH, „Az erkölcsi érzelmek elmélete”, in *Brit moralisták a XVIII. században*, szerk. MÁRKUS György, ford. FEHÉR Ferenc, 423–553 (Budapest: Gondolat, Budapest, 1977 [1790]), 522–527.

14 A „potroh” tekintetében a fél lépés számítható másfél vagy három (kb. 25 centiméterrel számított) arasznak (tehát közel negyven, vagy hetvenöt centiméternek), attól függően, hogy a lépést a menet egyik lábáról a másikra helyezett súlypont-áttételeként, vagy a súlypontnak ugyanarra a lábra való visszatérteként értelmezzük. Az előbbi a valószínű, a másik csak rajzfilmekben fordulhat elő. A valószínűbbnek tekintettel számolva Brazovics hasi körfogata több mint két méter lehetett.)

15 JÓKAI, *Az arany...*, 2:160.

Bennfentesség, irányadás, üzleti tisztesség, lépték

Az első ezek közül a bennfentesség. „Fő tudomány az, hogy »előbb« megtudja az aranybányász (ti. az üzletember), mint üzlettársai, hogy a magas kormány minő nagy vállalathoz szándékozik hozzákezdeni. Ebben a tudományban volt Timár tökéletes.”¹⁶ Ez a mai fülnek meglepő lehet, hiszen manapság a tőzsdei bennfentes kereskedelem („insider trading”) büntett. Egy ponton a bennfentesség összekeveredik az „illetők” jutalmazásával (erről a negyedik pontban lesz szó). Ebben Timár legfőbb kinyilvánított szándékaiban különbözik Brazovicstól, magában a cselekedetben nem.

A korabeli olvasók egy (föltehetőleg nem túl nagy) része „bennfentes” lehetett. Ők a már máshonnan ismerős történeteket kaphatták vissza megfelelő értelmezésben a regényből. A bennfentesség egy másik formájával találkozhattak, ahol az információs előny nem a tulajdonosok között vagy nevében bonyolódó kereskedelemben, hanem a kereskedelemhez tárgyát képező javak mozgatásához kötődik. Itt elég visszautalni *A kimondott és a nem kimondandó* című fejezetben említett és a *Függetlenségben* tárgyalt biztosítási ügyekre. Ezek, ha voltak, lényegében a tisztviselői hatalommal való visszaéléseket jelentettek.

A megoldás a regényben az önfeljelentés volt (Timár szándékosan elkotyogott egy – amúgy nem igaz – titkot Brazovicznak, aki titokban följelentette Timárt, aki viszont ártatlansága igazolásával és megnövekedett tekintéllyel került ki az ügyből). A valóság ennél prózaibb és naiv szemmel igaztalanabb volt. Az ügyek „politikailag” rendeződtek el. A biztosítótársaságért személyében felelős Lévay Henrik nem lett felelőségre vonva, viszont nem sokkal később fontos pozíciót vesztett el egy másik pénzintézetben. Nem naiv szemmel: a vállalatok magántestületek és ekként igyekeznek megvédeni a magánmundér becsületét. A közvetlen felelősségre vonás azon múlik, vajon miként ítélik meg a vállalat vezetői annak kihatását a vállalatról alkotott képre. Ugyanakkor a testüle-

ten belüli versengés miatt a „megtévedések” kerülő utakon nyerhetik el „büntetésüket”.

Másodjára említették az irányadás (*trend-setting*). „Ha Timár valami vállalkozáshoz kezdett, mint a raj, tódult utána az üzerek serege, azt tudta mindenki, hogy ott arany van, csak fel kell venni”.¹⁷ A regényben található példa a rajzó viselkedést elfogadó üzleti szereplőre is: ilyen id. Krisztyán. Hozzátehetjük, ha az irányadás sikeres, akkor a vállalkozók reménytelen hangulatba kerülnek, csordaként kezdenek viselkedni, ami felfúvódó üzleti buborékhoz, majd annak kipukkanásához vezethet.¹⁸ Az irány lesése lett Brazovics veszte. A monostori földfelvásárlás ennek a viselkedésnek a leírása is.¹⁹

Harmadikként jön az üzleti tisztesség („sohasem csalt, nem csempéztet”, aki „egy garas nyereséggel beéri egy forint után, az derék, becsületes ember”).²⁰ Magyarán: ki a kicsit becsüli, az a nagyot érdemli. A kicsi ezúttal számszerűsíthető. A hatvan krajcáros forint utáni két krajcáros garas kb. 3,5%-os nyereség. Ha az elbeszélő ezt komolyan gondolta, akkor még a törvényes kamatot is uzsorának kellett tekintenie. Legyünk megengedők: az üzleti vállalkozások megtérülését a tétlen jövedelemhez, a pusztá lemondás jutalmához, tehát a banki betéti kamatokhoz szokták viszonyítani. A korabeli törvényes kamat 6% volt. Ha az elbeszélő a vállalkozás jövedelmezőségét az e fölötti hozamként értette, akkor szűk 10%-os évenkénti hozamot tarthatott méltányosnak.

Ez a mai világban, amikor a tranzakciós költségek sokkalta kisebbek a hajdaniaknál, a technológiailag stabil ágazatokban akár el is fogadható. Abban a korban azonban az egyedi üzletek hozama sokkal inkább szóródhatott, mint ma, tehát az egyedi üzletek közül jó pár hozamának kellett az éves átlag fölött lennie. Brazovicsról tudjuk, hogy nem éves hozamban gondolkodott, Timárról – annak tudatában, hogy volt főköny-

17 Uo., 1:191.

18 „Minsky’s Moment”, *The Economist*, 2016. júl. 29., hozzáférés: 2024.11.21, <https://www.economist.com/schools-brief/2016/07/29/minskys-moment>.

19 JÓKAI, *Az arany...*, 1:191–195, 1:213–214.

20 Uo., 1:191.

ve – föltételezhetjük, hogy a kettős könyvelés technikájával számolták el vagyónának változását és gazdálkodásának eredményét. Számszerű eredményeiről nem tudunk, de ha csak az átlagra törekedett, akkor nem világos, miért akarták sokan követni. Jókai nem vette észre az ellentmondást, de olyan vitát érintett, amelyik nem sokkal a regény történelmi időre vetített cselekménye (1830-as évek) előtt vált kimondottá. Ezt a következő kitérőben ismertetem.

Kitérő: Smith, Ricardo és a kérdés: jó-e mérsékelt nyereség

A 18. században Adam Smith úgy vélte, még a hazájuktól távol működő üzletemberek is arra törekcsenek, hogy otthon, megszokott környezetükben tevékenykedhessenek. Ez úgy értendő, hogy a bizalom, a szokások ismerete és a tőke jobb ellenőrizhetősége arra készíti a kereskedéssel foglalkozókat, hogy – ha legalább a szokásoshoz közeli hasznukat megtalálják – otthon fektessék be tőkájüket. Így azután, még ha mindenki a saját hasznát keresi is, a láthatatlan kéztől vezetettvén, a köz javára fog cselekedni. Ez a – nem Smith kifejezése – patrióta ösztön elméletének szükséges föltétele.

David Ricardo 1821-ben kiadott főműve szerint nemzetgazdasági szinten a gazdasági harmóniát a láthatatlan kéz úgy teremti meg, hogy még a hazájuktól távol működő üzletemberek is arra törekcsenek, hogy otthon, megszokott környezetükben tevékenykedhessenek. Hozzáteszi azonban, hogy ez által az üzletemberek lemondanak az elérhető nagyobb nyereségről, és megelégednek az otthoni kisébbel, miközben a fogyasztók ellátottsága is csökken.²¹ A lé-

21 SMITH, *Vizsgálódás...*, 486, 488–489; David RICARDO, „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei”, in David RICARDO, *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből*, ford. ATKÁRI János, 69–434 (Budapest: Napvilág, 2017), 173–174, 337. A láthatatlan kéz és a Gondviselés azonosítása Smithnél: SMITH, „Az erkölcsi érzelmek...”, 527. A szövegek összehasonlításából látszik, hogy a ricardói „kisébb” Smithnél „legalább a szokásos”. Remélhetőleg Smith is, Ricardo is egyetértene, ha mai nyelvre átfordítva úgy fogalmazunk, hogy otthon kisébbek a tranzakciós költségek, s ezért a kereskedők még kisébb bevételarányos haszonkulccsal is megtalálják remélt nyereségüket.

nyeg, hogy a gazdasági életben, ha kialakul is valamilyen átlaga valaminek, az csak utólagos (ex post), előre (ex ante) nem lehet alkalmazkodni hozzá.

*

A mérsékelt nyereségről szóló kitérő külkereskedelmi vonatkozása azért érdekes, mert Timár éppen a hazai környezetből kívánt a világpiacon kitérni, s a brazil lisztexport bukása kapcsán érzi meg, miszerint ez „hát az első csapás”. „És a legérzékenyebb az üzletek nagy emberére nézve. Éppen ott történt meg, ahol legbüszkébb volt! Amiben igazán kevélykedett. Amiért királyi tanácsosi rangját kapta.” – teszi hozzá az elbeszélő.²² A lisztüzletre még visszatérek.

Negyedjére, ehhez az iménti követelményhez kapcsolja az elbeszélő a nagy léptékre való törekvést („nagy vállalatoknál elég nagy a tisztességes nyereség is”, „nagyokra vállalkozott; de nem csalt, nem lopott soha”).²³ Abban a korban még nem voltak a maiakhoz mérhető, hatalmas idegen tőkét mozgató óriásvállalatok. A magánvállalkozásoknak óvatosaknak kellett lenniük, mert sérülékenyebbek voltak. Brazovics esetében láthatuk az összeomlást. Timár esetében más a helyzet. Vagyona eleve akkora volt, hogy életbe lépett az, amit manapság Máté-effektusnak neveznek: akinek van, annak adatik.²⁴ Sőt, hiába is akarná elvesztegetni a vagyonát: „meggyűlölte a gazdagságát, s hozzáfogott, hogy túladjon rajta. [...] Nem sikerült neki az elszegényedés. [...] Akármire is fogott hozzá, amibe más ember bizton belebukott volna, az fényes sikerrel végződött [...]”.²⁵

²² JÓKAI, *Az arany...*, 2:171.

²³ Uo., 1:191.

²⁴ Mt 13,12 vagy Lk 8,18;19,26 vagy Mk 4,25.

²⁵ JÓKAI, *Az arany...*, 1:192.

Kockázttatók és érdekeltek. A stake-holder-kérdés

A vállalatgazdaságtani irodalomban pár évtizede nagy kérdés volt, kit is szolgáljon vállalat. Az elbeszélő szerint Timár „[n]yereségéből azoknak is bő részt juttatott, akiktől függött, hogy egy vállalatot megkapjon, és jutányos föltételeket kapjon [...]”.²⁶ Az elbeszélő szerint ezt az üzlet biztonságának érdekében kellett megtennie („nem is kockáztatott soha”). Az élelmezési beszerzési eljárás során Brazovics megsejtette, hogy volt hajóbiztos a „busásabb osztalékot adott a nyeresémből az »illetőknek«, mint amennyit ő szokott, azért nyerte el a szállítómányi kövér vállalatot, amin rendszeren ő szokott gazdagodni.” Tette ezt Timár annak érdekében, hogy nyitva tartsa „maga előtt folytonosan az aranybányát.”²⁷

Ez adott esetben megfelelő személyek pártfogásának megszerzését is jelenthette:

Timár mélyen megköszönte a kegyet a magas úrnak, ki viszont biztosítá őt mindenkorra kiterjedő magas pártfogása felől. // És végig valamennyi hivatalszobán, ahol még tízféle expeditionalis tortúra várakozik a haldandó emberre, mindenki sietett Timárnak azonnal szolgálatára lenni, s amit más hetekig nem bírna keresztülkergetni a hivatalabyrinthon: ő átrepült vele egy óra alatt. // Az orsovai tisztító vizeskorsó ott volt láthatatlan alakban.²⁸

Az utolsó mondat utalás a Szent Borbálán lezajlott vámvizsgálat rituálékra. Míg a mai vállalkozás-gazdaságtan egyetért abban, hogy a vállalatnak a tulajdonosok testületének érdekeit kell képviselnie, hajdan, főként a szabadelvűség szociáldarwinista értelmezésének idején ez nem volt egyértelmű.²⁹ A szabad verseny inkább szabadfogású verseny volt.

26 Uo.

27 Uo., 1:153.

28 Uo., 1:165.

29 TAKÁTS József, „Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom”, *Holmi* 8, 5. sz. (1996): 774–779; GRÜN WALD Béla, *A régi Magyarország. 1711–1825* (Budapest: Franklin, 1888).

Ha valaki kapcsolatokra tudta váltani tőkéjét és az kamatozott, akkor az az ő megérdemelt jutalma volt. Bár nem egyénekre, hanem kollektívumokra értve, de hasonlóképp jellemezte 1882-ben Grünwald Béla a „rég Magyarországot” világát.³⁰

Eddig jutottam azoknak a szempontoknak a mentén, amelyeket az elbeszélő kínált fel számunkra. Vannak szempontok, amelyek a regény más részein merülnek föl. Ilyen az „első százezer” kérdése, illetve a szociális gondoskodás.

Az elsőt illetően a százezer furcsa szám. Ha mai értéken kívánjuk kifejezni, akkor több mint félmilliárd forintról van szó, de még váltóforintban is százmillióról. Ehhez képest a szolás ma is az első milliót szokta emlegetni, tehát ennek az értéknek az ötezred részét. A másik érdekesség, hogy ma az első millió eredetét tanácsolják nem kutatni, a regényben pedig csak megszerzésének nehézségéről esik szó, mert „a többi önkényt kínálkozik. Van hitele.”³¹ Az elbeszélő ezt a szálát azonnal el is ejti. Talán, mert ekkor a hitel kérdésével kellene foglalkoznia. A hitel kapcsán pedig fölmerülne, vajon van-e az országban kellő mennyiségű hitel és tőke. A szokásos válasz a tőkeszegénység, de a tények mást sugallnak. A történelmi üzleti viszonyokat tekintve a kölcsönzendő pénzek keresik a kölcsönvevőket, a megbízható adósokat.³² Egyszerűbb lehetett a gazdasági és üzleti viszonyok bemutatását egy talált kincs meséjébe ágyazva bemutatni.

Van azonban még egy csavar a történetben. A regényben ugyanis tulajdonképpen egy monumentális pénzmosás lefolyását követhetjük végig.

30 „Az embereknek az a közössége, melyet államnak nevezünk, nem egyesekből van összealkotva.” „A társadalom körében az érdek az uralkodó szempont s minden társadalmi osztály a saját érdekét törekszik megvalósítani.” „De csak a gazdagabb, értelmesebb, szervezettebb képes megszerezni az uralmat, [...]” GRÜN WALD, *A régi Magyarország...*, 18–19.

31 JÓKAI, *Az arany...*, 1:152–153.

32 Vö. SZILÁGYI Adrienn, *Az uradalom...*; SOMORJAI, *Hittörténet...*

A talált kincsek birtokában, kellett magának jogcímekeket szereznie, amik mellett a világ előtt mint gazdag ember megjelenhessen. Azt kellett színlelnie, hogy ő szerencsés vállalkozó. // Az első vállalatánál már roppant pénzüsszeget nyert. // Ha a világ azt hiszi, hogy csempészet volt a nyeresége: az a kisebbik baj. Bebizonyítani nem lehet, mert nem igaz. Ő annyit költött az élelmezési vállalatra, hogy alig maradt rajta haszna. De házakat, hajókat vehetett, s arannyal fizethetett: és mindenki azt hitte, a vállalatán nyeré azokat. // Neki ürügy, cím, látszat kellett arra, hogy Ali Csorbadzsi kincseivel lassankint a világ elé jöhessen.³³

Ha az olvasó ezt komolyan veszi, ettől kezdve – észszerűségi szempontok alapján – a regény teljesen hiteltelen. Hacsak nem gondoljuk végig azt, mi van, ha a regényíró arra számít, hogy közönsége ezt is elfogadja tőle. Ebben az esetben következtethetünk a feltételezett olvasóközönség üzleti tudatosságára. Pontosabban fogalmazva: Jókai vagy kiadója arra számíthatott, hogy az elbeszélés e fordulatán magukat felmérő elvesztésével szemben annyi mesés fordulatra vágyó olvasót nyerhetnek, amely nyereség túlnő a veszteségen.

A másik imént említett kérdés a szociális gondoskodásé. Timár, mint megtudjuk,

a nemesi névhez nemesi tetteket is tudott csatolni. A város szegényei számára kórházat alapított, a protestáns tanodában ösztöndíjakat tűzött ki, még az áldozó kehely is arannyá vált a kezében; a régi ezüst helyett aranyat csináltatott az egyháznak. Kapuja mindig nyitva volt a szegénynek, s péntek napon utca hosszat állt házáig a koldusnép, aki a maga pénzeért jött, a legnagyobb rézpénzért a világon, amit vargatallérnak neveznek. S nagy híre járt, hogy amely hajóslegénye a vízbe fulladt,

33 JÓKAI, *Az arany...*, 1:159.

annak az árváit ő nevelteti fel, s özvegyének évdíjt fizet. Arany ember!
arany ember!³⁴

Miként ma a vállalatok, akként hajdanán a kereskedők is igyekeztek jó hírnevet szerezni maguknak. Az önkéntes áldozatnak különféle formái lehetnek. A szó szerinti önfeláldozástól eltekinthetünk. Ha ez a vállalkozók esetében szerepet játszana, akkor teljességgel kettős életet kellene élniük és nem lehetnének tartósan nyereségre törő vállalkozók. Marad az önérdeket az érzelemmel ötvöző forma. Ezek együtt is, külön is működhetnek. A jótékonyosság szó szerinti önzés is lehet. A vállalkozóknak mint kollektívumnak a hírneve – legalábbis hazánkban – általában nem volt kedvezőnek mondható. Ezért az egyes vállalkozóknak érdekük lehetett a saját megítélésüket leválasztani a csoportétól. Erre jótékonyosság kiváló eszköz. Arról nem is beszélve, hogy a jótékonyosság keltette rokonszenvező közvélekedés megnehezítheti még az esetlegesen indokolt fölépést is a vállalkozóval szemben.

Szervezet és piac

Érdekes módon az üzleti szervezetről alig tudunk meg valamit. Míg Brazovics kereskedelmi tevékenységének szerveződési formájáról az események során kiderül egy s más, Timár mindent maga intéz. Bár van titkára és biztosai, de az előbbi a főkönyvet teszi elébe, a biztosok pedig az aláírnivalót. Baján van „üzleti állomása”, „kereskedelmi telepe” ahová az Alföldön járván „leveleit [...] utasíttatá.” „Már ott várt rá egy csomó” – tehát sokáig nem volt gondja rájuk. Azt, hogy mi mindennel foglalkozott, onnan tudjuk meg, hogy volt, amikor nem volt kedve mindennel törődni: „bánta is ő, ha kifagyott vagy nem fagyott a repce; ha fölemelték a vámot az angol határon; ha emelkedtek is a metallique-ok”.³⁵ Volt ügynöke Bécs-

34 Uo., 1:172.

35 A metallique itt államadóssági kötvény értelemben. BALÁZSI és KISS, *Jókai-enciklopédia...*

ben és Isztambulban. Ezek leveleit is személyesen kezelte. „[G]yors érellyességgel adta ki rendeleteit ügynökeinek, figyelemmel jegyezte fel a tudósításokat [...]” Az egyedüli néven nevezett személy bizalmasa, Fabula János, „az összes hajóraj felügyelője [...]” De még így is „korán hajnalban fölkel, kocsira ült, hogy a Dunán rakodó hajóit megtekintse.”³⁶ És mindezzel szemben olykor hosszú időkre magára hagyja üzletét.

Kitérő: Dux Adolf a regény üzletvitel-ábrázolásáról

A kérdéssel Dux hosszabban foglalkozik. Mivel a kritikai kiadás ezt a részt egyetlen mondatban foglalja össze, érdemes idézni a teljes okfejtést:

Lélektanilag valótlan, és ezért zavaró az a teljes paradicsomi gondtalanság is, amellyel Timár évről évre hónapokig a szigeten tartózkodik. Vállalkozásai, birtokai, malmaj, tengerentúli kereskedelme stb. mindazok, amelyeket addig irányít és működtet, amíg a külvilágban él, nem léteznek számára, amíg a gazdátlan szigeten van. De a regényírónak a modern, művelt üzletember jellemzésében nem így kell az üzleti ismereteket, a rutint, az óvatosságot s a többit az esetleges költői vagy romantikus hajlammal öszszeszőnie. Van szolid vállalati képviselő, akinek vannak pillanatai, amikor visszavonul a tőzsdéről és a hivatalos családi körből egy gazdátlan (vagy éppenséggel nem gazdátlan) szigetre; bizonyos értelemben ő is kettős életet él, megosztva a családi tűzhely és a pártfogoltjainak budoárja között, de mégis megőrzi jellemének egységét. De két oly ellentmondásos jellemnek az egybeolvasztása, mint amilyen Timaré, a merész, boldog spekuláns és Timaré, a fiatal szigetlakó szeretőjéé, éppoly meseszerű, mint az egész „gazdátlan sziget”.³⁷

*

36 JÓKAI, *Az arany...*, 1:261–262.

37 DUX, „Der Gold-Mensch...”, 3. A fordítás a transzkribus.ai és a DeepL közreműködésével készült.

Timár üzlete azonban romantikus bebábozódása idején is élénken megy tovább. Erről távolléte alatt felesége egy tapasztalt üzletember körültekintésével gondoskodik; vezeti a könyvelést, több nyelven írja a levelezést, és mindezt ő, a szinte iskolázatlan és csak vonakodva tanuló, a legnagyobb biztonsággal és tökéletességgel teszi. Néhány hónap alatt megtanulta és elsajátította, amit tennie kellett, és nem szerelemből, mert nem szereti a férjét, hanem hideg kötelességtudatból. Ez, bár hihetetlen, de rendkívüli, és ezért úgy vélheti a szerző, hogy annál inkább illik a regénybe.³⁸

Tehát Timár neje, nemes Csorbaffy Zsuzsánna meghatalmazottként ugyanolyan ideális szerepviselő volt, mint a regény kezdetén Timár Brazovics alkalmazottjaként. Átvette és tökéletesen ellátta azt a szerepet, amit üzletemberként maga Timár is játszott („tudósítások után én azt gondoltam, hogy ön ezt tenné”).³⁹ Az elbeszélés jobban részletezi a meghatalmazás jellegét, mint az említett első alkalommal. Két okból. Ott a meghatalmazás az alkalmazotti jogállás része volt. Itt más a helyzet. Timéa – vagy amiként a külvilág tekint rá: Levetinczyné⁴⁰ – jogilag a háznép része, Timártól kapott vagyonát visszajuttatta a férjévé lett hajdani kormányos kezelésébe. A férj felhatalmazó levele pedig saját – az elbeszélő sejtetése szerint a Timeáénál nagyobb – vagyonát adta neje kezére: „[F]ölkérte őt (ti. Timéát – a szerzők), hogy minden levelét, mely hosszas távollétében komáromi házához lesz utasítva ezentúl, vegye át, bontsa fel, közölje ügyvédjével vagy biztosával, ha szükségét látja, s ahol intézkedni kell, rendelkezék teljhatalommal férje nevében: utalványozzon, vegyen át és adjon ki pénzeket saját belátása szerint; egyúttal vissza-

38 Uo., 3. Hogy Timéa mikor tanult meg latin betűket olvasni, nem derül ki a regényből. nehezen tanulta a hittant, az iskolába későn kellene kezdenie járni, ugyanakkor „tanult éjjel-nappal”. (JÓKAI, *Az arany...*, 1:184–185, 1:215.) Már azt is nehéz kitudni, mi lehet Timéa életkora. Az 1831-ben kb. tizenhárom éves Noéminál kicsit lehetett idősebb, de már ivarérett (uo., 1:82, 1:68–70, 1:104–105), tehát tizennégy körül. Athalie gúnyos szavai szerint öt évig, kb. tizenkilenc éves koráig kellene még iskolába járnia. Ekkor tizenkilenc-húsz éves volna, s mint Athalie fogalmaz „majd akkor férjhez mehetsz, ha valaki elvesz”. (Uo., 1:215).

39 Uo., 2:29, 2:42–48.

40 Uo., 2:216, 2:240.

küldte neki írásztala kulcsát, hogy ha okmányokat, szerződéseket kell kikeresni, kéznél legyen az.⁴¹ Elvileg Timéa a felhatalmazással a saját vagyona feletti rendelkezést is megszerezte. Viszont „józan ésszel” (a külső szemlélő szerint elvárható ésszerűséggel) cselekednie is kellett, hogy ne csak férje, hanem saját anyagi egzisztenciájáról is gondoskodjék.⁴² Más kérdés, hogy talán még jobban is vitte az ügyeket, mint férje, mert – miként az elbeszélő (a bibliai talentumokra utalva) Timárral magában gondoltatja – „más asszony bezárta volna azt a megnyert nagy pénzt, hogy el ne szökjék tőle, s ez meri folytatni a férje által megkezdett vállalatot, megtízszerezve.”⁴³

Az üzleti erények, amelyeket Timéa fölsorol, a következők: „minden tudománynál többet ér a hű felügyelés”; a felhasználók igényeinek felmérése („Talán ha valamelyik [ti. versenytárs]” megkérdezte volna a feleségtől [...]); nyelvtudás, levelezés, alkukészség, prémium minőségű termék szállítása (erre a kérdésre a brazil üzlet elemzésekor visszatérünk), a piac megszerzése és dominálása („Meg kell ragadni a feltalált alkalmat, s el kell foglalni teljes erővel a megnyílt piacot”).⁴⁴

Az elbeszélő itt nem csak arra utal, hogy ha a nők emancipáltak volnának, akkor esetleg jobban teljesítenének, mint a férfiak, hanem arra is, hogy a birtokos nemesi életvilág összeegyeztethető az üzlet vitelében való közvetlen részvétellel. Az elbeszélés szerint azonban Timár távollétének öt hónapja alatt annyi kihívással kellett Timéának szembenéznie (a feudális birtokjogtól az értékpapírok árfolyamingadozásáig és a

41 Uo., 2:29.

42 Ez ellentett kérdésként fogalmazódik meg: Timárnak „[h]arminc hajója úszik a Dunán, egy gályája a tengeren, egész gazdasága, milliókra menő vagyona egy asszony kezében. // S ha most ez asszony könnyelmű szeszélyében ezt az egész vagyont szelnek szórja, szétzilálja, csapodár kedvtelésben férjét, házat, tönkrepjuttatja, fog-e valakinek a férj szemrehányást tehetni érte? Nem így következett-e?”. Uo., 2:36.

43 Uo., 2:45–46. Abszolút számokban: öt hónap alatt ötszázezer forint – ismét nem tisztázva, vajon pengő- vagy váltóforintként. A nézőpontot, hogy a háztartást vezető asszonyok tulajdonképpen vállalkozók, Tóth Zoltán hangsúlyozta: TÓTH Zoltán, „A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztszalád tevékenységszerkezete”, *Társadalomtudományi Közlemények*, 2. sz. (1971): 65–117.

44 JÓKAI, *Az arany...*, 2.:44–47.

regény idejében még meglehetősen bonyolult jogszolgáltatás előtt folytatandó perekig), amennyi más vállalkozásokban évek, évtizedek alatt fordul elő (és amelyeket a mai vállalkozások is külön üzletágakba szerveznek). Ezzel a fordulattal az addig mondottakat Jókai a mese világába utalja.

Dux Timéa üzletvezetésével kapcsolatos megjegyzései után joggal merül föl a kérdés: vajon mi szükség volt immáron ebben a vállalkozásban Timárra. Talán megengedhető képzettársítás ide idézni Karl Marxot, akinek *A tőke* című műve öt évvel *Az arany ember* előtt jelent meg. E könyvében Marx, a tőkés felhalmozás tendenciájáról írván, azt vizionálja, hogy a műszaki fejlődés (gépesedés) miatt a tőkés gazdálkodás oly rutinszerűvé fog válni, hogy a felhalmozási folyamat egyik oldalán felhalmozódó munkások egyszer csak rájönnek, hogy a technológiai fejlődés folytán a folyamat másik pólusán kiválasztódott tőkések félrelökhetők.⁴⁵

Piaci helyzet

Az üzletet szervezete mellett a piaca jellemzi. Az üzletvitel tekintetében úgy Timár, mint Brazovics esetében nagy szerepe volt a birodalom egymással vetélkedő központi hatóságainak.⁴⁶ Timár avval kerekedik vidéki városbéli versenytársai fölé, hogy rögtön megtalálja az utat az ügyének megfelelő központi hatósághoz. Ha úgy tekintjük, ez is egy beszerzési piac. Ezekon a hatóságokon keresztül lehet eljutni állami szállításokhoz, közbeszerzésekhez, de főként információkhoz. A megfelelő szöveghelyet a morálökonómiáról szóló részben már idéztem.⁴⁷

45 KARL MARX, *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. Első könyv. A tőke termelési folyamata*, ford. RUDAS László és NAGY Tamás (Budapest: Szikra, 1955³ [1867]), 703–706. Ez a tendencia abban a korban, az növekvő méretgazdaságosságból fakadó nehézipari koncentráció idején érzékelhető volt, de a 20. század közepétől, a nehézipar stratégiai jelentőségének múltával már nem érvényesül.

46 JÓKAI, *Az arany...*, 1:155–156, 1:214.

47 Uo., 2:23.

Az elbeszélő nem hagy kétséget, hogy – amiként azt a monostori eset-
tel be is mutatja – tudja mindennek az okát:

Abban az időben, talán most már nem, az volt az államgazdászati főe-
lv, hogy „stehlen und stehlen lassen.” Lopni és lopni hagyni. [...] az volt
a bölcsek köve, kitudni, hogy az egymásba bonyolult maschineriának
melyik kerekét kell megmozdítani, hogy az a láda felnyíljk, amelyikbe
bele szabad markolni a becsületes állampolgárnak. Mi van kapni való?
és hol? és kinél? és mi segítséggel, és mi oknál fogva, és mi módon és mi-
kor? És hogy ki barátja és ki ellensége ott a másiknak? és hogy kinek mi
szenvedélye van? és hogy ki az, akin egyben meg másban minden meg-
fordul. // Ez a fő-fő tudomány.⁴⁸

A leírás rendkívül leegyszerűsítő, de a megfogalmazásból („talán most
már nem”) kiderül, valójában nem is annyira a regényben elbeszélte idők-
ről, hanem a regény megjelenésének koráról szól.⁴⁹

Timár megkísérel ebből az állami függési rendszerből kilépni: ezt jel-
zi a bérlet már említett megszerzése, illetve az azon való gazdálkodás,
a balatoni halászat,⁵⁰ és a braziliai liszt kivitel alább tárgyalandó ügye.
Mindezt azonban a mese világába utalja, hogy Timárnak, mérhetetlen
vagyonára révén, piactorzító piaci hatalma van.⁵¹

A magyar liszt Braziliában és az értelmezés hatalma

A regény üzleti szempontú olvasata esetén az első, amit rögzíteni kell,
hogy a braziliai lisztexport még kitalálója részéről is esztelenség.⁵² Nem

48 Uo., 1:156.

49 A hadsereg-élelemzésről szóló könyvben (az emlékirat elemzésében, illetve a levéltári forrá-
sok alapján íródott fejezetekben) igyekszünk elmondani, mit is jelentett a korrupció a hajda-
ni világban.

50 Uo., 1:174.

51 Uo., 1:171.

52 Uo., 2:45.

abban az értelemben, hogy eleve elhibázott, hanem akként, hogy az üzletre vezető motívumok nem az üzleti ésszerűségből fakadtak.

A történet egy hazugsággal kezdődik. Timár az idilli, piac és pénz nélküli senki szigetén élő szinte gyermek Noéminak több keleti eredetű rózsafaj mellett mesél a mámorító illatú moggori rózsáról is. Noémi szeretne ebből kapni, mire a felnőtt férfi azt válaszolja, hogy az Brazíliában terem és megígéri, hogy üzleti útjáról visszatérve hoz neki ebből a növényből. A brazil út bejelentése azonban csak az otthon töltendő félév fedezésére szolgál.⁵³ Ezután a hazugság elkezd megszilárdulni. Ifj. Krisztyán Tódor megjelenésekor brazíliai kapcsolataival hengec és előadja ötletét egy (mai szóval importhelyettesítő) kereskedelmi ügyletről, tudniillik arról, miként is lehetne a Brazíliából beszerzendő hajóépítő anyagot hazaival (pontosabban: senki-szigetivel) helyettesíteni.⁵⁴ A párbeszéd során kiderül, Timár alapvetően járatos a hajóépítés dolgaiban és a brazíliai fafajták világában.⁵⁵ Timár ifj. Krisztyán gonosztettére (merénylet) krisztusi jósággal válaszol, és föl kínálja a merénylőnek, hogy segít Brazíliába jutnia.⁵⁶ Noémi hajdani gyermekkori pajtása végül mint a trieszti „Scaramelli-ház ügynöke” utazik – mint utóbb kiderül, Timár háromár-bocos hajóján – Brazíliába.⁵⁷

Később tudja meg az olvasó, miszerint Timár járatosságának az az oka, hogy már nem „új ötlet ez nála. Rég küzdött ő azzal a vággyal, hogy miért ne lehetne egy magyar kereskedőnek valami nagyobb feladatot is választani [...]? Hátha egy merészebb, nagyobb, szabadabb pálya is volna egy magyar kereskedőre nézve e kisszerű kalmárkodásnál? Hátha lehetne valami hazai nevezetes árucikknek, amiben iparunk kiállja a versenyt, piacot nyitni a világkereskedelem nagy bazárjában?” Ennek megfelelően már „[e]lőre tökéletesítetté műalmait, s építettett Triesztben egy kereskedelmi hajót.” Timár „százezer forint árú vagyont kockáz-

53 Uo., 1:284.

54 Uo., 1:290, 1:291.

55 Uo., 2:19.

56 Uo., 2:20.

57 Uo., 2:25. Élt abban az időben Triesztben Scaramelli, de nem bankár, hanem zenész volt.

tat”.⁵⁸ Az nem derül ki, milyen értékű forintban, miként az sem, ez vajon az áru értéke, vagy a beruházás volumene.

Minden előkészület ellenére Timár csak az ifj. Krisztyánnal való, életét veszélyeztető találkozás hatására vágott bele a már korábban tervezgetett külkereskedési üzletbe.⁵⁹ Már az sem tankönyvbe való, hogy valaki szerelemből vált üzleti profilt, de az még annyira sem, hogy ezt előzetes számítások és piackutatás nélkül teszi. Megjegyzendő, érzelmek hatására végrehajtott üzlet volt, amikor *A Buddenbrook-ház* egy nemzedékkel később élt Thomas Buddenbrookja (1825–1875) a regénybéli 1868-ban terményelőleg-kölcsönt adott egy pöppenradei birtokosnak. Miként Thomas Mann hőséneke esetében, úgy az érzelmi döntés Timár Mihálynál is a vég kezdete.

Timár bizalmi embere, Fabula János számára váratlanul az az évi gabonát „sem Győrbe, sem Komáromba”, hanem Triesztbe viteti. A két uradalmi patakmalomban és harminc dunaiban megőröltetett lisztet „Kis hajókra fogjuk rakni a terhet zsákokban, azokat felvontatjuk Károlyvárig. Ott ökrösszekerekre rakjuk, s elszállítjuk Triesztbe. Triesztben készen áll a hajóm, mely a lisztet tonnákra rakva elviszi Brazíliába.”⁶⁰ Szállítmányozási szakember a megmondhatója, de a liszt Brazíliába juttatásához szükséges szállítási költség felét ezen átrakodással és átcsoomagolással tarkított Triesztig tartó szakasz vitte el. Talán nem véletlen, hogy a regény cselekményének idején a liszt még nem, csak a magyar bor szerepelt a Magyarországról kivitt termékek listáján.⁶¹ Fabula János nem

58 Uo., 2:23–24. A műmalmok (pl. gőzmeghajtásúak vagy őrlő hengerekkel ellátottak) a regény idején éppen létesülőben voltak. Hajókat fából csak korlátozott méretűeket (kb. 80 métereseket) lehetett építeni, részben a fa teherbíró képessége, részben pedig a fa nagy térfoglalása miatt. A kockáztatott akkori százezer forint *minimo calculo* negyedmilliárd mai forint.

59 „A lisztkivitel mellékes volt már; fő dolog volt az, hogy Timár az egész földteket tegye maga és ez ember közé.” Uo., 2:25.

60 Uo., 2:22. A tonna valószínűleg hordóra utalhat, annál is inkább mert a szövetszákokban a nedvesség miatt a liszt nem bírta volna el a tengeri szállítást.

61 BALOGH Ádám Tibor, „Epizódok az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília kereskedelmi kapcsolatainak történetéből”, *Századok* 156, 5. sz. (2022), 1021–1057.

véletlenül óvakodott a kalandtól és – teszi hozzá az elbeszélő – „Timár maga is körülbelül így volt vele.”⁶²

Másodsorban megállapítandó, hogy ezúttal nem csak az elbeszélő Jókai szól ki regényéből, hanem a képviselő Jókai is integet a háttérből. Megszólalására nem valami külkereskedelmi kérdés, hanem az önálló magyar jegybank körüli, az 1869. évi, éppen tartó válság miatti heves parlamenti vita adott okot.⁶³ Már csak azért is érdemes felidézni, mert a (gazdasági) szakértelem képzetének megjelenése is kiolvasható belőle.

Kitérő: Jókai és Lónyay vitája

Lehetséges, hogy – miként a *Vasárnapi Újság* írja – Jókai „mindig gondosan készült” felszólalásaira,⁶⁴ de ez nem jelent mindenképpen szakmai felkészültséget. Erre utal az alábbi, nem folytatólagosan idézett eszmecsere:

Jókai Mór: Mi fog történni akkor, ha, például, a lisztipar letűnik a magyarországi piacról? Jelenleg ez az utolsó consumensünk, mely a gabonát fogyasztja, tessék meggondolni, mivé fog lenni a termelő vagyona, ha megbukni engedjük az ipar ezen ágát. (Helyeslés bal felől.) Méltóztassanak meggyőződést szerezni maguknak, t. képviselő urak, és sorba jární azon gyárakat, melyek jelenleg lisztet, vasat, hajókat, gépeket, téglákat gyártanak, és meg fogják látni, hogy azok, noha a mindennapi szükség tárgyát állítják elő, ha megkérdezik, haszonnal vagy kárral dolgoznak-e, meg fogják hallani, hogy valamennyien kárral dolgoznak.⁶⁵

Lónyay pénzügyminiszter erre a következőt válaszolta:

62 JÓKAI, *Az arany...*, 2:23.

63 *Képviselőházi Napló*, 1869. nov. 08., 173–232.

64 V., „Jókai humora a parlamentben”, *Vasárnapi Újság* 51, 22. sz. (1904): 372–374, 372.

65 *Képviselőházi Napló*, 1869. nov. 04., 174.

én még ipart a piacra járni nem láttam; az ipar termékeit szokta a piacra hozni. De ezen rövid mondatban még más érthetlenség is van: „Ez az utolsó consumensünk, ki a gabonát fogyasztja.” Talán azt akarta képviselő úr mondani, hogy a gabonát lisztté földolgozza, mert a fogyasztó az, ki a lisztet megveszi és elhasználja, nem pedig a malom, mely azt lisztté átalakítja. A mondatnak vége még nagyobb érthetlenséget foglal magában, miután azt föltételezi képviselő úr, hogy a termelő, földbirtokos, ki a gabonát termeli, elveszti vagyonát, mihelyt a pesti malmok beállítják működésüket; már pedig még képviselő úr is emlékezhetik arra, hogy az első hengermalmot Széchenyi István gróf állította föl: értelmezése szerint előbb talán vagyonnal sem bírt a magyarországi földbirtokos osztály? [...] Én ellenben azt hiszem, hogy a pesti malmok nevezetes ugyan, de nem egyedüli tényezői a magyarországi gabonakivitelnek, és jöhetnek oly idők, midőn, ha külföldön jó, nálunk ellenben mostoha a termés, bár nyoma sincs a pénzválságnak, kivitel még sem lesz; viszont most, midőn valóságos pénzválság van, a malom-üzlet Pesten még sem áll oly rosszul, miután az üzletes szakemberek nyilatkozata szerint minden malom teljes működésben van s lisztkészlettel alig bírnak, mert a bel- és külföldi fogyasztás ismét megindult.⁶⁶

Jókai később részletezte mondanivalóját, s itt jelennek meg a regényben vizsszaköszönő gondolatok:

Hogy pedig ezen vállatok közt csak egyetlen egy is volna, a mely nem korszerű, alig merném állítani. Lisztiparunk, mint tudjuk, egész Braziliáig kiterjed és, egészen odáig kivíta maga számára az elsőséget minden más lisztipar fölött. Én nem lehetek azon nézetben, mint a t. pénzügyminiszter úr, hogy a gabonaforgalom ép úgy haladt volna a lisztipar nélkül, mint haladt a lisztipar mellett: mert a gabonánk mint gabona nem veri meg a külföldi piac gabonáját, de mint liszt megveri azt. Számtalanszor olvasom a legहितesebb lapokból, hogy a gabonapiacon jelenleg nem jelent meg senki

66 *Képviselőházi Napló*, 1869. nov. 08., 215.

más, mint a gőzmalmok; kénytelen vagyok tehát azt hinni, hogy a gőzmal-
mok consumensek, és ha azok nem consumálnak, a termelő is vészit, bár
a pénzügyminiszter úr azt mondja, hogy jelenleg éppen úgy consumálnak,
mint mások, mit én neki kénytelen vagyok elhinni.⁶⁷

Az ülésen később Wodianer Béla hozzászólása mutatott rá, miszerint „a jö-
vedelemszaporodást pedig úgy érhetjük el legjobban, ha a természetményt
gyártmánnyá alakítjuk át. Az idén pl. a legszerencsétlenebb helyzetben va-
gyunk: külföldön igen dús aratás volt, nálunk pedig szegény; tudjuk, hogy alig
volt egy harmad része a tavalyinak, és mi bizonyára nem volnánk képesek akár
csak egy mérőt kivinni, ha malmaink nem volnának.”⁶⁸

*

Akárhogy is, a regényben az ösztönös ügyviteli zseni Timéa sikerre viszi
a liszt kivitelt. A második évben ötször annyit szállíttat Dél-Amerikába,
mint az elsőben, s mint láttuk, ezzel – nyilván nem szándékoltan – bele-
avatkozik még a szinte önellátó gazdálkodók életébe is.⁶⁹ Hiába követik
a Timár kereskedőház példáját mások, a jó minőséget nem lehet legyőz-
ni.⁷⁰ S valóban: „Új év első havában megérkez[ett] a tudósítás a tengeren-
túlról”, mely szerint a „magyar liszt annyira kivívta magának a jó hír-

67 Uo., 223

68 *Képviselőházi Napló*, 1869. nov. 09., 238. Két eset lehetséges: vagy az őrlésnek akkora a hoz-
záadott értéke, hogy még az olcsó búzájú országokban is meg tudja verni az ottani lisztet a
drága magyar gabonából őrlött lisztrel (ez nem életszerű), vagy az árkülönbség a kül- és bel-
honi búza között akkora lett, hogy a vámok ellenére is érdemes volt a gőzmalmok számára
gabonát behozni. Nos, a regáti, illetve az odesszai gabona árban volt ennyire versenyképes.
A hazai gabona ára lehetett az oka, hogy körülbelül a regény írása idején az egyik legnagyobb
pest-budai, majd budapesti malomtulajdonos, Haggenmacher Henrik a malomipar helyett
más ágazatokba csoportosította át tőkét. A malomipari túlkapacitások táplálására 1885-től
bevezették az úgynevezett őrlési forgalmat. Ez lényegében azt jelentette, hogy a gőzmalmok
az általuk kivitt liszt mennyiségének megfelelő mennyiségű gabonát vámmentesen hozhat-
tak be az országba.

69 Vö. JÓKAI, *Az arany...*, 2:45.

70 Vö. uo., 2:46.

nevet Dél-Amerikában, hogy most még a benn termelt lisztet is magyar liszt cége alatt árulják.”⁷¹

Timéa még azt is elmagyarázza férjének, mit is jelent a jó minőség: „Az amerikai gabnapiac árjegyzékében sehol sem találok olyan nehézségű búzát, mint a magyarországi, tehát nekünk itt a nehéz búzából kell készítenünk a lisztet, hogy az amerikaiat legyőzzük. Én a legnehezebb árut használtattam hozzá. Itteni versenytársaink pedig mind a legkönnyebbet használják; ezért ők csalódní fognak, és mi maradunk felül”.⁷²

Mivel – mondhatni, csalfaságának köszönhetően – Timár a még szinté önellátó életet élők között (ne feledjük: a reformkor idején Magyarország népének nem kis része településszinten még önfenntartó volt) is megfordult, rádöbbenhetett arra, amire Timéa az irodájából nem, tehát arra, hogy a távolsági kereskedelem a helyi közösségek számára átláthatatlan viszonyokat hoz létre.⁷³

Timár az elbeszélő szerint úgy akarja megoldani a kérdést, hogy kivonja a túl hatékony Timéát az üzletből. De ha valami jól működik, akkor intézményesül – „gépezet” lesz belőle. Ezen már csak a történetészövésben előidézett katasztrófa segíthet. S lón: ifj. Krisztyán csalárdsága megmenti a helyzetet. Miként a „brazíliai üzletfőnök” levele szól: „ami a veszteségnél sokkal érzékenyebb, az azon általa (ti. ifj. Krisztyán által) elkövetett csalás, hogy az utóbbi években az ön által küldött lisztet a sokkal könnyebb louisianai liszttel hamisította meg, hogy a forgalmat ezáltal nagyobbítsa, s e yankeetrickekkel évekre megrontotta a magyarországi

71 Uo., 2:57. Amikor nálunk új év van, akkor a déli féltekén nem sokkal vannak a nyári napforduló után. Ha levél útjára másfél hónapot számolunk, akkor a levelet még a nyár beköszönte előtt küldhették el. A korabeli híráramlásra jellemző, hogy az 1868. év 2 félévének brazili gazdasági viszonyairól szóló 1869. májusának közepére datált beszámoló a közös külügyminisztérium *Austria* című kiadványának 1870. évi kora októberi számában jelent meg. „Rio de Janeiro, Mitte Mai 1869. (Wirtschaftliche Zustände Brasiliens im 2. Semester 1868)”, *Austria. Archiv für Consularwesen, volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik* 22, 41. sz. (1870): 798–804.

72 JÓKAI, *Az arany...*, 2:46.

73 Tegyük hozzá, ez nem a modern kapitalizmus sajátja. Létezett már a koraujkorban is, a protoindusztrializáció jelenségét kutató történészek (Franklin Mendels, Peter Kriedte, Jürgen Schlumbohm) már fél évszázada föl hívták rá a figyelmet.

lisztiparnak a hitelét, úgyhogy nem tudom, hogyan fogjuk azt még valaha visszaszerezni.”⁷⁴ Evvel a hírrel az „a fényes épület omlott össze, amit Timéa épített” – állapítja meg Timár, de előtte azért még magára gondol: „Ez hát az első csapás” és „a legérzékenyebb az üzletek nagy emberére nézve. Éppen ott törtet meg, ahol legbüszkébb volt! Amiben igazán kevélykedett. Amiért királyi tanácsosi rangját kapta.”⁷⁵

Timár pályája kezdetén azzal emelkedett a többiek fölé, hogy nagyban játszott, hogy – utalok Brazoviccsal folytatott, már idézett kérdés-felelet játékára – nem vett részt a többiek kicsinyes mesterkedéseiben. Amikor viszont delegálta a feladatokat, akár a jellemgyenge ifj. Krisztyánra, akár az üzleti angyal Timéára, beütött a baj. Igaz, utóbbi esetben nem meghatalmazottja tehetett róla. Nem szándékolt következmény – mondhatnók intellektuális együttérzéssel. Járulékos veszteség – ha cínikusak vagyunk.

Érdeemes a jobb megértés kedvéért meggondolni, vajon mennyire volt reális Jókainak a brazil lisztexportról alkotott elképzelése. Az világos, hogy a gőzmalmok nélküli reformkorban az üzlet is, a család is irreális. Az üzlet a magas szállítási költségek miatt, a család pedig azért, mert az észak-amerikai lisztipar csak 1849 után kezdett kialakulni Minneapolisban, mely város – különleges adottságai miatt⁷⁶ – később a világ legnagyobb malomipari központja lett. De mi van akkor, ha Jókai az időben transzponált eseménysorban azt írja, ami a regény megírásának idején igaz volt, csak az előjelet változtatja meg?

Tény, hogy a regény írása idején a brazil tőzsdén a magyar lisztet magas áron jegyezték. Ez azonban nem jelenti föltétlenül, hogy ezen az áron kelt is el. A megvalósult üzletkötések árai már nem részei az árak folyamának. Ami ránk maradt, az az ellenoldalról párra nem talált kért, illet-

74 JÓKAI, *Az arany...*, 2:171.

75 Uo., 2:171.

76 A Mississipp mentén, közel a Nagy Tavakhoz, a folyó egyetlen vízésésére települve, amely (a korban még nem ismert kifejezéssel) megújuló energiával látta el a kiépülő hatalmas fa-, illetve gabonafeldolgozó ipart.

ve ajánlott árak listája. A magas jegyzett ár tehát legfeljebb azt jelenti, hogy az eladók sokat pénzt kértek a lisztjükért.

Brazília a 19. században még egy, ugyan erőteljes bevándorlással jellemezhető, de mégiscsak ritkán lakott ország volt. Emiatt önálló malomipart főlegesen lett volna kiépítenie. A bevándorlók nem vagyoniukat Brazíliába mentő gazdagok, hanem jellemzően viszonylag szegény emberek voltak. Nehezen elképzelhető, miért lett volna szükség pékjeinek nagy tömegű prémium (kiváló minőségű, azaz nagy fajsúlyú, keresett) lisztre. Nekik, pontosabban pékjeiknek jó lehetett az alacsonyabb élvezeti értékű liszt is. Emellett homogén termékek (és ilyen a liszt is) esetében költséges biztosítani a minőséget (tartósság, hamisításvédelem). S ha mindez így van, akkor elképzelhető ottani kereskedelmi stratégia, hogy a „lisztünket” a könnyebb és nyilván olcsóbb liszt feljavítására használták.

A minőségi osztályok meghatározását, vagyis a pekározást csak a regény megírása után találta fel Pekár Imre. Eladdig az Egyesült Államokban a gabonát minősítették ugyan, de a módszer bizonytalan volt. Egy szabvány botot vágtak bele a liszthalomba, és minél kevésbé állt bele, annál jobb volt a liszt. A nagy közraktárak egyszersmind „gabonakórházak” voltak, ahol a rosszabb lisztek feljavultak (bár ez egyben jobb lisztek minőségének romlását is jelentette). Ha az átlagos liszt „könnyű volt”, akkor a termék felhasználóinak, a pékeknek a feladata lehetett megtalálni azt a keveréket, amelyikért a péktermékek formájában már lehetett felárat kérni, de még kellően széles közönségnek lehetett eladni. Önálló kutatások híján ez csak egy lehetséges magyarázat arra, miért lehetett egy ideig sikeres a „jó” liszt kivitele és miért hanyatlott le ez az üzlet a minőségbiztosításnak és a lisztek osztályozásának fejlődésével.

Ha ez a liszt, miként a regény mondja, louisianai volt, akkor (bár valószínűleg Minneapolisban őrlték), azért volt louisianai, mert New Orleansban gyűlt össze a Mississippi vízgyűjtőmedencéjéből származó összes exportálandó liszt. Ez már eleve kevert liszt lehetett, már csak az imént említett ok miatt is, hogy ti. nem volt érdemes sokat áldozni a minőség biztosítására. Bár elvileg még a regény megírása idejéből származó

tény, nem biztos, hogy Jókai hasznosítani tudta azt az 1870. évi konzuli jelentést, amelyik a brazíliai lisztpiacról szól.⁷⁷ Eszerint Rio de Janeiro-ban kaphatók voltak (a nevük alapján) az USA keleti partjáról származó származó minőségi lisztek. Ezekhez mérten a malomnevek szerint márkázott trieszti liszt drága volt. Volt azonban a piacon könnyű, olcsó kaliforniai és chilei liszt is. Ezekhez szokás volt trieszti lisztet adagolni. Akármiként is, tanulságos, hogy a kontinens nyugati szegélyéről (valószínűleg az 1855-től működő Panama-vasút közvetítésével) az óceánok partja mentén szállított liszt (valószínűleg rendkívül alacsony fajlagos előállítási költségei miatt) le tudta fedni a kereslet érzékeny részét.

Az biztos, hogy annak az olvasónak, aki a regény elején elhitte, hogy egy szabadon úszó vízimalom lapátkereke a gépházhoz képest forog,⁷⁸ érthetőbb magyarázat volt ifj. Krisztyán családja, mint a globális gabonapiac összefüggéseinek áttekintése.

77 „Rio de Janeiro...”, 803. Köszönet Balogh Ádámnak a nyomravezetésért.

78 „A kormánytalan malom jött sebesen közeledve, mint valami özönvízi szörnyeteg az áramlat közepén. Nagy lapátkereke forgott sebesen a rohanó árban, s az üres garad alatt kelepelve dolgozott a pitlén órölő korong, mintha egész moltert járatna le.” (JÓKAI, *Az arany...*, 1:24). A folyó vízhez mint viszonyítási rendszerhez képest a malom egésze „nyugalomban” van. A malomkerékre nem hat külön erő. Ha horgonyt vetnek rá, akkor a kerék ugyan kicsit elfordulhat, de nem kezd el forogni. A csónakban ülők a horgonykötél szabad végét elkezdhetik a csónakba visszahúzni, de ettől csak az immáron csónak – kötél – malom (gépház, tengely, kerék) együttese fog mozogni a csónak és a malom együttes súlypontjához képest (miközben a súlypont a parthoz képest természetesen mozog). Köszönöm Lórinicz Andrásnak az értelmezéshez adott segítségét.

KÖVETKEZTETÉSEK

Végigtekintve az eddig mondottakon, vállalkozói viselkedés tekintetében nem volt különbség Brazovics és Timár között. Abban természetesen volt, mire is kívánta használni vállalkozását, de abban nem, hogy miként. Mindketten a közpénzek megszerzésével voltak elfoglalva. A különbség az volt, hogy Timár végső céljaként a közösség javát nyilvánította ki. E szemszögből nézve Brazovics közelebb állt a láthatatlan kéz igényelte, már említett smith-i vállalkozói magatartáshoz (hogy tudniillik nem foglalkozott a közjóval), mint Timár. Ha célnyilvánításoktól eltekintünk, akkor már inkább Timár felel meg jobban az értelmes önzés smith-i elvének, mint Brazovics, akire bízást mondható, hogy értelmetlenül volt önző.

A trieszti biztosítóról szóló regénybéli megjegyzést kibontva Brazovics mögé oda gondolható egy piaci háttér is, még ha az nem közvetlenül kereskedelmi is, hanem biztosítási. Ha ez így volt, ahogy ezt Brazovics mögé képzeljük, akkor épp a regény idején kellett nagy veszteségeket elszenvednie s ezek akár bukásához is vezethettek volna, ha Jókai nem más miatt buktatta volna el. Ugyanakkor a világban, az igazi szabadpíacon már Timár is elbukott. Hiába mutattuk ki, hogy a történelmi eseményfolyamban nem volt szükség csalárdságra a lisztüzlet lehanyatlásához, vállalkozói tekintetben Timár a lovak közé dobta a gyeplőt. Timéa kötelességtudó és áldásos működése csak a bukás nagyságát növelte.

A regény egészének gazdasági, gazdaság- és társadalomtörténeti elemzése az általunk ismert szakirodalomhoz képest eltérő megvilágításba helyezi regényt. Ebből a nézőpontból a műnek három szintje van. Az egyik, amint azt Kádár Judit is megjegyzi, a mese.¹ Túl azokon a néprajzi-antropológiai szempontokon, amelyeket a hivatkozott cikk fölvet, van egy olyan momentum, amelyik perdöntő lehet. A regény egy csodálatos megmeneküléssel kezdődik, amikor a Timárra bízott hajó elkerüli a vízimalmot. Ettől kezdve csak meseként fogható föl a történet.

A másik szint egy filozófiai kaland, mint amilyen például *Az ember tragédiája*. „Mit álmodol ébren és behunyt szemmel [...]?” kérdezteti az elbeszélő Timárral saját magától *A Szent Borbála végzete* fejezet elején. A hajóbiztos elgondolja, mi volna, ha az övé volna Timéa gazdagsága, amelynek tényleges méretéről még nagyságrendi elképzelése sincsen.² Még tudatlanul az életét kockáztatja a lányért és teljes, még föl nem tártult vagyonának töredék részéért. Ettől kezdve, mondhatni, elkezdődik második élete, amelyik végső soron nem más, mint álmának, álmodozásának megélése.

Kacsuka tanácsait Timár elfogadja ugyan, de cinizmusát nem teszi magáévá. Ettől kezdve újra és újra jó szándéka, illetve a jó erkölcsöt megvalósítani kívánó eszély szerint cselekszik, és mégis tetteinek nem szándékolt következményei irányítják az eseményeket. Az élet-álom keserves véget ér. Timár eljut az öngyilkosság gondolatáig: „Futott, amíg futhatott; most már a mélység előtt áll, melynek túlpártja nincsen. // Egész élete végigfuttott előtte, mint egy álom, s tudta, hogy most már fel fog ébredni belőle.”³ Az ébredés mégsem halál, hanem megkezdődik Timár harmadik élete.

Elmenekül világunkból (a regény világunkként ábrázolt részéből), míg az (Kacsuka), aki elindította az álmodozása megvalósításának útján, marad mindennapi világunkban, törvényes kapcsolatban fűzvéen magához azt, aki mindig is hozzá vonzódott és ráadásul annak mesés

1 KÁDÁR, „Jókai Mór...”, 422.

2 „Ha mégis megfordítva volna, s te volnál olyan gazdag, mint ő, s ő volna szegény. // – Milyen gazdag lehet Timéa? – számíthatja”. JÓKAI, *Az arany...*, 1:117.

3 Uo., 2:222.

kincse is kezére kerül. Ebben az értelemben Jókai az antik *otiumra* vokolt a *negotiummal* szemben. A tetterős gonosz elpusztult, a tetterős jó kilépett, s maradt az, aki talán egy esettől (a párba j Timár becsületéért) eltekintve cinikus távolságtartással szemlélte az eseményeket.

A harmadik szint történeti-szociológiai. Az eseményeket levelével elindító figura egy hivatalnok. Kacsuka egy hivatalnok. Timár Bécsben főhivatalnokkal tárgyal és e főhivatalnok lendíti tovább üzleti pályáján. És minden esetben jelen van a titkolózás, az összebeszélés. Korábban említettem, most csak újra hangsúlyozom a nemzedéki különbségeket. Kacsuka és sógora az ifjak és hazaiak (bár birodalmi szolgálatban), a bécsi-ek öregek, „külföldi” szokásokkal.⁴ Kacsuka sógora „fölhajt” az ellátási tisztsz számára egy alkalmas médiumot, a tisztsz pedig elindítja Timárt – vajon mit lehet kihozni a magyar való világból. Újra és újra az derül ki, hogy kezdeményezőkézséggel, belátó önzéssel sok mindent el lehetne érni, de végül az is kiderül, hogy ez a hazai világ nem az „igazi” kereskedelem világa. Itt az üzlet (legalábbis a nagyléptékű) valamiképpen összefonódik a hivatallal. Olyannyira, hogy van, amikor Timár maga is állami megbízottként lép föl.⁵ A birodalmi és a magyar szokású fiatalok együttműködnek, kihasználják a régi nemzedéket, de nem jutnak többre, mint azok. A jövedelmek és a vagyon átcsoportosítása – ma azt mondanánk: örségváltás – sikerül, a világ megváltása nem. Nem utoljára előálló kép-let hazánk történetében.

Tündérmese, mitológia és borúlátó rejtett történet. Megkockáztatom, a háromszintűség az olvasóközönség rétegzettségére utal. Ez a mából visszatekintve azt jelenti, hogy nem is az olvasóközönség nagysága a kérdés (amelyet az írás elején megkíséreltünk behatárolni), hanem annak egyenetlensége. A sodródó vízimalom példája arra utal, hogy a közönséget nem zavarták a fizikai lehetetlenségek. Ezt értelmezhetjük úgy, hogy egy ilyen lehetetlenség ironia nélküli taglalása miatt a regény nem

4 „[E]rre a szóra az egyik kezét elővette az excellenciás úr a frakkszárny alul”. Uo., 1:160.)

5 Azon a tájon szoktam járni mint gabonabevásárló biztos, s így jutottam a helyzet ismeretéhez. Uo., 1:161.

veszíthetett sok olvasót. Amit értelmezni kell, az a regényen a háttérben végig húzódó gúny és a felszín kalandos-érzelmes világa. Raymond Williams egyik megfogalmazása szerint az olvasóközönségek – legalábbis a 19. században – nem szemben álltak egymással, hanem ugyanazon a sorson mentek keresztül. Az újonnan a középosztályi kultúra közelébe kerülőket a régiek lenézték, hogy azután idővel a hajdani jövevények nevezhessenek a következő „jövevények” esetlenségein.⁶ Ha ennek a példának a segítségével értelmezem a regény kétarcúságát, kínálkozik, hogy Jókai gúnyt rejtett azokba a rétegekbe, ahol az új olvasóközönség nem érzékelheti azt, az új típusú közönséget pedig a mesével fogja meg.

Meg kívántam tudni, milyen közeg tudta hatásosan formába önteni a hadsereg-élelmezésről alkotott egyéni elképzeléseket. A regénynek a mese és a példabeszéd közötti lebegése segíthetett abban, hogy széles közönség számára kínáljon tanulságot – értesülést és egyben ítéletet olyan dolgokról, amelyekről tapasztalatot amúgy esetleg élete során sem szerezhetett.

Ezen az eredeti célkitűzésen, túlmenően mintegy járulékos nyeregsébként, kirajzolódott számomra, mennyire felel meg a regény a szépirodalom forrásértékéről kialakított elképzelésemnek. A regénybéli történet idejére vonatkozóan messze nem tekinthető forrásértékűnek. Ha viszont a regényt is, az olvasóit is megkíséreljük belekalkulálni olvasatunkba, akkor sajátos kép bontakozik ki a magát a szabadelvűség korának tekintő időszakról.

Azonban még ennek sem kell az olvasót arra készítenie, hogy ezekért az eredményekért elolvassa ezt a könyvecskét. Ha viszont utalok arra, hogy a regénynek ezt az inkább a kiegyezés utáni korszakot, mint a reformkort jellemző világát Jókai mennyi eltávolítással, iróniával állította olvasói elé hajdan és mennyi áthallással olvashatjuk a regényt most, akkor a legfontosabb konklúzió a következő.

Jókai tárgygyá tette, hogy a hazai üzleti élet (ha tetszik, kapitalizmus) milyen nagy mértékben támaszkodik a közhatalom és az üzletemberek

6 WILLIAMS, *The Long Revolution*, 191.

kölcsönös viszonyára. Ennek a kulcsmegállapításnak azonban olvasó számára befogadható magyarázatát kellett adnia. Ezért a magyarázatként erkölcsi tényezőket kínált fel és ezeket negatív megítélésben találta. A tárgy és tálalása széles közönségrétegek számára kapcsolódott össze, befolyásolja a mai gondolkodást is, és megnehezíti annak a kérdésnek a föltevését, vajon mi lehet az oka, hogy az üzleti élet államfüggősége ilyen hosszú távon fönmarad. Az erkölcsi önostorozás ugyan ma is hozhat időleges megkönnyebbülést, de megértő magyarázatot aligha – hiába volna inkább az utóbbira szükség.

FÜGGELÉK

Biztosítottság és regényesség

A *Bevezetés*ben és egy említés erejéig az első fejezetben is szó esett már a biztosítás apró, de mégis kulcsmotívumáról. A továbbiakban ezt a szálát fogom röviden kibontani. Ehhez az indíttatást Tamás Gábor adta, aki az Első Magyar Általános Biztosító Társaság (EMÁBiT) történetét kutatva feltárt egy érdekes vitát.¹

A biztosításügy a gazdaság- és vállalkozástörténet kevésbé kutatott ága. A biztosításügy a kereskedelem infrastruktúrájának mondható. Hazánkban a belkereskedelem szállítmánybiztosítása magyar biztosítótársulatok kezében volt (az egyik éppen Komáromban alakult, még a napóleoni háborúk fokozott gabonaforgalma idején), a tengeri szállításokat a trieszti társulatok biztosították. Az országban működő társaságok ezen kívül foglalkoztak tűz, jég- és életbiztosítással. Az inkább városi érdekű tűzbiztosítás a nagy trieszti és bécsi biztosítókon kívül helyi társulatok üzletkörébe tartozott. A jégbiztosítás inkább volt a vidéket érintő biztosítási forma.

A külföldi és hazai társaságok békés egymás mellett élése

¹ TAMÁS, *Az Első Magyar...*, 85.

az 1820-as évek közepén ért[...] véget, amikor megjelent a konkurencia: a frissen alapított első trieszti társaság, az Azienda. Az olaszok számos újdonságot hoztak a piacra: téli felár mellett egész évben biztosítottak, nem korlátozták a kockázatvállalás felső határát, és bevezették az önrészt. A döntő érvet persze az jelentette, hogy közel 50 százalékkal olcsóbbak voltak, mint a komáromiak, így azoknak rendre csökkenteniük kellett a tarifájukon. Komáromtól Bécsig egy tölgyfa hajó díjtétele 1807-ben még 2 forint 15 krajcár volt, míg 1840-ben már csupán 40 krajcár.²

Ez a háttere Timár Brazovicshoz intézett fölényes megjegyzésének, miszerint a Komáromiban aláíró (a nyereség reményében kockázatot vállaló) Brazovics saját hajóját is egy trieszti társaságnál biztosította.

1843-ban, tehát többé-kevésbé a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalakulásával egy időben hozta létre nagybirtokos arisztokraták közreműködésével Weisz Bernát Ferenc a *Jégverés Ellen Kölcsönösen Biztosító Magyar Egyesület Pestent*. Weisz a cég igazgatója lett, miközben az 1850-es években a Riunione Adriatica trieszti biztosító ügyvezetője volt.³ A Jégbiztosító alapító okiratában benne volt az általános biztosítótóvá alakulás lehetősége,⁴ s lőn, az 1857-ben megalapított EMÁBiT alapja lett. A Riunione társaságnál volt Weisz beosztottja kárbecslőként vagy felügyelőként (különböző források eltérő beosztásokat mondanak) Lévy Henrik. Amikor az Adriatica elkezdett jégkárbiztosítással foglalkozni, akkor 1856-ban Weisz B. az összeférhetetlenség feloldására a trieszti céget választotta. Úgy látszik, Weisz opciónak tartotta az átalakuló társaság vezetésében való részvételt, de végül másként döntött.

Ha értelmezni kívánjuk a döntést, tekintetbe kell vennünk, hogy beosztottjáról, Lévy Henkiről 1856. áprilisában adott ki terhelő állításokat tartalmazó bizonyítványt egy délvidéki városka, Kula⁵ járásbírósága. A bizonyítvány (Zeugniß) szerint Lévy, mint a társaság megbízottja egy

2 HORVÁTH és TAMÁS, „A révkomáromi...”, 98–99, 99.

3 TAMÁS, *Az Első Magyar...*, 46.

4 Uo., 85–86.

5 Kula (ma: Kúla, szerbül Кула / Kula, németül Wolfsburg).

hajórakomány átázott kukoricát kellett, hogy elérvezzen, de annak egy részét már az árverést megelőzően eladta, és az árverésen a vevők immár saját javukra adták el ismét az árut.⁶ Ez a motívum feltűnően hasonlít Jókai Mór Az arany emberének egyik kulcselemére.

A Bács megyei Jánoshalmán 1826-ban született Lévayról a későbbiek megértése érdekében tudni kell, hogy Szegeden kereskedelmi iskolát végzett majd 1849 tavaszán a szegedi honvéd vadász zászlóalj önkéntese, nemsokkal később a bácskai hadtest hadnagya lett.⁷ Ha tekintetbe vesszük, hogy származása szerint zsidó volt,⁸ akkor nem volna meglepő akár az sem, ha egyszerűen önvédelemből csatlakozott volna a honvédsereghez a forradalom idején pl. Szegeden is előforduló helyi zsidóellenes megmozdulásokkal szemben.

A bírósági bizonyítványban állítottak viszont biztosítóját, az Adriaticát már csak hírneve védelme végett is arra kellett késztessek, hogy Lévayt elbocsássák. Mik lehettek ebben az esetben feljebbvalójának Weisznek a választásai? Mindketten nem maradhattak az Adriaticánál. Ha Lévayt elbocsátják az Adriaticától és Weisz átmegy az EMÁBiT-hez, akkor addigi munkájuk eredménye más ölébe hull. Átvinni magával Lévayt nem tudhatta volna, hiszen a bizonyítványt a „k. k. priv. allgemeiner Assecuranz” (általános biztosító, valószínűleg az EMÁBiT) kérésére állították ki. Weisz tudására az újonnan alakuló EMÁBiT-nak szüksége lehetett, s ha esetleg Weisz valami módon kezességet vállalt érte, akkor a Weisz – Adriatica és Lévay – EMÁBiT lehetett a legjobb választás, már csak Lévay honvéd múltja és a biztosító nemzeti imázsa miatt is. Lévayt ügyvezetőnek választották ugyan, de – mai szóval – próbaidőre: „ekkor még ingyen, költségeinek későbbi megtérítése mellett vállalta el a munkát”⁹ egy komolyan ígérkezett cégnél.

6 Uo., 85. Néhol szövegrészek szó szerint átvéve.

7 BONA Gábor, *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, 3 kötet. (Budapest: Heraldika, 1998), 2:388–389.

8 SELTMANN Rezső, „Lévay Henrik”, in *Magyar Zsidó Lexikon*, szerk. UJVÁRI Péter (Budapest: k.n., 1929), 533.

9 TAMÁS, *Az Első Magyar...*, 89.

Az „új biztosító tervezett, 3 millió konvenció forintra rúgó alaptőkéje [...] megegyezett a nagy trieszti cégek alaptőkéjével.”¹⁰ A biztosító alaptőkéje azonban csak eszköz volt. A lényeg az üzleti modell: a biztosító „az egész ország területén tömeges ügynökhálózatot építő, ’48-as honvédek alkalmazó, magyarságát fennen hirdető szervezet”¹¹ volt. Az üzenet célba talált, a közönség az *Első Magyar* „hazai vállalatnak ismerte el.” Ez hozzávetőlegesen azt jelentette, hogy „ha minden egyéb egyforma, akkor a magyar ember ezt választja.” Erre válaszként a rivális biztosítók az *Első Magyar* magyarkodással vádolták.¹² Komoly sajtó háború indult a terjeszkedni kívánó és a többi biztosító között.

Az egyik megszólalás szóba hozta, hogy „hogyan a gyakorlati élet emberei, a régebbi intézetek legjobb főügynökei a hazai intézethez jöttek át, amint ez a régebbi intézetek magyarországi képviselősegeinek azon hirdetéseiből is kiténik, melyek által az ország főbb pontjain kinevezett új főügynököket installálják.”¹³ Talán ez a „legjobb” provokálta, hogy a biztosításszakmai sajtó egyik nagy öregje, Rózsaági Antal szóba hozta Lévy múltját.

Még azon esetre is, ha az országnak valamely elismert notabilitása állna is az igazgatóság élén, még sem lenne célirányos egy ily jelentékeny intézet létét, sikerét, jövőjét egy emberre bízni; annál kevésbé Lévy (alias Lövi) úrra, a kit mint magán embert tisztelhet ugyan mindenki, de a nyilvános életben nem dicsekedhetik határtalan garanciával bírósággal. Már pedig tisztelet becsület, de a kit egy némely album vagy röpirat mint a hazafiság mátyuját és mint az első m[agyar] b[iztosító] társulat teremtőjét állít elé, azt csakugyan kell, hogy mindenki ismerje.

Tudtunkkal Lévy úrnak egész múltja abban áll, hogy egy ideig a Riunione nevű társulatnál utazó ügynöki minőségben szolgált, és ezen idő

10 Uo., 87.

11 Uo., 90.

12 Uo., 97.

13 „In Versicherungs-Angelegenheiten. Ein Wort an das ungarische Volk. Von J. Rehák”, *Pesti Napló* 1858. máj. 21., 1–2, 2.

alatt egy verbászi kukorica expeditionalis eset, mely pörös vizsgálatnak lőn tárgya, ebbeli működését kérdés alá vonta (miként végződött, nem tartozik reánk) s nem sokára ezen eset után a fáradhatlan tevékenységű Havas József, Korizmich László és Nádossy István urak által tervezett magyar biztosító társulat ügyében keletkezett pártoskodást mint practicus ember felhasználva, eszközül szolgált ama ügynek létrehozatalában, melynek teremtői a fentisztelt hazafiak voltak.¹⁴

Rózsaági röpiratát „a trieszti cégek ezerszám terjesztették az országban. Az EMÁBIT nevében írt sajtócikkek a cégtől 1859 januárjában távozó Fényes Eleket vádolták a pamflet megírásával, aki – saját állítása szerint – ezen felháborodva meg is írta a maga röpiratát.”¹⁵ Ebben Rózsaági utalása már dokumentálva van. Fényes Szózatában előbb csak egy szűrös megjegyzést tett: „A Riunione társulat pedig nagyon jól és közelről ismeri Lévai urat mint volt hű szolgáját.” Majd fejezetekkel később közöl is egy dokumentumot is (de nem állítja, hogy ez azonos volna azzal, amelyekre Rózsaági utal):

1020 sz. / 1856. ápr. 3. // Bizonyítvány // A kulai cs.<császári> k.<királyi> járásbíróság, mint bíróság, Réthy József úrnak, mint a cs. k. szab.<szabadalmazott> Általános Biztosító meghatalmazottjának megkeresésére, hivatalosan bizonyítja, hogy a <lugyanakkori > 124 alatti vizsgálatokból kiviláglott, miszerint Lévai H. úr, kit a cs. k. szab. Riunione Adriatica Triesztben az Új-Verbásznál, Sváb Lőrinc Marianna nevű hajóján 1855 jún. havában megnedvesült kukorica számbavételére s illetőleg eladására kiküldött, a kihirdetett árverés napján jókor reggel bizonyos mennyiségű kukoricát Krieshaber József és Polakovics D. Izsák úrnak árverési úton eladott, és a második árverést a kihirdetett órában, saját javukra,

14 RÓZSAÁGI Antal, *A magyar biztosító társulat, és jövője. Egy kis elmélet az újabb időben felmerült biztosítási kérdések felett* (Pest: Müller Emil, 1859), 52–53.

15 TAMÁS, *Az Első Magyar...*, 97.

de a társaság kárára köztők történt egyetértés következtetésében, azután tartotta meg. Kula, ápr. 3. 1856. Prokopcsányi, járásfőnök.¹⁶

Megjegyzések a dokumentumhoz

A dokumentumot levéltárban tudtommal nem keresték vissza, de hitelességét sem próbálták kétségbe vonni. Érdeemes áttekinteni a lelet (a Fényes által közölt iratmásolat) és a forrás (bizonyítvány Lévai ügyében) viszonyát. Az ügyről először az iparági szakíró Rózsaági tudott, tehát a forrás előbb lett ismert, mint a lelet. Fényes később közölte a bizonyítvány szövegét. A szövegben szereplő „Allgemeine Assecuranz” jelöltje kétséges. Egyrészt még évtizedekkel később is az EMÁBiT német cégneve volt. Azonban a bizonyítvány dátuma korábbi, mint a biztosító megalakulása (1857.07.17). Ez azt jelentheti, hogy a meghatalmazást, amelyre a járásfőnök hivatkozik, az EMÁBiT nem adhatta.

A „k. k. priv. allgemeinen Assecuranz” lehetett maga a Riunione is. Őt érte a kár, hiszen az ügyfélnek valószínűleg fizetett és a kármegtérülés csökkent Lévai akciója miatt. Ahogy az EMÁBiT, úgy a Riunione, az Azienda és a Generali is császári és királyi szabadalommal bírt (k.k priv) és általános biztosító (Allgemeine Assecuranz)volt. A Generalit például, amelynek az olasz neve is ez, általában Trieszti általános biztosítónak nevezték magyarul. Nem zárható ki, hogy a Riunione szerepelt így a já-

16 Az eredeti szöveg: „Z<ahl>. 1020 / 3. Apr. 1856. // Zeugniss. // Vom k. k. Bezirksgerichte Kula, als Gericht, wird über Ansuchen des Herrn Joseph Réty, Bevollmächtigter der k. k. priv. allgemeinen Assecuranz, hiemit ämtlich bestätigt, dass aus der ddto.<de dato> 124 gepflogenen Erhebung sich herausstellte, dass der von der k.<aiserlich> k.<königlich> privil.<priviligierte> Riunione Adriatica in Triest zur Aufnahme und Veranlassung des Verkaufes des im Monate Juni 1855 in Neu-Verbász auf dem Schiffe Marianna des Herrn Laurenz Svab nass gewordenen Kukurutzes herabgesandte H. Lévai am Tage der verkündigten Licitation in aller Früh an den Herrn Joseph Krieshaber und Isak D. Polakovics ein Quantum licitando verkauft, und erst dann zur festgesetzten Licitationsstunde in Folge einer unter ihnen stattgehabten Ueberinkunft zu ihren Gunsten, aber zum Nachtheile der Gesellschaft die zweite Licitation abgehalten habe. Kula, am 3. April 1856. Prokopcsányi, Bezirksvorstand.” FÉNYES Elek, *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében* (Bécs: Sommer Lipót, 1859), 85.

rásbírósági jegyzőkönyvben. Szintén egy eshetőség, hogy a hajó biztosításában bármilyen módon érintett volt a Generali, és ő volt a feljelentő. Maga a Jégkármentő nem művelte a hajóbiztosítást.¹⁷ Esetleg elképzelhető, hogy bizonyítvány kiállítója a korabeli nehézkes informálódási viszonyok között, a híresztelések hatására (ne feledjük, a Jégbiztosító kinyilvánított szándéka az Általános Biztosítóvá alakulás volt), teljesedettnek vette a magyar biztosító megalakulását.

Tamás Gábor értekezésében sem Réty, sem Réthy József nem szerepel. Bona Gábor tud egy széki Réthy, illetve egy Réti (Réty) Józsefről.¹⁸ A közölt életrajzok alapján az első aligha lehetett az EMÁBiT meghatalmazottja. A második személy viszont eleméri (Torontál vm.) születésű, 1848/1849-ben egy ideig szintén a Délvidéken szolgált, szintén hadnagyként, majd főhadnagyként. További pályáját illetően nem lehetett túlságosan sikeres. Világos után besorozzák. Fölvethető, hogy esetleg egy hajdani konfliktus (de lehet, hogy csak helyismeret) állhatott amögött, hogy Réty megbízásból utána járt a bírósági iratnak.

Kula kamarai mezőváros volt, uradalmi központ, csatlakozással a Ferenc-csatornához.

Krieshaber József talán rokona lehetett Krieshaber Izsák paksi rabbinak és Krieshaber Paulának, Hatvany-Deutsch Sándor édesanyjának.¹⁹

Laurenz Svab talán rokona Schwab Mór szegedi születésű, 1848/49-ben szekerész főhadnagynak, később szegedi kereskedőnek.²⁰

Fényes nem csak a Lévyra vonatkozó dokumentumot közölte, hanem – retorikailag ügyesen, már a Lévyt érintő dokumentum előtt, mintegy felvezetésként – további ügyeket is, közöttük egyet zátonyra futott bárkával, elázott gabonával. Ez utóbbi ügy közvetlenül az EMÁBiT egy másik vezetőjére vonatkozott. Benne Lévy mint a cég vagyonát hűtlenül kezelő hivatalnok van feltüntetve. Ezt az átiratot e függelék mellékletében közlöm.

17 Ezeket az érveket Tamás Gábornak köszönöm.

18 BONA, *Hadnagyk...*, 3:36–37.

19 MZsL 1929: 677.

20 BONA 1999, 125.

A motívum személyes csatornákon keresztül kerülhetett egy biztosítási belviszályból egy regénybe. Fényes Elek, aki vezető pozícióban volt az EMÁBiT-nál, azonban 1859-ben összekülönbözött a cég vezetőségével és kivált a vállalkozásból, a kor nagy írójának, Jókai Mórnak volt a barátja. Jókai viszont egy rivális biztosító, „a Generali trieszti, központi igazgatóságának a tagja” volt.²¹ Talán még az sem mellékes, hogy felekezeti- leg mindketten reformátusok voltak.

Melléklet:

Gottesmann pesti kereskedő, EMÁBiT választmányi tag esete²²

Gottesmann pesti kereskedő úr tavaly több terhelt hajóját, mely a Tiszán Szolnoktól felfelé utazott, a magyar biztosító társulatnál biztosította, annyival inkább, mert ő is tagja a választmánynak. E <!> szép volt tőle, de bizony most az egyszer nem volt hasznára a társaságnak.

Ugyanis 3 hajója közül egy, mely Szent-György nevet viselt, s mely rozssal vala terhelve, július 13-án Tokajon felül Gávánál elsüljedt <!>. A társulat gávai ügynöke, R. úr az esetet mindjárt bejelentette s gyanúját is kifejté; de kívülről az egész vidék arról beszélt, hogy a hajó szántszándékosan süllyesztetett el, s azért az eset a társulat tisztelt elnökének Lónyay Menyhért úrnak is feljelenetetett. Ez tüstént figyelmeztette az igazgatóságot, hogy e kéresteret a legszigorúbban vizsgálta meg. Az igazgatóság ki is küldte egyik felügyelőjét U–r urat, s én magam kíváncsi levén a dolog fejlődésére, ennek leveleit, melyeket az igazgatósághoz küldött, lemásoltam csak azt sajnálom, hogy több mellékelt okmányt,

21 TAMÁS, *Az Első Magyar...*, 228. „Hegedüs, aki valóságos gondviselése lett inntől [...] bevitte az akkori idők divatja szerint egy kis közgazdasági tevékenységbe, az Adria hajózártársaság igazgatóságába, a Generali és a Magyar Általános Takarékpénztárba, ami kb. évi nyolcezer forint jövedelmet jelentett” (Mikszáth 1998: 187).

22 FÉNYES, *Szózat...*, 50–55.

nem tudván, miszerint még egyszer szükségem lehet rá, leíratlan hagy-
tam, de a közlendők is elég anyagot nyújtanak a dolog felvilágosítására.

Az érintett levelek így hangzanak:

Augusztus hó 14-én, 1858. »Tekintetes igazgatóság! ... Gáváról ide
visszaérkezve, sietek a tekintetes igazgatóságot az ottan szerzett tudomá-
sról értesíteni, mely a már Szolnokról tett jelentésemben nyilvánított
véleményemmel összehangzólag látszik lenni: mert itt is csak azt vallja
mindenki, hogy a rozs már megromlott volt a késedelmes és hátrányos
eljárás következtében.«

»R. ügynök úr egy másik körülményt tudatott velem, nevezetesen:
hogy mind a három hajó, mint már az o-k úr kormányosa is mondotta
Szolnokon, túl terhelve volt, mit a Franciska és Ferencz hajók kormá-
nyosai Tokajon kijelentettek; sőt azt is, hogy biztosak a bekövetkezendő
veszedelemtől, s nem mennek addig tovább, míg terhök meg nem köny-
nyítettik, mind elsőbbik, kinek hajóján a megalkudott 1500 köből he-
lyett 1786 köből volt, a tokaji biztos S... G...z úrral összeszólalkozott, de
feladatván, goromba szavaiért még megbotoztatott, és az út folytatá-
sára parancsoltatott. A nevezett 2 hajó kormányosai és vontatói mind
szolnoki lakosok lévén ha a tekintetes igazgatóság e körülmény bővebb
kiderítését óhajtja, esedezem Debrecenbe utasítandó becses rendelke-
zéséért, hogy visszatérve, annak elintézése végett Szolnokon kiszállhas-
sak, stb., stb.«

Tokaj, Augusztus hó 15-én.

»Hivatkozva tegnap tett alázatos jelentésemre, stb. - az ügynököt
hűtelen kezeléssel nehezen lehet bélyegezni és így a legnagyobb hiba
a késedelmes munka folytatásában látszik rejleni; de a tegnap is már
megemlített körülmény, hogy tudniillik a hajók a víz állásához képest
túlterhelve voltak, a felmerültek következtén mind inkább tényné lát-
szanak alakulni. Továbbá St.-György hajóra nézve a gávai előjáróság és
R...y úr is állították, hogy meg nem foghatják, mikép lehet az, hogy har-
madnapra a rozs már oly döglelhetes bűzű volt, hogy a munkások azért
szökdöstek meg a kihordástól, s azért húzta magát mindenki vissza a
munkától. Itteni gőzhajózási felügyelő N... M. ... úr még azzal pótolja,

hogy biztos kút főből állíthatja, mikép a három hajó túl volt terhelve és Szent-György hajóban már azelőtt 8 nappal is volt víz, minek bizonyosságul S..... J.... Gottesmann úr biztosát állíthatja elő, ki maga is oda volt Gáván azon szándékban, hogy mind kettőjük számára rozstot vegyen, de miután 8–10 napos csírát látott a rozson, félt venni, hogy semmiféle marha meg nem eszi, mit elnök ő nagyságával is személyesen tudatott, és megmondá, hogy ha véletlenül a társulati ügynökségnek eszébe nem jut a Ferencz és Franciska hajókat feltartóztatni és ki nem rakatott volna belőlük, mind a kettő menthetetlenül elsüljedt <!> volna.«

»A június 15-től egész július végéig volt vízállást a gőzhajózási hivataltól kivéve, azon körülményről, hogy csakugyan volt-e már elmerülés előtt víz a hajóban, – ha ellenrendelést Debrecenben nem veendek – Szolnokon igyekszendem bizonyosságot szerezni, stb. stb.<<>

Szolnok, Augusztus 10-én 1858.

»Tekintetes igazgatóság! A Gávánál elsúlyedt St.-György hajó tárgyában nyert kiküldetésemben, miképeni eljárásomról, hivatkozva e f. hó 15-én Tokajból tett alázatos jelentésemre van szerencsém eljárásom befejezéseül a következőket jelenteni.«

»Annak, hogy a Szent-György hajóban már a veszedelem megtörténése előtt is lett volna víz, minden fáradozásom dacára, nyomába nem jöttem; hanem kiderül az ./ alatti mellékletben<!> G.... J.... St.-György hajó kormányosa vallomásának 5-ik pontjából, hogy ő Szolnokról már azon ígéret mellett távozott túlterhelt hajóval, hogy Tokajban a teher minden esetre meg fog könnyíttetni, de ezt, mint minden erőlködése dacára ki nem vihette, sőt az egész teherrel az utat folytatni,<!> parancsoltatott; kitűnik továbbá ugyan ezen vallomás. és a 7./ és a 3-ik szám alatti hajtóvontatók, és elsőbbséggel szintén szóra egyező vallomásokból, hogy Tokajban a tulajdonos megbízottjai részéről a hajószemélyzet kérelmére semmi figyelmet nem fordítottak, nem alkalmazták a terhet a víz állásához, és hogy az út folytatására parancsoltattak, és hogy csak a véletlen mentette meg a társaságot a másik két elsúlyedésétől. Ugyan ezen melléklet 2-ik pontja szerint kitűnik az is, hogy a hajók erősen terheltek meg.«

»Arra nézve, hogy a Szent-György hajó roszt állapotban lett volna berakataáskor, csak a ./. alatti melléklet l-ső pontja alatti vontató tett említést, melyről különben itt általánosan az a vélemény megis <meg is> akartam törvényesen vizsgáltatni, de T... úgnök úr nem tanácsolta, mert úgymond ugyancsak O.....r a becsüs, ki ezen hajót O-k úrnak eladta jó drágán – bizonyosan nem fog róla roszt véleményt mondani, hanem ha a társaság érdekében van, jobb lenne Pestről valakit leküldeni, mert Ő is lélekismeretesen azt mondja, hogy roszt volt a hajó, de nem szeretne O... úr ellen tanúskodni. Szükség esetére tájékozás végett mellékelem a tokaji vízállást ././, és a szolnokit a 4./ alatt, továbbá az 5./ alatti tokaji, 6./ alatti,<!> a nyíregyházi piaci árakat, valamint az ./ alatti melléklet-hez 2. 3. 4. pontvallomást.«

Másolata az Uj-Fejértói társulati úgnök levelének a társulati felügyelőhöz.

»A mi a Tiszán elsülyedett s a társaságot érdeklő hajó elsülyedését illeti, ebbeli felvilágosításom következő: Folyó hó 14-én Ungvárból két régi jó barátom G.... A. és G. urak Debrecenbe menendők meglátogattak. Többek közt a magyar biztosító társaság ügye jöven szóba, abbeli fájdalomkat is kinyilatkoztatták, hogy ezen első magyar társaságnak még is sok ellensége van közvetve és közvetlen. Ekkor beszélték, hogy most legközelebb a Tiszán süljedt<!> el egy gabonás hajó, mely a magyar társaságnál biztosítva volt. A tulajdonos zsidót szándékos roszt akarattal vádolták, mivel ez már neki harmadik biztosított elsülyedt hajója; és hogy a hajón levő kormányosok, ismerve a víz roszt helyzetét és a veszedelmet, figyelmeztették a veszedelemre, és kérték, hogy ne szerencsételné a hajót, – de a tulajdonos mindennek dacára neki hajtatott a veszélyes helyeknek, s úgy történt a szerencsétlenség. – A fent címezett urak Csicserenben, Ung megyében laknak, én azt hiszem ha a fensorolt körülmények állanak, a társaság nem köteles kármentesítéssel.«

A fenidézett levelekhez csattolt mellékletekből több hiteles tanúvallomása után kiderült tehát először az, hogy a St.-György hajó túl volt terhelve; kiderült<!> a gávai előljároság bizonyítványából, hogy a hajósok figyelmeztették a vészes helyre (a mederben fatörzsökök voltak), s

még is ez okmányokat Lévai vezénylő igazgató az összes igazgatósági ülésnek elő nem terjesztvén sem a hajó rosz állapotát, mely állítva volt, részrehajlatlan becsüs által, mind ezt a társulat felügyelője óhajtotta, ki nem derítvén, a kárpótlás 4526 forintban utalványoztatott és kifizetett. És pedig a 24353 sz. kötvény szerint a rosz köble 4 for. 48 krajcárban levén biztosítva, e biztosított összeg, dacára annak, hogy a rosz már romlott volt, s dacára annak, hogy a mellékletek szerint az akkori piaci ár 3 for. 36 kr.–4 forintig ingadozott, köblönként 10 kr. levosával<talán: levonásával> egészen kifizettetett.

Ugyancsak Gottesmann úrnak egy másik Mária nevű hajója, mely kukoricával volt terhelve, s a magyar biztosítási társulatnál biztosítva, Vörösmart és Czigánd közt július 21-én elsülyedt. A kárfelszámítási irományokat, bár az igazgatóság jegyzője voltam, nem láttam, csak annyit tudok, hogy e hajóteherért 7432 ft. 37 kr. kárpótlási summa fizettetett, s így G.... úr a társaságtól egy maga közel 12000 pengő forintot kapott.

Lévaynak ezek az ügyek nem ártottak. Csak jóval később, 1872-ben szenvedett el, más okból – érzékeny vereséget: „1872. július 22-én a Magyar általános földhitel-részvénytársulat közgyűlésén Lévay Henriket, a társulat „irányadó” igazgatósági tagját kihagyták az igazgatóságból.” De előtte még, a

választások a Deák-párt nagy győzelmével végződtek. [...] A fővárosban az ellenzék az összes kerületben megbukott. Nem is csuda, itt a polgárságnak közelről volt alkalma látni az obstrukció visszataszító jeleneteit. Volt persze lárma, panasz, vádaskodás, jogfosztásnak, erőszakoskodásnak emlegetése. A fővárosban ez merő legenda volt. [...] A polgárság kedélyesen, jó humorral buktatta meg Jókait, Csernátonyt. // Az illetők nem fogadták ily kedélyesen a bukást. Jókai lapja, a Hon a Deák-pártot rablóbandának nevezte.²³

23 HALÁSZ Imre, *Egy letűnt nemzedék* (Budapest: Nyugat, 1911), 426. Az eseményeket sajtótörténeti szempontból kivesézi BALOGH, „Napilapok...”.

BIBLIOGRÁFIA

Források

- B. LŐRINCZY Éva, szerk. *Új magyar tájszótár*. 5 köt. Budapest: Akadémiai, 1992.
- BÁRCZI Géza és ORSZÁGH László, szerk. *A magyar nyelv értelmező szótára 3.: H–Kh*. Budapest: Akadémiai, 1960.
- BÁN Péter, szerk. *Magyar történelmi fogalomtár*. 2 köt. Budapest: Gondolat, 1989.
- DEMETER Gábor, szerk. *Balkán-kronológia I. Birodalmak szorításában, 1700–1878*, A Magyar–Bolgár Történész Vegyes Bizottság Kiadványai 6. Budapest–Szófia: Institut za Istoricheski Izsledvaniya, BAN–Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2020.
- BALÁZSI József Attila és KISS Gábor. *Jókai-enciklopédia. Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása*. Budapest: Tinta, 2020.
- BENDA Gyula. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867, Számok és történelem 1*. Budapest: Statisztikai, 1975.
- BONA Gábor. *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3 köt. Budapest: Heraldika, 1998–1999.
- CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, szerk. *A magyar nyelv szótára*. Pest: Emich Gusztáv, 1862.

- DANYI Pál, „Magyar pénzürtékindex – árak és devizák alapján 1754-től”, *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál*, 2023. márc. 22. Hozzáférés: 2024.11.12. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>.
- DROŽIŃSKI, Jozef, szerk. *Almanach für die Erste k. k. priv. Donau-Dampfschiffarts-Gesellschaft*. Neue Folge. Wien: Jozef Drožiński, 1884.
- FODOR Pál. „A janicsárok törvénye”. In *Török–magyar hadtörténeti emlékek. Elbeszélő kútők, 1. kötet. A janicsárok törvényei (1606)*, szerkesztette ÁGOSTON Gábor és FODOR Pál. Budapest: MTA Orientalisztikai Munkaközössége, 1989.
- GÜTHLING. Otto. *Taschenwörterbuch der griechischen und deutschen Sprache 1.: Griechisch–Deutsch*. Berlin-Schöneberg: Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung, é.n.
- HALÁSZ Imre. *Egy letűnt nemzedék*. Budapest: Nyugat, 1911.
- LADÓ János. *Magyar utónévkönyv*. Budapest: Akadémiai, 1978.
- MNB Statisztikai Igazgatóság. Miből élünk? A 2020-as háztartási vagyongfelmérés első eredményeinek bemutatása. H.n.: MNB, 2022.
- N. N. „A szántó ára és földbérleti díja vármegye és régió szerint [forint/hektár]”. *Központi Statisztikai Hivatal*. Hozzáférés: 2024.11.21. https://www.ksh.hu/stadat_files/mez/hu/mez0069.html.
- N. N. „Rio de Janeiro, Mitte Mai 1869. (Wirtschaftliche Zustände Brasiliens im 2. Semester 1868)”. *Austria. Archiv für Consularwesen, volkswirtschaftliche Gesetzgebung und Statistik* 22, 41. sz. (1870): 798–804.
- PAULOVITS Imre. „Csödperere”. Budapesti Fővárosi Levéltár, 1869, 1343.j. III.21. (295. d.), 1531. Jókay Mór és Róza törlési ügy Daray Imre ellen. Kliensnyilvántartás 1531. tétel, 665. %B [olv.: 665. számú irat, B melléklet].
- ROUSIAKIS, Sotirios. *The Modern Greek Dialect of the Karagouns in West Thessaly Rousiakis*. Doktori értekezés, kézirat. Jena: Friedrich-Schiller-Universität, 2021.
- Hans SCHMOLDT. *Kleines Lexikon der biblischen Eigennamen*. Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1990.

SELTMANN Rezső. „Lévay Henrik”. In *Magyar Zsidó Lexikon*, szerkesztette UJVÁRI Péter. Budapest: k.n., 1929.

Új magyar etimológiai szótár. Hozzáférés: 2024.11.22. <https://uesz.nyud.hu/index.html>.

„Urbáriumok és összeírások”, HU MNL OL E 156.

Irodalom

AKERLOF, George A. és SHILLER, Robert J. *Balekhalászat. A manipuláció és az átverés közgazdaságtana*. Budapest: HVG Könyvek, 2016.

ASIMAKOPOULOU, Fotini. „Sina György, a »hódító balkáni orthodox kereskedő«”. Ford. P. ZSUPÁN Edina. *Budapesti Negyed* 14, 4. sz. (2006): 85–92.

ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*. Fordította Sarkady János. Populart füzetek 17. Szentendre: Interpopulart, 1993.

BÁCSKAI Vera. *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest: Magvető, 1989.

BAKÓ Béla. „Nemzetföltás, kereszténység, antiszemitizmus. – A „kulturális kód” az 1. világháború előtti szombathelyi keresztény sajtóban”. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1. sz. (2007): 62–71.

BALOGH Ádám Tibor. „Epizódok az Osztrák–Magyar Monarchia és Brazília kereskedelmi kapcsolatainak történetéből”. *Századok* 156, 5. sz. (2022), 1021–1057.

BALOGH János Mátyás. „Napilapok és pénzintézetek kapcsolata a dualizmus korában”. *Médiakutató* 8, 2. sz. (2007): 73–92.

BALOGH János Mátyás. „A Lloyd-mechanizmus. Krízis és árpolitika a lapkiadásban (1860-as és 1870-es évek)”. *Korall* 14, 54. sz. (2013): 43–62.

BARANCSUK János. „Akarat és képzet. Schopenhaueri áthallások a kapitalizmus mibenlétéről”. *Tudásmenedzsment* 21, 1. különsz. (2020): 186–198.

- BENDA Gyula. „Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka”. In BENDA Gyula, *Társadalomtörténeti tanulmányok*, 249–340. Budapest: Osiris, 2006 [1984].
- BRANDT, Juliane. „Az unitárius – nemes vadember, polgár és hazafi. Megfigyelések Jókai Mór Egy az Isten című regénye kapcsán”. *Keresztény Magvető* 116, 3. sz. (2010): 290–312.
- BRANDT, Juliane. „Mentalitás és vallás összekapcsolódásának aspektusai és lehetséges modelljei”. *Egyháztörténeti Szemle* 24, 1. sz. (2023): 51–71.
- BUCHANAN, James M. „Egyéni választás magán, ügynöki és kollektív döntésekben”. In *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*, szerkesztette LÁSZLÓ Géza és PÁPAI Zoltán. Fordította SZEGŐ András, 272–283. Budapest: KJK, 1992 [1985].
- COASE, Ronald H. „A vállalat természete”. In Ronald H. COASE, *A vállalat, a piac és a jog*. Fordította MESZERICS Tamás, 53–83. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004 [1937].
- CSIBOR Zoltán. *A kártya kéznél van*. Szeged: Szukits, 2001.
- CSIKVÁRI Jákó. *A közlekedési eszközök. A vasutak, posták, távirdák és a gőzhajózás története*. 2 köt. Budapest: Franklin, 1882–1883.
- CSONTOS László. „Émile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. (Előszó a magyar kiadáshoz)”. In CSONTOS László, *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*, 19–25. Budapest: Osiris, 1999 [1986].
- DÁNYI Dezső. „Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon”. *Demográfia* 7, 4 sz. (1964): 310–312.
- DANYI Pál. „Mária Terézia pénzügypolitikája”, *Ártörténet.hu*. 2018. nov. 30. Hozzáférés: 2024.11.22. <https://artortenet.hu/maria-terezia-penzugypolitikaja>.
- DANYI Pál. „Magyar pénzértékindex – árák és devizák alapján 1754-től”. *Ártörténet.hu. Pénz- és ártörténeti szakportál*. 2023. márc. 22. Hozzáférés: 2024.11.12. <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/>.
- DAVID, Paul A. „A QWERTY története”. Fordította LASTOFKA János. *Café Babel*, 52. sz. (2006): 35-42.

- DAVID, Paul A. „Klió és a QWERTY közgazdaságtana”. Fordította BEZSENYI Tamás és GOMBÁSI Andrea. *Replika*, 74. sz. (2011): 159–167.
- DEÁK Ágnes. *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867*. Budapest: Osiris, 2018.
- DIEDERIKS, H. A., LINDBLAD, J. Th., NOORDAM, D. J., QUISPTEL, G. C., de VRIES, B. M. A. és VRIES, P. H. H. *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A ruralis társadalomtól a gondoskodó államig*. Fordította KOCSOR Dóra. Budapest: Osiris tankönyvek, 1995.
- DUX Adolf. „Der Gold-Mensch. Roman von Moriz Jókai”. *Ungarischer Lloyd*, 1873. jan. 25., 1–3.
- E. BÁRTEAI László. *A hallgatás alakzatai. Pontok vonalak, síkidomok*. Budapest: Semmelweis, 2023.
- FÁBIÁN Imre. „Pancsova”. In *Torontál vármegye*, szerkesztette BOROVSKY Samu, 597–612. Budapest: Országos Monografia Társaság, é. n. [1912].
- FÁBRI Anna. *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Budapest: Skíz, 1991.
- FÉNYES Elek. *Szózat a magyar biztosító társulat érdekében*. Bécs: Sommer Lipót, 1859.
- FEUCHTWANGER, Lion. *Jud Süss*. Fordította TANDORI Dezső. Budapest: Európa, 1990 [1925].
- FÖLDVÁRI Aladár. „Jókai – a geológia népszerűsítője”. *Ponticulus Hungaricus* 16, 1. sz. (2012). Hozzáférés: 2024.11.21. <http://www.ponticulus.hu/rovatok/mesterkurzus/foldvari-jokai.html>.
- FRIED István. „Gyémánt maradt, ami gyémánt volt? Félreértések Jókai Mór *Fekete gyémántok* című regénye körül”. *Irodalomtörténet* 89 (39), 1. sz. (2008): 3–24.
- GAÁL György. „A dánosi rablógyilkosság – és ami mögötte van”. *Médiakutató* 8, 3. sz. (2007): 7–25.
- GÄTAJEL, Luminița. „1829. Megalapítják a Dunagőzhajózási Társaságot”. In *Magyarország globális története. A kezdetektől 1868-ig*, szerkesztette LACZÓ Ferenc, VADAS András és VARGA Bálint, 443–446. Budapest: Corvina, 2023.

- „Geniecorps”. *AEIOU, Austria-Forum, das Wissensnetz*. 2016. márc. 25.
Hozzáférés: 2024.11.21. <https://austria-forum.org/af/AEIOU/Geniecorps>.
- GERGELY Gergely. „Jókai regényei a hetvenes években”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 79, 3. sz. (1975): 307–317.
- GLÓSZ József. „Tolna megye középbirtokos nemességének anyagi viszonyai a 19. század első felében. Kandidátusi értekezés”. In *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, szerkesztette VADAS Ferenc, 3–151. Szekszárd: Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1991.
- GLÓSZ József. *Gabonakereskedelem Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest: LHarmattan, 2014.
- GRANICHSTAEDTEN-CZERVA, Rudolf, MENTSCHL, Josef és OTRUBA, Gustav. *Altösterreichische Unternehmer. 10 Lebensbilder*. Wien: Bergland, 1969.
- GRANOVETTER, Marc. „A gyenge kötések ereje”. In *Társadalmak rejtett hálózata*, szerkesztette ANGELUSZ Róbert és TARDOS Róbert. Fordította Angelusz Róbert, 371–400. Budapest: Magyar Közvéleménykutató Intézet, 1991.
- GRÜNWALD Béla. *A régi Magyarország. 1711–1825*. Budapest: Franklin, 1888.
- GYÁNI Gábor. „Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából”. *Médiakutató* 7, 1. sz. (2006): 57–64.
- GYÖMREI Sándor. „Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság”. In *Tanulmányok Budapest Múltjából 11.*, 199–239. Budapest: Akadémiai, 1956.
- HALMOS Károly. „Verbürgerlichung als Veradeligung. Zivilisation in Ungarn – Grenzland und Peripherie”. In *„Durch Arbeit, Fleiß, Wissen und Gerechtigkeit”*, szerkesztette STEKL, H., URBANITSCH, P., BRUCKMÜLLER, E. és HEISS, H., 180–192. Bürgertum in der Habsburger-Monarchie 2. Wien–Köln–Weimar: Böhlau, 1992.
- HALMOS Károly. „Rangemelések a Habsburg Monarchiában. (A rendi kontinuitás statisztikai elemzési lehetőségei az újnemesek és a gazdasági elit példáján)”. In *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok*

- a 65 éves *Bácskai Vera tiszteletére*, szerkesztette H. NÉMETH István, TÓTH Árpád és SZÍVÓS Erika, *Supplementum*, 445–481. Rendi társadalom – polgári társadalom. H.n.: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 1995.
- HALMOS Károly. *A polgárok polgárosodása. A magyarországi nagyvállalkozók és a magyar társadalmi összeilleszkedés a 19. században. (Előszó a függelékhez)*. Doktori értekezés, kézirat. Budapest: ELTE BTK Történelem Doktori Program, Társadalom- és Művelődéstörténeti Alprogram, 2000.
- HALMOS Károly. „Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan”. In *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerkesztette STEINERT Ágota, 399–408. Budapest: Kortárs, 2005.
- HALMOS Károly. „A *Besitzbürgertum* Magyarországon. (A virilizmus)”. In *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*, szerkesztette KÖVÉR György, 161–194. Budapest: Századvég, 2006.
- HALMOS Károly. *Családi kapitalizmus*. Habsburg Történeti Monográfiák 4. Budapest: Új Mandátum, 2008.
- HALMOS Károly. „A Hitel ökonómiájának morálja és a társadalomtörténet morálökonómiája”. In *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről*, szerkesztette HITES Sándor, 133–146. Hagyományfrissítés 2. Budapest: Reciti, 2014.
- HALMOS Károly. „Prófétálások. Kettős beszéd Szekfű Gyula Három nemzedékében”. *Korall* 19, 72. sz. (2018): 181–204.
- HALMOS Károly. „József pátriárka történetei”. In *MA 70. Eszmék – történetek – elméletek. Tanulmányok Madarász Aladár tiszteletére*, szerkesztette HAVRAN Dániel, KLEMENT Judit és NAGY Dániel Gergely, 69–91. Budapest: MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 2019.
- HALMOS Károly és TAMÁS Máté. „Forgalmazás, kereskedelem, bizalmatlanság. A hadseregellátásról”. *Korall* 89 (2022): 23–44.
- HALMOS Károly és TAMÁS Máté. „A hadsereg, a kereskedő és a szerződés. A hadseregellátás intézményi működése a 19. század eleji Habsburg

- Monarchiában”. In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022: Területi egyenlőtlenség – Intézményi változás*, szerkesztette DEMETER Gábor, KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 273–315. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2023.
- HALMOS Károly és TAMÁS Máté. „Együttműködés, uralom, hatalom. A kooperáció mint erkölcsi probléma”. In *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2023: Városi gazdálkodás – Üzleti kooperáció*, szerkesztette KÖVÉR György, POGÁNY Ágnes és WEISZ Boglárka, 133–161. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Hajnal István Alapítvány, 2023.
- HALMOS Károly. „Az új város és az ó-világ vége”. In *Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? Tanulmányok Budapest 150. és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program 30. születésnapjára*, szerkesztette KÖVÉR György, 23–44. Budapest: ELTE Eötvös, 2023.
- HALMOS Károly és TAMÁS Máté. *A katona, a kereskedő, a tisztviselő és az egér. Hadseregellátás és mikrotörténet: a regénytől az aktáig*. Kézirat.
- HANSÁGI Ágnes. *Tárca – regény – nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*. Budapest: Ráció, 2014.
- HANSÁGI Ágnes. *Irodalmi kommunikáció és műfajiság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*. Budapest: Akadémiai, 2022.
- HATVANY Lajos. *A vén korcsmáros és fia, a kontár. Pesti téglák krónikája*. Bécs, Új Modern Könyvtár Kiadója, 1922.
- HATVANY Lajos. „A Széchenyi-nemzetség”. In HATVANY Lajos. *Emberk és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, 1:441–541. 2 kötet. Budapest: Szépirodalmi, 1964.
- HATVANY Lajos. „A Draheim-nemzetség”. In HATVANY Lajos. *Emberk és korok. Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, 1:9–342. 2 kötet. Budapest: Szépirodalmi, 1964.
- HAYEK, Friedrich August. „Emberi cselekvés, de nem emberi tervezet eredménye”, in Friedrich August HAYEK. *Piac és szabadság*, 292–301. Budapest: Közgazdasági és Jogi, 1995.

- HELLER Ágnes. „Zsidótlanítás a magyar zsidó irodalomban”. *Szombat*, 2010. dec. 23., hozzáférés: 2024.11.13. <https://www.szombat.org/politika/4111-zsidotlanitas-a-magyar-zsido-irodalomban>.
- HERMANN Antal. „Pancsova és vidéke”. In *Magyarország II. kötete (Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben)*, 532–542. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1891.
- HORVÁTH Gyula és TAMÁS Gábor. „A révkomáromi bátorságosító levele”. *Biztosítás és Kockázat* 3, 2. sz. (2018): 98–99.
- HUMBOLDT, Wilhelm von. „A történetíró föladatáról”. In *Történetelmélet* 2., szerkesztette GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, 10–21. Budapest: Osiris, 2006.
- ILLÉS Iván. *Nemzedékek, elitek, ciklusok*. Budapest: KJK, 1991.
- J. SOLTÉSZ Katalin. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest: Akadémiai, 1979.
- JAKUSCH Gabriella. „Szent Borbála kultusza egykor és ma”. *Kút* 7, 4. sz. (2008): 18–29.
- JÓKAI Mór. *Egy az isten*. 2 köt. Budapest: Akadémiai, 1970 [1877].
- JÓKAI Mór. *Szerelem bolondjai*, szerkesztette NAGY Miklós. Jókai Mór Összes Művei. Regények 17. Budapest: Akadémiai, 1963.
- JÓKAI Mór. *Az arany ember*, szerkesztette LENGYEL Dénes és NAGY Miklós. 2 köt. Jókai Mór Összes Művei. Regények 24. Budapest: Akadémiai, 1964.
- JÓKAI Mór. *A cigánybáró*. Budapest: Akadémiai, 1985.
- JÓKAI Mór. „Lenczi fráter”. In JÓKAI Mór. *A fekete vér. Regény. Lenczi fráter. Regény*. Budapest: Révai Testvérek, 1904.
- K. KOVÁCS László. „Tetejes hajó, böggős hajó, búzáshajó”. In *Magyar néprajzi lexikon*, főszerkesztette ORTUTAY Gyula, 5:278–279. 5 köt. Budapest: Akadémiai, 1982.
- KÁDÁR Judit. „Jókai Mór: *Az arany ember*”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 96, 4. sz. (1992): 414–439.
- KÁDÁR Judit. „Az ember tragédiája, Byron Káinjája és a Madách-filológia”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 5–6. sz. (1993): 600–620.

- KÁLDOR Miklós. „Spekuláció és gazdasági stabilitás”. In KÁLDOR Miklós. *Gazdaságtudomány – gazdaságpolitika. Válogatott tanulmányok*, 29–62. Budapest: KJK, 1989 [1939].
- KAMARÁS István. „Dialógus a befogadóval”. In *Fogalmak harca. Írások a 70 éves Kiss Endre tiszteletére*, szerkesztette GARACZI Imre és HUDRA Árpád, 137–146. Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2017.
- KANT, Immanuel. „Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből”. In *Történelemelmélet*, szerkesztette GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás. Fordította VIDRÁNYI Katalin, 1:278–287. 2 kötet. Budapest: Osiris, 2006 [1784].
- KAPOSI Zoltán. *Uradalmak, földbirtokosok és birtokfogalom a Dél-Dunántúlon a 19. században*. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 14. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2019.
- KECSKEMÉTI Károly. „A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus”. In *Kultúra és identitás. A VI. nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) plenáris előadásai*, szerkesztette JANKOVICS József és NYERGES Edit, 7–40. Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2011.
- KENDE Tamás. *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában*. Budapest: Osiris, 1995.
- KESZEG Vilmos. „Egy fiktív közösség néprajzi bemutatása”. In KESZEG Vilmos. *A szépirodalom mint terep. Antropológiai tanulmányok*, 239–313. Kolozsvár, Korunk–Komp-Press, 2023.
- KLEMENT Judit. *Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében*. Budapest: ELTE Eötvös, 2012.
- KOMLOS, John. „A gyermekek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a tizenharmadik században”. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei*, 3. sz. (1987): 97–117.

- KÓSA László. „Hét szilvafa árnyékában”. *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon*. Budapest: Osiris, 2001.
- KÖVÉR György. „Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig”. In GYÁNI Gábor és KÖVÉR György. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 11–186. Budapest: Osiris, 2006.
- KÖVÉR György. „A pesti kereskedő-bankár ezüstkora, 1847–1873”. In KÖVÉR György. *A pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok*, 111–172. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2012.
- LEJEUNE, Philippe. „Az önéletrírói paktumról”. In Philippe LEJEUNE. *Önéletrírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásából. Válogatott tanulmányok*, szerkesztette Z. VARGA Zoltán. Fordította VARGA Róbert, 17–46. Budapest: L'Harmattan, 2003.
- LENGYEL Dénes. *Jókai Mór*. Budapest: Gondolat, 1970².
- MADARÁSZ Aladár és VALENTINY Pál. „Vállalkozás, vállalatelmélet, vállalat-történet. Arthur Cole, Alfred Chandler és Ronald Coase – változások »paradigmateremtésre«”. *Korall* 16, 61. sz. (2015): 5–42.
- MADZSAR Imre. „Bevezetés”. In FARÁDI VÖRÖS. *Visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*, szerkesztette MADZSAR Imre, 179–186. *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újabbkori történetének forrásai. Emlékiratok*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927.
- MAGDA Pál. *Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest: Trattner János, 1819.
- Magyar néprajz*, főszerkesztette PALÁDI Kovács Attila. 8 köt. Budapest: Akadémiai, 1988–2002.
- MÁRAI Sándor. „Egy polgár vallomásai 2.”. *Nyugat* 27, 2. sz. (1934): 76–86.
- MARX, Karl. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. Első könyv. A tőke termelési folyamata*. Fordította RUDAS László és NAGY Tamás. Budapest: Szikra, 1955³ [1867].
- MIKSZÁTH Kálmán. *Jókai Mór élete és kora*. 2 köt. Mikszáth Kálmán Összes Művei 18–19. Budapest: Akadémiai, 1905–1906 [1960].

- MISKOLCZY Ambrus. „Erdély a reformkorban”. In *Erdély története*, szerkesztette SZÁSZ Zoltán, főszerkesztette KÖPECZI Béla, 3:1194–1424, 3 köt. (Budapest: Akadémiai, 1986).
- MOKYR, Joel. *A gazdaság gépezete. Technológiai kreativitás és gazdasági haladás*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- N. N. „In Versicherungs-Angelegenheiten. Ein Wort an das ungarische Volk. Von J. Rehák”. *Pesti Napló* 1858. máj. 21., 1–2.
- N. N. „Der Proceß gegen den kaiserlich königlichen Feldmarschallieutenant Geheimrath Freiherrn August von Eynatten und den Bankdirector Franz Richter. (Wien. Misbrauch der Amtsgewalt, Bestechung und Betrug.) 1859–1860”. In *Der neue Pitaval. Eine Sammlung der interessantesten Kriminalgeschichten aller Länder aus älterer und neuerer Zeit*, Fünfunddreißigster Theil, Dritte Folge, Erster Theil, V–IX (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1864).
- N. N. „Rio de Janeiro, Mitte Mai 1869. (Wirthschaftliche Zustände Brasiliens im 2. Semester 1868)”. *Austria. Archiv für Consularwesen, volkswirthschaftliche Gesetzgebung und Statistik* 22, 41. sz. (1870): 798–804.
- N. N. „Minsky’s Moment”. *The Economist*, 2016. júl. 29. Hozzáférés: 2024.11.21. <https://www.economist.com/schools-brief/2016/07/29/minskys-moment>.
- NAGY Bálint. „A marketingről – historiográfiai aspektusból”. *Kút* 9, 1. sz. (2010): 84–93.
- NAGY Miklós. „Az írói névadás Jókai késői regényeiben”. *Irodalomtörténet* 82 (32), 4. sz. (2001): 554–562.
- NEMES Lajos. „Esküdtek”. In *Magyar történelmi fogalomtár*, szerkesztette BÁN Péter, 2:115–116. 2 köt. Budapest: Gondolat, 1989.
- NÉMETH G. Béla. „Életképforma és regény”. *Irodalomtörténet* 57(7), 3. sz. (1975): 501–520.
- NÉMETH Pál. „A teremtmény ábrázolásának tilalma az iszlamban”. *Egyházforum* 21, 3. sz. (2016). Hozzáférés: 2024.11.21. <https://www.egyhazforum.hu/az-teremtmeny-abrazolasanak-tilalma-az-izlamban/>.
- PAULINYI Oszkár. „Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszaká-

- ban, 1000–1526: gazdag föld – szegény ország”. *Századok* 106, 3. sz. (1972): 561–608.
- PODMANICZKY Frigyes. „A társadalmi regényről, s különösen a magyar társadalmi regény feladatáról”. *Magyar Akadémiai Értesítő, A Nyelv- és Széptudományi osztály közlönye* 2, 1. sz. (1861–1862): 64–86.
- PROUDHON, Pierre-Joseph. *Qu'est-ce que la propriété? ou Recherche sur le principe du droit et du gouvernement*. Paris: Garnier frères, 1849 [1840].
- REDLICH, Fritz. „The Military Entrepriiser: A Neglected Area of Research”. *Explorations in Entrepreneurial History* 8, 4. sz. (1956): 252–256.
- RICARDO, David. „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei”. In David RICARDO. *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei. Válogatás egyéb írásokból és parlamenti beszédekből*. Fordította ATKÁRI János. 69–434. Budapest: Napvilág, 2017.
- RÓZSAÁGI Antal. *A magyar biztosító társulat, és jövője. Egy kis elmélet az újabb időben felmerült biztosítási kérdések felett*. Pest: Müller Emil, 1859.
- RÓZSAFALVI Zsuzsanna. „A sajtó szerepe Jókai Mór életművében”. In *Egy underground történész. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére*, szerkesztette SZÉCSÉNYI Mihály, 121–133. Budapest: Gondolat, 2024.
- SCHUMPETER, Joseph A. „A vállalkozó”. In Joseph A. SCHUMPETER, *A vállalkozó. Történeti gazdaságszociológiai válogatás*, szerkesztette LENGYEL György. Fordította GRESKOVITS Béla, 29–57. Szociológiai Füzetek 8. Budapest: Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1982 [1928].
- SCHUMPETER, Joseph A. „Social Classes in an Ethnically Homogeneous Environment”. In Joseph A. SCHUMPETER. *The Economics and Sociology of Capitalism*, szerkesztette Richard SWEDBERG, 230–283. Princeton: Princeton University Press, 1991 [1926].
- SCHUMPETER, Joseph A. *A gazdasági fejlődés elmélete. Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúra-ciklusról*. Fordította BAUER Tamás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980 [1926].

- SLOANE, Harold S. és ZURCHER, Arnold J. *Dictionary of Economics*. New York: Barnes&Noble, 1964.
- SMITH, Adam. „Az erkölcsi érzelmek elmélete”. In *Brit moralisták a XVIII. században*, szerkesztette MÁRKUS György. Fordította FEHÉR Ferenc. 423–553. Budapest: Gondolat, Budapest, 1977 [1790].
- SMITH, Adam. *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság, 1940² [1776].
- SOMORJAI Szabolcs. *Hiteltörténet a be- és kitéblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest–Pilis–Solt vármegye példáján keresztül*. Doktori értekezés, kézirat. Budapest: ELTE BTK, 2016.
- SÓS Vilmos. *Modern igazságelméletek. filozófiai-logikai elemzés*. Budapest: Gondolat, 1978.
- SZABÓ Miklós. „Polgárosodás és politikai fejlődés a Monarchiában”. *Világosság* 20, 4. sz. (1979): 224–228.
- SZÁVOSZT-VASS Dániel. „Az Aranyember a magyar Senki szigetén 1962-ben”. *Dunai Szigetek*, 2012. jan. 05. Hozzáférés: 2024.11.21. <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2012/01/az-aranyember-magyar-senki-szigeten.html>.
- SZÁVOSZT-VASS Dániel. „Jókai nem Ada Kaleh-ről mintázta a Senki-szigetét”. *Dunai Szigetek*, 2016. szept. 17. Hozzáférés: 2024.11.21. <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2016/09/jokai-nem-ada-kaleh-rol-mintazta-senki.html>.
- SZÁVOSZT-VASS Dániel. „Vaskapu ≠ Al-Duna”. *Dunai Szigetek*, 2020. jún. 14. Hozzáférés: 2024.11.21. <https://dunaiszigetek.blogspot.com/2020/06/vaskapu-al-duna.html>.
- SZEBÉNYI Géza. „Jókai és a Fekete gyémántok néhány kérdése”. *Irodalomtörténet* 42, 1. sz. (1954): 24–60.
- SZÉCHENYI István. „Néhány szó a Duna-hajózás körül”. *Társalkodó*, 1836. aug. 13., 257–260.
- SZEKFŰ Gyula. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest: Élet, 1920.

- SZILÁGYI Adrienn. *Az uradalom elvesztése. Nemesi családok a 19. századi Békés megyében*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.
- SZILÁGYI Márton. „Az elhibázott Teremtés (Jókai Mór: *Ahol a pénz nem Isten*)”. *Új Forrás* 37, 3. sz. (2005): 44–53.
- SZILÁGYI Márton. „Az ember tragédiája nem a semmiből született”. *Új Ember* 79, 35. sz. (2023): Melléklet: Mértékadó, 2–4.
- SZILÁGYI Miklós. „A *Puszták népe* társadalomnéprajzi nézőpontból”. In SZILÁGYI Miklós. *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom. Néprajzi tanulmányok*, 28–38. Budapest: Kalligram, 2018 [1998].
- SZILASI László. „Sejtések. A Jókai-szakirodalom ellenőrizhető kijelentéseinek latens paradigmája”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 97, 5–6. sz. (1993): 621–649.
- TAKÁTS József. „Kállay Béni, John Stuart Mill és a modern társadalom”. *Holmi* 8, 5. sz. (1996): 774–779.
- TAMÁS GÁBOR Zoltán. *Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság története. 1857–1949. A hosszú távú sikeresség feltételei a biztosítási piacon*. Doktori értekezés, kézirat. Budapest: ELTE BTK TDI, 2022.
- THOMPSON, E. P. *Az angol munkásosztály születése*. Fordította ANDOR Mihály. Budapest: Osiris, 2007 [1961].
- TINKU Balázs. „Gőzhajóval a Dunán Bécsből Konstantinápolyig. Az első évtized utazóinak úti lehetőségei (I. rész)”. *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* 1 (2018): 12–37.
- TINKU Balázs. „Gőzhajóval a Dunán Bécsből Konstantinápolyig. Az első évtized utazóinak úti élménye (II. rész)”. *Közlekedés- és Technikatörténeti Szemle* 2 (2019): 9–44.
- TÓTH János. „Szent Borbála hagyománya”. *Természettudományi Közlöny* 148, 1. sz. (2017): 35–37.
- TÓTH Zoltán. „A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete”. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2. sz. (1971): 65–117.
- TREFORT Ágoston. „A társadalom tudománya és Riehl munkái. Land und Leute von W. H. Riehl. Stuttgart J. G. Cotta’scher Verlag. – Die bürger-

- liche Gesellschaft von W. H. Riehl. – Die Familie von W. H. Riehl. – Culturstudien v. W. H. Riehl. – Culturgeschichtliche Novellen v. W. H. Riehl”. *Budapesti Szemle*, 16. köt., 53. sz. (1862): 291–304.
- TRÓCSÁNYI Zsolt. „A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben. 1710–1774”. *Világtörténet* 9, 3. sz. (1987): 42–75.
- TSÖTÖNYI Márton, szerk. *Leg hasznosabb és új fel fedezésekkel írott rövid munka*. Pest: Wigand Ottó, 1831.
- UJVÁRI Hedvig. „Lloydtól Lloydig. Az Ungarischer Lloyd (1867–1876) helye a magyarországi német nyelvű sajtó történetében”. *Magyar Könyvszemle* 128, 3. sz. (2012): 319–333.
- UJVÁRI Hedvig. „Több mint interdiszciplina? A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásáról”. *Magyar Könyvszemle* 131, 1. sz. (2015): 15–23.
- VOLLERT, Anton. „Vorwort”, in *Der neue Pitaval. Eine Sammlung der interessantesten Kriminalgeschichten aller Länder aus älterer und neuerer Zeit*. Fünfunddreißigster Theil, Dritte Folge, Erster Theil, V–IX. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1864.
- V. „Jókai humora a parlamentben”. *Vasárnapi Újság* 51, 22. sz. (1904): 372–374.
- VADAS András. „1816. Beköszönt a »nyár nélküli év«. A Tambora vulkán kitörésének globális és lokális hatásai”. In *Magyarország globális története. A kezdetektől 1868-ig*, szerkesztette LACZÓ Ferenc, VADAS András és VARGA Bálint, 439–442. Budapest: Corvina, 2023.
- VÁRI András. *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest: Argumentum, 2009.
- VERESS Zoltán. *Jókai természettudománya*. Bukarest: Kriterion, 1976.
- VÖRÖS Ignác. „Végrendelete”. In FARÁDI VÖRÖS Ignác, *Visszaemlékezései az 1778–1822. évekről*, szerkesztette MADZSAR Imre, 179–186. *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris/Magyarország újkori történetének forrásai. Emlékiratok*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1927.
- WILLIAMS, Raymond, *The Long Revolution*. Harmondsworth: Pelican-Chatto & Windus, 1961.

ZELENKA Pál, szerk. *A Magyarhoni Egyet. Ev. Egyházi Gyámintézet múltja és jelene.* Miskolc: Forster Rezső, 1885.

ZSOLDOS Benő. *A játékkártya és története.* Budapest: Gondolat, 1980.

